

ARANY JÁNOS ÉS A MAGYAR RÍM.

(Részlet egy nagyobb értekezésből.)

A magyar rim történetében Arany művészete a határ régi és újabb verselőink között. Előtte nincsen költőnk, kinél tartalomnak és formának ennyire tökéletes összhangját találunk. Formája is azt a szép tanulságot mutatja, amit költői mondanivalója: hagyománynak és továbbfejlesztésnek szövettségét. Rimelő művészetének sok eleme már előtte megvan, de még java költőinknél is csekélyebb öntudattal. Nála, a nagy összegezőnél, aki rímeinket először hangszereli a bennük rejlő zeneiséghez méltóan, együtt kapjuk mindet, teljesebben és felső fokon, a maga egyéni értékeinek hozzáadásával. Utána egészen napjainkig érezni hatását, mely alól egyik modern verselő művészünk sem vonhatta ki magát. Még a továbbkeresés ujdonságaiban is akárhányszor az ő irányítására, ráeszméltető szerepére ismerünk.

Arany egyik nagy művészi reformja az asszonánc.¹ Előtte is éltek vele, akárcsak a choriambussal, a magyar ritmusnak szerinte egyik fő elemével, de inkább és előbb a nép, mint költőink. Ezeknél, mondhatni, véletlenül fordult elő, akaratuk ellenére; a nyelv énekelt helyettük, önmagától. Arany ezt az éneklést is gyakoribbá tette, a nép után indulva, melynek „öntudatlanul jobb ízlése volt”, s csökkentette verseiben a látszatra jobb (rag-) rimeket.

A nyers asszonánc, ahogy Arany előtt szokásban volt, nagyrészt csak a magánhangzók azonosságára vigyázott, többkevesebb szabadsággal. Arany a mássalhangzók törvényeit is számbaveszi. Ebben ugyan Csokonai jó néhány évtizeddel megelőzi, de túlnyomó részt csak elvben. S ez az elv sem olyan, hogy érdemesnek tartotta volna a gyakorlatban megvalósítani. Nála még alig érzünk valamit abból az összhangból, mely Arany mássalhangzóit annyira áthatja. Arany nál nemesedik meg a magyar rim, elméletben, gyakorlatban egyaránt.

¹ Valami az asszonánról. L. Összes prózai műveiben *A magyar verselésről* főcím alatt.

Mi a jelentősége? Szemléltetve talán így fejezhetnők ki legjobban: az ő asszonánca révén a magyar rímelés *kétszólamúbbá* vált. Szándékosan használjuk ezt a zenei kifejezést, hiszen csakugyan a zene birodalmában vagyunk. Nála már nem csupán a magánhangzók azonosak; a mássalhangzók pedig nemcsak ismétlődnek vagy — kevés kivétellel — diszszonálnak, hanem mint rokonok vagy rokonfajúak — kemény és lágy változatukban — harmonizálnak is. Csupa azonos mássalhangzó egyhangúvá teszi a szó muzsikáját, egymástól idegenek: zörejezzé. Arany asszonáncában — szintén zenei kifejezéssel élve — *tercelnek* a rokon vagy rokonfajta hangzók. Mintha csak Schillernek a férfi és női lélek összhangjáról írt szép szavait kapnók itten, a rímek *házasságára* vonatkoztatva:

Denn wo das Strenge mit dem Zarten,
Wo Starkes sich und Mildes paarten,
Da gibt es einen guten Klang.

(*Das Lied von der Glocke.*)

Kozma Andor fordításában:

Mert ahol zord s gyöngéd vegyülnek,
Erő s szelidség egyesülnek,
A hang csak ott jó hangzatú.

Másik nagy értéke a természetesség és a változatosság, melyet mindig ízlés és bölcs arányérzék ellenőriz. Már abból, ahogy az asszonánc törvényeinek „netovábbját” megszabja, fényesen kitetszik ez. Ő csak az egytagú asszonáncban nem tűr engedményt, legfeljebb árnyalatnyit, de már a többtagúval szemben belátó. Már elég, ha legalább egy magánhangzó ugyanaz s egy mássalhangzó pár rokon vagy hasonfajú. Így aztán magától adódik az asszonáncnak bizonyos fokozati különbsége. Ha a rím „dereka” szabályosan csendül össze, a végszótagban a „rokotalan” hangzás kevésbé bánt, mivel előzőleg máris kárpótolva vagyunk, s éppígy megfordítva: a végső szótag szabályos volta enyhít az előző szótag vagy szótagok diszszonálásán. Arany osztályozza is az asszonánc alkalmait, ilyenmódon: „legjobb; szabályos, gyenge, de nem szabálytalan; erőtlén, de még mindig szabályos; szabályellenes, de még mindig erős”. Külön-külön valóban érvényesnek vehetjük ezeket a jegyeket, de már egy-egy költemény életében, együtt, egymást kiegészítő szerepükben nagyot csökken, sőt el is vész fokozati jelentőségük. Mi lenne, ha Arany mindvégig tökéletes asszonáncokat alkalmazna? Ha teljesen kétszólamúvá tenné? Föltétlenül nyelvünk természete ellen cselekednék, uniformizálná s a mellett gúzsba kötné mondanivalóját is. A hangzás kedvéért micsoda kényszerű sor-

rendben kellett volna szavait megválogatnia, egész érzés- és gondolatvilágán erőszakot vennie?!

Engedményeiben is milyen szigorúan ragaszkodik Arany az asszonáncnak magasabta törvényeihez, csak egy példával igazoljuk. Elnézi ugyan Petőfinél az ilyen rímet: harangot-barangol, mert a záró mássalhangzók rokontalanságát nagyban enyhíti a sokszótagú rímnek csaknem azonos hangzása, mégis azt tanácsolja, hogy jobb az effélét kerülni. Ha nem csalódom, Arany nem használ a Petőfiével azonos hangokat a rím végén. Pedig őt is ugyancsak sokszor kerülgeti ez az alkalom, a *t* és az *l*, *r*, össze-összezőrdülne nála is, mégis, a hangzás kiegyenlítésére, a lágy hang erősítéséül mindig ott van ilyenkor a kemény *t* is. Egy sereg esetet hozhatunk fel erre, kapásból: napja mult-magyarul (*Rodostói temető*); hajdut-jajdult (*Toldi*); csatangolt-bitangot (*Vágtat a ló*); dolgát-szolgált; császár-rászállt (*Toldi szer.*); megdicsőült-jövőről (*Hunyadi csillaga*); rézkürt-készül-nélkül (*Éjféli párbaj*) stb. Az *ly*-t némely vidéken *l*-nek ejtik: a huszárt-király féle rím tehát (*A betyár*) szintén szabatos; a két folyékony hang különben is jól ellensúlyozza a *t*-t.

Aranynál érezhetjük először határozottabban a rímeknek műfajbeli különbségét. Az epikára és a lírára gondolunk, melyekben Arany egyformán remeket alkotott. Elődeinek rímeiben is érezni valami egyénibb ízt, mihelyt a maguk közvetlen világáról énekelnek, de csekélyebb mértékben. Csokonai másként rímel kisebb verseiben, másként a *Dorottya*-ban vagy a *Lélek halhatatlanságában*, pedig ez már lírájához tartozik. Arany nál találkozzunk először epikai és lírai rímekkel. Pályája elején természetesen epikai rímei vannak túlsúlyban, akkor még lírája is eléggé elbeszélő hangnemben jelentkezik. De később már mérhetetlen távolság van köztük, alakra, hangzásra. Természetes, hogy itt nem lehet egészen pontos határt vonnunk, általában mégis azt tapasztaljuk, hogy nála a rímek egyénibb képe epikájában is ott bontakozik ki, ahol a hangulat maga is személyibbé forrósodik. Az egész Toldi-trilógiában, bár a fejlődés korszakai rajtuk hagyták bélyegüket, nincsenek mesteribb rímek, inkább csak jók, ápoltak, vagy pongyolábbak, a hangulat szerint. Még a Piroska — ez a név — kezdetű felsőhajtásban is valami epikai nyugalom sodorja tovább a rímeket. Arany — fájdalommalan közbeszólva sem száll ki nagyon elbeszélő nyugalmaiból. Ezek a rímek, hogy úgy mondjuk: tárgyilagosaabbak, inkább jó kapcsok a sorok közt, jól épített hidak, melyeken az epikus folyamat hullámai végigzuhanak. Itt-ott kivételesen a rím is fel-felcsillan, egyébként rímeiből is kireked a maga legbensőbb egyéni világa, mely líráján annyiszor úrrá lesz. Már a *Keveházában* vagy a *Katalinban* mennyivel nyugtala-

nabbak, feszültebbek a rímek. Mert a modor már közelebb hozza a költőt — a balladás hangnemen keresztül — a lírai hangulathoz. Lírai és epikai rímeinek nagy ellentéte jól kifejeződik a *Buda halálában* s a nagyszerű betétversben (*Rege a csodaszarvasról*). Arany ez utóbbiban már oly közel jár a lírához, hogy szinte énekel. Rímjátékai is egészen egyéniek s mesteribben ötvözöttek.

Hát még amikor igazán lírai verset ír! Itt már gyakrabban érezni az ötvösmester finomabb eszközeit. E rímeiben gyakran egész lelki válsága benne tükröződik. Nem véletlen, hogy mesteri rímeinek nagy része lírájában fordul elő. Ilyenkor a rím is magas forrpontot jelez, a hangok távolsága nő, szakadékszerűen, a mély hangok éjsötéten boronganak, egy-egy éles, magas hangpár héjjaként csap össze, vértereszítő kedvében s szinte kisajdul a lélekből. Rendszerint egy ritka, tündöklő rím veszi át az uralmat, egy sereg, szándékosan laza, tétova sorvég közül, hogy az ellentét annál jobban kitessék. Csak három kivételes rímét idézem ötvösműhelyéből, magas, mély és vegyeshangú változatukban. A legszerényebb köztük ez:

Még nem hallom a pacsirtát,
Mely tavaszról zengve hírt ad.

(Kies ősz.)

Egy fokkal magasabban szárnyal *A tölgyek alatt* c. versében egy mélyhangú ríme:

Gyermeki önző
Korom ifjú ábránd
Veszi ösztönző
Szárnyára s tovább ránt...

De legszebb s talán legfájdalmasabb valamennyi rímek közt a *Tájképben*:

Nem tudja, hogy emlék minden legkisebb hely:
Hogy a Haza teste mindenütt egy sebhely...

E három példa közös alaki vonást is mutat. Arany a legkényesebb hangösszetételeket próbálgatja itten, úgy, hogy a szavak hanganyaga majdnem ugyanaz, de azért árnyalati különbséget is tesz köztük, hogy a kínrím veszedelmét elkerülje. Az elsőben a *t—d* asszonáncával töri meg a hangok ismétlődését, a másodikban megduplázza a *b-t* s megkeményíti a *d-t*; a harmadikban a *bb* válik rövidde. A rím különösségét az adja, hogy egy-két hangmódosulással ugyanaz a betűsor két más értelmű szóvá szakad szét, vagy két rövid szó olvad egy hosszúvá. Mind a háromban van egy egyszótagú

szó, a végén. Az is gyakori sajátságuk (itt mind a háromnak), hogy az utolsóelőtti szótag hosszú: a ritmus itt lüktet leg-elevenebben, szinte feltornyosul a sor s merész kihangzással, visszhangosan zendül; a végső szótag is rendszerint hosszú. Arany előtt bizonyára akad ilyen, véletlenül (én nem emlékszem művészebb esetre); nála igen gyakori jelenség ez. A rím időmértéke pontosan vág, az összhang kifogástalan, a felajzott léleknek fájdalmasan szép mutatványa ez, szemlátomást maga is gyönyörködik benne. A *Tájképben* ilyen laza rímek is vannak: mormol-ormon, *A tölgyek alattban*: bogrács-ugrás; hallom-malom. Érezni, hogy a lélek szakadékaiban járunk. Ennyi véglelesség Arany epikus rímeiben nincs s ha ritkán előfordul is, mint említettük, a hangulat líraibb voltával jár együtt.

Arany asszonáncának köszönhetjük a rímnek egyik hamupipőke külsejű, de nagyon becses fajtáját, mely az iskolás, esztergályozott rímek közé vegyülve sok szint viszen bele a versbe. Elődei, a legjobbak is, minő Kölcsény, rímelő kedvük felső fokán többnyire ígét rímeltetnek főnévvel vagy más beszédrésszel, a ragrímek tömkelegében néhány jó asszonáncon kívül ezek jelentik a műgondot. A finomabb szövésű rím Kölcsényénél is elég ritka, pl.:

Hányszor támadt tenfiad,
Szép hazám, kebledre,
S lettél magzatod miatt
Magzatod hamvvedre.

Ez a rímelés már Aranynak is díszére válnék. Csakhogy nála mindennapiak az ilyenek. Keménykötésű, kötélidegzetű, tagbaszakadt rímek ő is fölösen használ, kivált epikájában: haragja-faragja stb.; vagy csak nagyrészt összezsengőket: levették-mehetnék; gondolatja-szántogatja stb. (*Toldi*). De már elég korán van gondja rá, hogy rímei túlságosan ne zajoskodjanak, még ott sem, ahol különben a téma hősies volta, fegyveres világa ezt az érces csendülést igazolja. Arany mintegy átmenetül szívesen használ tompább rímeket, egymáshoz közelebb eső szófajokból, tehát az ige elkerülésével. Nem állhatom meg, hogy a dúsgazdag anyagból egy sort ne idézzek: karimája-alája; bokort-csoport; futtában-lábam; bánat-ágacskámat; sorba-csorba; keresztjén-keresztény; század-házat; tollamat-kamat; nehezen-kezen; emberebb-szerez; folyam-olyan; parton-carton; redőin-csecsemőim; bágyadt-vágyat; naszád-hazát; romok-homok; pázsit-vonásit; Amhát-hamvát; lomha-konyha; kémény-gémén; dolgot-boldog; Homér-gyomér; tűzők-üszög; háznak vásznak; cselünk velünk; folyónak-csónak; bátor-nádor; kobzos-dologhoz; kezét-beszéd; veréb-herébb; kárán-bárány; zsenit-zenith; eléjük-sze-

mélyök stb.² Arany az ígés rímekben is gyakran védekezik a sok hangzóismétlődés ellen; ezekben még inkább, bármilyen csekély hangmódosítással (veréb-herébb), s ha a hangzás ugyanaz is, legalább írásban, a szemnek más (zsenit-zenith). Mert Arany, mint tanult rímelő, nemcsak a fülnek, hanem a szemnek is rímel. Műveltségünk egybe van forrva az írással, a rímnek tehát olyan szépségei is vannak, melyeket csak a tanult ember élvez igazán. A műgond értői bizonyára a látszatra azonos ragok közt is tesznek némi árnyalati különbséget. Más az ilyen ragrím: temetnek-szeretnek, mint pl. a háznak-vásznak, pedig mindkét esetben ugyanazok a sorvégző hangok. Talán „középfokú” rímeknek nevezhetnők ezeket, mert a mutatósabb tiszta vagy ígéből s más beszédrészből képzett rímek s a pongyola sorvégek közt mintegy közepső helyet foglalnak el.

Arany egyik nagy értéke: a vegyeshangú rím. Ebben is ő az első mester nálunk. Műgond nélkül nincsen vegyeshangú rím, legfeljebb véletlenül. A régi rímelés a ragrímek nyűgében sínylődött, ott pedig a magánhangzó-illeszkedés törvénye a kényúr. A hangrend elintézte, hogy a szóban magas vagy mély hangzók legyenek, s kivétel csupán az *e* és az *i* hang, mely mélyhangú szavakban is előfordulhat. Haza, hazának, hazát stb. esetei mellett milyen ritka eset ez: hazáért. S milyen nehéz erre is jól rímelni, Arany előtt. Olyan verselő művésznak, minő Gyöngyösi, alig van szép vegyeshangú ríme. Talán még a darabos Zrínyiből inkább idézhetünk ilyet:

Könnyű had és bátor és gyors, mint az árvíz,
Úgy tetszik, kezében mindenik halált visz...

Az Arany-epika legszebb fejezetébe kívánczik már ez a két sor. De ritka madár még. Még az olyan síma verse-lőnél is, mint Csokonai. Nézzük legszebb verseit; mert hiszen a jó rímet is csak azokban kell keresnünk, gyöngé versben a jó rím is elsatnyul. Az *Ujesztendei gondolatokban* alig akad vegyeshangú rím, az is művészet nélkül. Legfeljebb ilyenek: forgása is-csillagokba is; határain-házain; világ-napvilág. (A Mária-siralom átköltője már szebbet ad: világa-virága). A *tihamyi echóhoz* vegyeshangú rímei sem sokkal jobbak, az egyetlen művészibb még (szirtok-birtok) mesterségesen koccan. A *reményhez* c. remekében meg kell elégednünk ilyenekkel: elhagy-földbe vágy; trillák-Lillák. Kölcsey már egyénibb rímeket alkalmaz s közelebb jár Aranyhoz, de ritkán. A *Vanitatum vanitasban*, melyben már

² Annyira szapora ez a rímfajta, hogy felesleges azt is megemlíteni, honnan valók. Az olvasó bizonyára ismeri legtöbbjüket.

oly szépen érvényesül az asszonánc (Arany hivatkozik is rá), nincs egy valamirevaló vegyeshangú rím. Kisfaludy Károlynál is elég sokáig kell utána kutatnunk (*Honvág*y: visszanez-a kéz; *Epré*szleány: feldagadó szív-oly hív). Vörösmartynál sem járunk sokkal jobban. (*Salamon*: istenadta föld-ahítva tölt); karja gyöz-sárga ősz; *Szép Ilonka*: sokáig-áldoztáig; virágot-világot; *Szózat*: számodra hely-halnod kell; onta vért-honért; *Petike*: Juliska: hamiska. Az *úri hölgyhöz*: jobbjai-nyujtani; *Hymnus*: kivívhat-szerencsedíjat. Olyan lelkivál-ságú vers, mint *A vén cigány*, egyetlen szép vegyeshangú rímet sem serkent fel a költő lelkéből. A romantikus hullám-zású, nagy zenei érzékű s a felsőbb hangok iránt is fogékony Vörösmartynál a vegyeshangú rímek még ilyen tétován ke-resik a zeneibb összhangot:

Gyásza nincsen, gyásza rég volt,
Még midőn jó férje megholt.

(*A szegény asszony könyve.*)

Petőfinél is elég ritkán akadunk türhető vegyeshangú rímre. Legfeljebb ilyen népi rímjátékokban: tele tál-vele hál.

Aranynál a vegyeshangú rím — magasabb fokon — már mindennapi jelenség. Természetes, hogy itt is mértéket tart. Csak ott alkalmazza, ahol önként kínálkozik, de ott aztán él is vele. Furcsa is lenne, ha olyan nehezen rímelő szavakra, mint pl. vissza, vigaszt, mindig hasonló magánhangzójú rím-párt erőszakolna. Ezért hálásak is vagyunk neki ilyen alkalmakkor:

Viszik Marci bácsit, nem is hozzák vissza,
Hova ő most indul, nem csekély út lesz a!

A tárgy népi íze is megkívánja ezt a fesztelenséget. De Arany itt is vigyáz, hogy legalább a hangok többsége azonosan csendüljön, időmértékre is. A „vigaszt” szó pompásan csendül a „valamíg azt” után (*Mindvégig*), de már pár nap-pal előtte írt versében (*A tamburás öreg úr*) alighanem bántana ez a pontos fedezés; ott a *vigaszt-még azt* suta rím jobban igazodik a vers humorkás hangulatához. Ezekért a gyöngébb, de helyénvaló rímekért aztán bőven kárpótol a vers többi részében. *A vén gulyás temetésében* hirtelen — népies izét-humorát megtartva — ilyen rímekkel kápráztat el: odaérjen-szekéren; fényes-ménes; árul-komédiárul; szalad-e-tala-te; szekérnek-odaérnek; gulya-kapuja; imája-el-találja; hagyott-vagy ott. Egy-két kivétellel valóságos tár-háza a mindenfajta jó rímnek.

Igen gyakran azonban pazarul mesteriek a vegyeshangú rímei. Csak az *Ősszel* c. remekéből idézzünk: őszi nap-ki rab;

tengerarc-e rajz; kihal-vihar. Az Ossián szóra többnyire pontosan vágó párt talál: virány, hiány, fián, kíván.

A vegyeshangú rím nagy szerepét tőle tanulta a későbbi nemzedék. Korában csak Tompa volt hozzá méltó. Nála már egyre gyakrabban találkozunk ilyen rímekkel: gyujtani-valami; ne várd-mégsem árt (*Az én lakásom*); századig-lakik (*Pusztán*); valami-mondani; ami fáj-nélküli nyáj; (*Levél egy kibujdosott barátom után*); tájirul-felvirul (*Madár fiaihoz*); vagy itt-tavalyit; annyi sok-szállniok (*Új Simeon*).

Arany egyébként magas és mélyhangú rímeiben is rendkívül eleven hangösszetételeket talál, még pedig mesteri módon, legkivált lírai verseiben. Talán egyetlen hangpár hiányzik nála, művészből fokon, az é és az ő, aminőt egyik utánzójánál néha találunk:

Halálos, nehéz kód
Mindent búsan beföd.

(Thaly: *Bujdosó Rákóczi*.)

Tompánál is van egy-kettő ilyen:

Kevéssel volt bűnöknél több erényök,
Mely az apákról a fiakra szállt;
De annyiszor ez a kevés — ha vész jött —
Nem engedé elveszni a hazát.

(*Sirboltban*.)

Még tovább mehetünk Arany rímfajainak vizsgálatában. Bár mestere a rímnek, mértékkel él a tiszta rímekkel is. Mi lenne, ha mindíg alkalmazná, hiszen hatalmában volna? Pompás szatírával felel rá a *Báró Kemény Zsigmondhoz* c. versében. Itt aztán annyira virtuóz, hogy még az olaszok is megírgyelhetnék érte — legalább hangzásra. Mert az értelem csak egyet mond itten: a fonákságot, melyet hasonló rímelés teremt. Ez a vers óva intés minden poéta számára, aki a formának feláldozza a mondanivalóit. Elméletileg pedig az a közelebbi tanulsága, hogy az asszonánc inkább illik nyelvünk természetéhez, mint a pusztá, változatlan hangismétlés, szavakon keresztül. A költő éljen a tiszta rímmel is, de csínján, s vigyázzon, amennyire a természetesség engedi, a mássalhangzók rokonhangzására is. Így aztán egyre nő Arany rímiskálája. Vannak ritka, mesteri rímei; egyszerű ígés rímei, melyekben az íge egyéb beszédrészekkel kapcsolódik; van rengeteg „középfokú” ríme, az íge kizárásával; tiszta ríme, módjával; s valamennyiben fő törvénye a jóhangzás, a magánhangzók azonossága, a mássalhangzóknak többé-kevésbé alkalmazott rokonságával. Arany leleményessége — egy-egy hangváltozattal — az árnyalatoknak egész sorát adja. S megtoldja egy szintén nem csekély élénkítővel:

a látszatra rossz, pongyola rímekkel. Arany felületesebb ismerői bizonyára idegenkedve fogadják, valahányszor az ő nagyjában mesteri vagy legalább is jó rímei közt aránylag elégszer ilyen furcsaságokkal találkozunk: otthon-asszonyt; megint-vagy pint; minap-inast; stb.

De nemcsak a *Toldi*ből idézhetnék, hanem akár minden második-harmadik verséből. Sőt azt látjuk, hogy minél mesteribb egy-két ríme, annál inkább le-leszáll pillanatra a leggyöngébb rímig is, sokszor a fokozatok egész során keresztül. Ime, Arany egyéb egészen rosszaknak látszó rímei: huszárt-király (*A betyár*); megdicsőült-jövőről (*Hunyadi csilága*); oda van-bitang (Goethe: *Ballada...*); mámor-humor (*En philosophe*); ötves-édes (*Toldi szer. V. é.*); gyanánt-fátyolán (*Egyesülés*) stb. stb.

Bár az asszonánccal kapcsolatban megkívánja, hogy a rím időmértékre is szabályos legyen, vagyis hosszú szótag hosszúval, rövid röviddel rímeljen, mégis egész sorát kapjuk nála az ilyeneknek: felszél-levél (*A lantos*); alatt-nem hat (*A tölgyek alatt*) stb. Vétségek ezek? Arany kevesebb szabályt állít fel, mint amennyit megtart, több szépséget valósít meg gyakorlatban, mint amennyit ígér, s akárhányszor elemibb törvényei ellen is vétetni látszik. E vétségek jó része csak látszatra az. Talán magában véve hibának számít, de a vers életén belül, azt mondhatnók, szükség van rájuk. Arany „rossz” rímei is azt az általános törvényt szolgálják, hogy védekezzünk az uniformizált verseléstől. Maga nem gondolhatott minden olyan alkalomra is, melyben önként szűnik meg az elvileg jónak vélt szabály. A *Toldi* népies hangú költemény, műköltői jellege ellenére. Az idézett gyenge rímek azt a keresetlenséget mutatják, mellyel a nép költészetében lépten-nyomon találkozunk s melytől Arany, a népköltészet legnagyobb nemesítője, sohasem tud elszakadni. Olyan verseiben sem, melyekben már a városi költő műveltsége van túlsúlyban. Kivétel nélkül nincs szabály, ez Arany művészetének alfája és ómegája. Gyöngye rim nélkül nincs igazi költészet, nincs természetesség. Mesteri, jó és rossz ríme minden valamirevaló költőnek volt már előtte is. Igaz, kevesebb öntudattal, mint nála. Általában előtte elég ritka madár a nagyon jó rím, s a rossz ugyancsak szapora. Arany éppen a rímek öntudatos arányára nézve különbözik valamennyi elődjétől s bátran mondhatjuk, az utána élt legnagyobbaktól is. A mindenkor jó rím: rossz rím, ezt az ő nagyszerű példája igazolja. A rossz rím csak annál szembezőkö, aki fogyatékokból él vele. Arany, a nagy verselőművész, szükségből, változatosságból használja. S ha végigvizsgáljuk látszatra gyenge rímeit, mindig találunk a menteségére valami mélyebb okot, ha nem mást, azt a pillanatnyi

megkönnyebbülést, melyre éppen a forma nagy mestereinek van leginkább szükségük. A népnél mindig a közvetlenség teszi elviselhetővé a pongyolaságot, nála is, magasabb fokon, a természetesség teszi érthetővé és nélkülözhetetlenné. Kivált két műfajban fordulnak elő „botlásai”: népi témáiban s lírai darabjaiban. Ki ne emlékeznék pl. az *Őszikék* mesteri ötvösmunkájára, melyben — az egyensúlyát kereső lélek hullámozása közben — egy-egy tétova, sután feleselő rím oly híven jelzi harmóniát kereső ritmus-botladozásait?

Arany „vétségei” sok esetben nem gyarlóságok, sőt nem ritkán, ha jobban megnézzük, valami művészi célt szolgálnak. Még az sem számíthat mindig, ha esetleg Arany, szerénységből vagy szenvedélyesebb kortársaitól befolyásolva, hajlandó maga is hibásnak érezni egyik-másik rímét. Megeshetik, hogy egy kevésbé jó rím alkalomadtán, valami különös helyzetben, fölébe kerekedik hangzásra jobb társának. Azt, amit Radó Antal a magyar rímről írt kitűnő könyvében³ elvileg helyesen mond, hogy pl. a *szak* és *vak* gyengébb rím, mint a *kas* és *sas*, mert az *s* véghangzó tovább cseng, mint a *k*, Arany a gyakorlatban egyszer, úgy érzem, megcáfolja vagy legalább is mérsékeli. En legalább *A tamburás öreg úr*-ban a témához illőbbnek érzem a hirtelen elpattanó sorvéget ezen a helyen:

Az öreg úr (fél-süket és fél-vak)
Maga számára és lopva zenél csak.

A költő maga is *kopogó* hangszerről beszél, melyen a hang csak pendül, tartósabb hangzás nélkül. Süket — vak — csak: mind jó kemény hangok; maga a rím is, élesen kicsattanó magas hangjaival mint valami pillanatnyi csendülés jól érzékelteti, mindjárt a második versszak végén, milyen hangszeren játszik az öreg úr. Nem állítom, hogy Arany ezt így akarta; de hogy zenei ösztöne jól működött, meggyőződése s élvezem.

Őszintén megvallom, — bár Radó Antalnak elvileg igazat adok — nem érzem hibának, hogy Arany sűrűbben vét a rímelő szóknak „hangsúlybeli egyezése” ellen. Nem szégyellem: ezt én eddig nem is vettem észre. Az idézett példák máris alkalmat kínálnak, hogy más szempontból helyes voltukat magyarázzam, legalább is az adott esetekben. Ezekben a szavakban talán nem is olyan fontos az élőbeszéd szerinti hangsúly, mint máskor. Fő, hogy a rímek hangzói, magán- és mássalhangzók, bravúrosan csendülnek össze, s többnyire ugyanazok. Íme, a Radó által felhozott példák: résnyi-

³ Radó Antal: *A magyar rím*. A Kisfaludy-Társaság kiadása. Franklin, Budapest, 1921.

és nyí (*Szibinyáni Jank*); adtál-hazudott, áll; már rom-váron (*Csaba királyfi*, II. dolog.); szükön-keserű könny; késő-és ő (*Toldi szer.* V. é.). Itt mindjárt a rímjáték ötlik szemünkbe. A költő mesterien teremti meg az összhangot, ritka, különös rímeket talál, szemlátomást jó kedvében van, játékot űz. Kivált ilyen rímet hasztalan keresünk előtte: szükön-keserű könny. Az *ű* — *ő* hangzók nehezen találják meg párjukat, legfeljebb olyan nagy hang-mesternél, mint Arany. Amikor tehát az ilyen rímet hallom, feledem, hogy a hangsúly itt *részút* esik, az előbeszéd rovására (*szükön-keserű könny*), hiszen azt, aki a rímelés nehézségeit ismeri s annyszer élvezte a hangsúlyilag szabályos, de mégis selypítő rímeket (rég volt-megholt), elsősorban a hangok tiszta összecsendülése kapja meg. A *résnyi* szóban a *rés-en*, az *és nyí*-ben pedig a *nyí-n* van a hangsúly. S mégis, nem ugyancsak erősen éles, ritka rím ez? Már csak azért is, mert a hangok ugyanazok, csak a rím második tagjában két külön szóvá aprózódnak. Itt is egy ritka rímmel van dolgunk, s mivel Arany nem él vele még egyszer egész költészetében, legalább is ilyen döntő szerepet nem ad neki, gyönyörködünk a ritka alkalomban. Azt hiszem, Arany csak művészibb, bravúros rímeiben vét inkább a természetes hangsúly ellen, vagy olyankor, mikor kevésbbé mesteri ugyan (mint pl. az „adtál-hazudott, áll” rímbe), de a hangok nagyrészt jól fedeznek, azonosak. Ez aztán természetes erősítése a rímnek: kárpótlás. Megemlítem, állításom védelmére a „hangcserét”, melyet, ha nem csalódom, Arany tárgyál először művészibb érzékkel, szintén az asszonánról írt értekezésében. Ebben a rímbe: azalatt-szárazat a *z* részút szerepel, előbb az első szótagban, aztán a harmadikban: mivel azonban zöngés hangzó, *nem fedezve* is jól végigkíséri a két szót, mintegy átrezeg rajtuk. A „hangsúlycserében” is valami ilyen kárpótlást érzek; abban, hogy különösebb rímmel van dolgunk, a költő egyszerűbb sorvégek közt bravúros alkalmakat is terem, szokatlanabb, de hűséges összhangot.

Ha Radó Antalnak igaza van, akkor Arany legragyogóbb rímei fakulnak meg számunkra. S akkor ezekben is fel kellene panaszolnom a hangsúly szabálytalan eltolódását: pacsirtát-hirt ad; ábránd-tovább ránt; legkisebb hely-sebhely stb. S hozzá még ítélkezhetünk újabb rímelő művészetünknek hasonló szépségei fölött is, melyek nagyobbára mind Aranyig vezethetők vissza. Ilyenkor már csak azért se szabad a nyelvtani hangsúlyt követelnünk, mert a szavak — nagy hangművészettel, hangjátékkal-fokozottan zenévé váltak. Az említett esetekben a zenei hangsúly egyenesen kívánja is a pillanatnyi eltolódást, mely holmi visszhangot, maradozó zengést ad a rím második tagjának, külön nyomatékot.

Hasonló okból érzem túlzottnak Erdélyi János egykori kifogását Aranynak olyan rímei ellen, melyekben a névelő, kötőszó, elszakadnak tartozékuktól vagy összetételek külön sorba kerülnek.⁴ Pl.

A széles völgy egy lábnym, a
Súlyos had óriás nyoma.

(Keveháza.)

Erdő, mező, dombliget és
Völgy oldalán a zöld vetés...
És fájdalommal, mintha kín-
Forrás buzogna ajakin...

(Katalin.)

Erdélyi nem vette eléggé figyelembe, hogy itt nagyrészt ugyanazok a hangok bujkálnak, játék ez s merőben zenei, ami Aranynál — kivált ódonabb témáiban — nagy szerepet játszik. A névelőt ugyan aránylag elég gyakran elszakítja, de mindig igen éles csengésű rímbe, tehát már a hangzással kárpótol. Pl. csak a-éjtszaka (*Katalin*); poéta-nevét a (*A tölgyek alatt*, II.); innét a-poéta (*Adatik tudodra...*) stb. Olyan versben, mint a *Katalin*, ahol a költő több mint harminc oldalon, a pattanásig feszült kurta sorok végén mármár a ragyogó rímeknek minden változatát kipróbálta, szinte üdítően hatnak a hasonló szabadságok. Biztosító szelepek ezek a nagyfeszültségű áram ellen. Itt a ritmus, a zene a fontosabb, a fül gyönyörködjek benne zavartalanul, a szem meg olvassa és értse, a szavaló aztán legfeljebb nyelvtani összetartozás szerint adja elő. Nem akarok túlságosan érzékeny fülűnek látszani s irtózom a belemagyarázásoktól, de én ezzel a kettészakított szóval: kin-forrás jól kifejezve érzem azt a nagy válságot, sőt tragikus tépettséget is, melyet a szöveg ezen a helyen olyan zaklatottan közöl.

Kazinczy írja legérettebb nyelvészeti értekezésében:⁵ „Hamisan lépni a táncban csak annak szabad, akit a grácia láthatlanul lebeg körül”. Arany „botlásaikor” is ezt a felsőbbrendű törvényt érezzük. Ő a rímeire is kiterjesztette azt a „józan, okos mérték”-et, melyet világszemléletében elvül hirdet s műveiben meg is valósít. Amikor az öreg Bencével lóhajtasra taníttatja a fiát, egyúttal az ideális magyar verselés törvényét is megszabja:

Jó úton ügetve, ha göröngyös, lépve,
Lassítani minden partocska elébe,
Minden kikopásra, kicsi földhajlásra:
Ez a magyar lónak igazi hajtása.

(Toldi szerelme, VIII.)

⁴ *Népdalok és népmondák*. II. köt.

⁵ *Orthológus és neológus nálunk és más nemzeteknél*. (Tud. Gyűjtemény. 1819. évf. XI. köt.).

Íme, a magyar Pegazus járása. Az ügetést — a ritmusban — főként a choriambus jelenti. S ahogy a lüktetés lassításában — gyorsításában mester a nép lelkétől lelkezett Arany, éppolyan művészi keverője a rímek különféle fajtáinak, melyeket vázlatosan bemutattunk.

A rím Aranynál igazodik először határozottabban a témához, a vers hangulatához. Talán nem érdektelen néhány példát említenem. Elsőnek egyik lanya, unalmas rímét idézem, a *Bolond Istók* híres humor-meghatározásának záró soraiból:

Ez a hullámos emberszív *nedélye*:
Halandó létünk cukrozott epéje.

Nedély! Micsoda suta, hunyori rím, kivált ahogy a költő a szedésben még jobban elénk hozza, változatlanul fedező e — é — e hangjaival, a nyelvújítás émelygős képzőinek ízével a végén, bosszantóan tempós ragjával, egész gyámolatlanságával, magas hangja ellenére szörnyű egyhangúságával. S nem csillan-e ki belőle mégis Arany vígszomorkás, halvány mosolya, maga a *humor*, melyet ábrázolni akar?

A *Bolond Istókkal* kapcsolatban mindjárt megemlíthetjük Aranynak idegen rímeit, melyeket párosával vagy magyar szóval összeházasítva szerepeltet, még pedig komikus, humoros értelemben. Csak fokozza ezt, ha az idegen szó korcs alakjában fordul elő. Rendszerint tiszta rímek ezek, vagy majdnem azok, miáltal szintén nyilvánvalóbb a fonák-ság. Ezért nem szabad finisz-nek olvasni a B. I. első strófáját záró szót; így jobban érvényesül a rím felemás párjának tréfás ellentéte:

A legderekán vagy már kezdetin is,
Mielőtt alányomhatta volna: finis.

Ez csak felhívás a táncra; majd jönnek özönével a furánál furább rímek: elsül-impertinensül; beginning-legin' mint; nótabéne-méne; óperencián-bien; igaz-rittig az; stultig-tanult is; slendrián-mián stb. De leginkább ott rikítnak e csúfondáros rímek a témához híven, ahol Arany egyik fájo sebet, egykori színészkedésének könnyfacsaró vígságát mutogatja. Néhány lapon ilyen rímekkel találkozunk: Garcilasso-prima basso; régisseur-többször; szíve-intensive; Fra Diavolo-csatangoló; úré-juré; csizmadiák-diát (rom); requisitum-infinity; mondur-Blond ur; coelo-sereno stb. Kivált öregkori tréfás verseiben találunk hasonlókat, jócskán.

Máskor meg azzal fokozza a téma humorát, hogy végig egy rímet használ, pl. a *Búcsú a fürdőtől* c. kis alkalmi remekében.

Arany a hangutánzó rímekben is nagy mester. A *Keve-*

házában a víz csillogását magas, a hullámok tompa moráját mély hangokkal érzékelteti:

Csendes az éj: elig-elig,
 Hogy a vízfény fehérelik;
 Csendes a táj: alig-alig,
 Hogy a folyamzúgás hallik.

Sokszor belső rímeivel is szépen jelzi a mondanivalóit. Pl. Az *ünneprontókban* a harang magas és mély hangváltozatát: zendül-kondul... Betűrímei is sokszor hangfestő erejűek.

Természetes, hogy a rím igazi jelentőségét, szerepét sem vesszük észre azonnal. Erre csak egy példát hozok fel. Többször hallottam gúnyosan idézni Aranynak egy „bárdolatlan” rímét. Azt mondják róla, hogy ez is csak *iskolamesteri* természetét igazolja:

Vad kozák a láncsát hű szívedbe tolá?
 Vagy fejezével ütött agyon buta oláh?

(*Harminc év múlva.*)

Valóban szörnyű rím, kínrím, ha úgy tetszik. Jó kedvében talán még Tinódi Sebestyéntől is kitelt volna, mihasznán. Itt szerepe van, nélkülözhetetlen, egyedüli: dermesztő valószínűséggel festi az aktus brutalitását.

De azért rokon témáiban is tud egészen más-más rímélet alkalmazni, valami hangulati okból. A *Szent László* c. legendájában seregfelvonulásnak vagyunk tanúi, hősi harcnak, melynek kimenetelét a sírjából visszatérő szent király dönti el. A rímek is hadakozók itten, dübörgők, visszhangosak, acélként szikrázóak: csattog-alattok; (a költő ragrímekkel ellensúlyozza őket: igazítja-feltaszítja). Így is, a leglanyhább rím is telthangzású, keménykötésű, mint a szereplő hősök. Semmi nyoma a komplikáltabb, finomabb idegzetű rímeknek, melyek Arany „neuraszténiás” hangulatait olyan meghatóan szolgálják. A *Kapisztrán* c. versében már csupa fáradt, pongyola rímet használ. Mintha nem is az ő rímei volnának: Nándor-Kapisztráno; szárnyon-bolthajtások; szállók-világon; jámbor-virágot. Igaz, erősítésül, ugyancsak nem fukarkodik a betűrímeikkel. Radó Antal szépen magyarázza ezt a különös rímélet, mellyel az „igazi” asszonánkra adott érdekes kísérletet. De talán mással is megokolhatjuk. Itt öreg hősökről van szó, nagy harcaik már csak emlékekben élnek. S ez a zsolozsmás hangulat önként kap krónikás ritmust, formára is elénk idézve a kort.

Rímei egy-egy műfajon belül, természetes fejlődést mutatnak, s mindig együtt élnek a megváltozott kifejezőmóddal. Talán nem tévedek, ha ezt a különbséget a Toldi-triló-

gia minden részének végső rímében is kifejezve érzem. A *Toldi* fiatalosan csengő-bongó rímektől visszhangos. Az acélos idegzetű, nagyrészt kemény csengésű s kivált az elején trochaikus ritmusú költeményt szinte nyersen, öblösen összecsapó rím végzi:

De mivel nem ér fel egész világ ökre:
Dicső híre-neve fennmaradt örökre.

A *Toldi szerelme* sokáig érett műalkotás, magán viseli az epikus műgond ezer jegyét. Ezt az utolsó rímpárnak iskolázott, símább hangja is jól érezteti:

Most, mikor agg lettem, hajam is fehérül:
Imhol a bús ének *Toldi szerelméről*.

Toldi estéje már humoros költemény, legalább az előbbi kettőhöz képest. Arany, a nép és Vörösmarty *Toldi*-szemléletére hivatkozva, annak vallotta. Ezt a félig síró, félig mosolygós, őszi verőfényű hangulatot jól jelképezi a tompított rím, a maga egyetlen, erős összezsugorodásával a végső szótagban s ott már az előbbieken alkalmazott, gondos kettőspont is elmarad:

Egy ásót ütött le, arra támaszkodék,
S elborítá a sírt új havával az ég.

Fordításaiban is csaknem olyan művész, mint eredeti verseiben, így ezekre a rímeire nincs különösebb mondani-valónk. Olyan eset, mint pl. Goethe *Balladájának* fordításában, mely egy pillanatra talán szemet szúr, a legritkábbak közül való:

Zárjuk be retesszel a zárat...
Anyánk könnyörög, s az atyánk odakünt
Farkasra vadász, tova fárad.

Tova fárad: szokatlan kapcsolat, az eredetiben nincs meg:

Ist gängen die Wölfe zu schiessen.

Arany egy kifejezésbe két mozzanatot is belepréselt, nyilván a rím kedvéért: a fáradást és a továbbhaladást. De a szó helytálló, ha szokatlan is, nem idegen a nyelvünktől. Pl., ha azt mondjuk: elviharzik (ő is használja ezt a szót), nemcsak a rohanást fejeztük ki vele, hanem a zajongást is. Modern műfordítóink akárhányszor merészebbek Aranyánál.

A magyar verselés nagy összegezőjének, egyúttal legnagyobb fejlesztőjének neveztük Aranyt. Rímeiben is. Sokat

tanult Zrínyitől, Gyöngyösitől. Erről arcképet is írt, annak mesterművét népies átdolgozásban szerette volna restaurálni. Hatásuk rímeiben is nyilvánvaló. Figyelembe veszi Zrínyi előkelő fesztelenségét s Gyöngyösinek gyöngyöző rímáradatát, de mindkettőt módjával. Aztán krónikásaink, nagy költőink s főként a nép költészetét böngészve egyéni művészeté nemesíti tanulságait.

Még csak azt kell hangsúlyoznunk, hogy Arany rímelő művészetében halkan emlegetjük az „öntudatosságot”. Ellenkező esetben inkább rímvirtuóznak tekintenők. Ez éppen róla nem állhat, aki annyi természetességet visz rímeibe. A tehetségnek titokzatos ereje működött itten, melynek végére nem járhatunk, mivel a zseni titkát nem lehet teljesen felderíteni. Mégis sorra vehettük ezeket a jelenségeket, ahogy művei kínálták, s kiérezhetjük azokat a szavakba nem foglalt törvényeket is, melyeknek Arany öntudat és ösztönösség kettős erejével teremtő kedvében engedelmeskedett.

Az egykorúak közül leginkább Tompa közelíti meg a rímelésben. Bár valamivel előtte lépett fel, kibontakozása körülbelül egybeesik az övével, hatása alatt, de elég függetlenül is tőle. Hamarosan megbízható, gazdag skálájú rímelőnkké válik, elsősorban lírájában. Kár, hogy ezek a rímei is nagyrészt értékesebbek mondanivalójánál.

Arany már életében megéri művészetének áldását; egyre általánosabbá válik a gondos rímelés. Emlékezzünk meg róla néhány szóval.

Mindenekelőtt egy nagy hiányt kell emlitenünk: a művészilag alkalmazott „pongyolaságot”, melynek Arany volt utolsó nagy mestere. Alig van költőnk, kinél — ha kisebb fokon is — Arany rímskálájának pazarságát élvezhetnők. A jó rím már nem érdem, könnyen magáévá teheti az átlag költő is. Viszont a mester meg könnyen virtuózzá válik.

Első nagy költőnk, aki Arany János eredményeit részben átveszi s egyénien alkalmazza, Arany László. Inkább epikus tehetség s így érthető, ha rímeiben kevés a felső fok, minőt Arany lírájának annyi darabjában találunk. Rá az *Őszikék* porhanyós világa hatott legkevésbé; nincsenek nagy válságai s ez rímeiben is kifejezésre jut. Finom, szaloni hangon írja nagyszabású költeményét, *A délibábok hősét*, melyben verselő művészetének legjobb eszközeit használja, de mindvégig bölcs középúton marad.

Finomságra, ötletességre csak Reviczky Gyula múlja felül e korban. Valóságos csipkeverő, amit rímei szövetén is érezni. A zeneiségre nagyon vigyáz, szereti az új, meglepő, előkelő rímeket. Nagyobb feladatok alkalmával azonban nyelve még nem hajlik eléggé, a rímek némelykor kiszédülnek a nagy iramban, pl. *Magamról* c. szép versében, mely

értékei mellett korán érett költészetének korlátozottságát is híven tükrözi.

A régiek közül Vargha Gyula asszimilálódott leginkább, még pedig igen eredetien, Arany rímelő művészetéhez. Pályája elején még rímei is heinei könnyedségűek, aztán hamarosan elhódítja Arany, kivált öregkori verseinek hangulatával. Költészetének jelentékeny része az *Őszikékkel* rokon, s a rímelés is odáig vezethető vissza: öreges, kedves pepecselés ez a szavakkal, finom, törékeny ötvösmunka. Vannak vasveretű rímei is, Arany módjára, ahogy elbeszélő verseiben látta. Ezeket kivált krónikás, vitézi verseiben használja, sok eredetiséggel. Az asszonáncban egészen Arany nyomdokain jár, a lazább rímeknek is öntudatos mestere.

Egész sereg költőt említhetnénk még, akik Arany iskolájában nőttek fel. A műfordítók közül elsőnek Szász Károlyt, akinél az Arany-rím két első foka igen szépen érvényesül, nagy leleményességgel. Bérczy Károly, Anyeginfordításában, szintén kitűnő Arany-tanítvány.

Reviczky köréből nem említhetünk különösebb rímelőt. Komjáthy általában közepes színvonalon marad, Vajda pedig egészen megbontja Arany rímeinek felséges arányát. Csak ihlete felső fokán olvad fel nála a rím annyira, mint Arany közepes anyaga. Nála a pongyolaság a gyakoribb, de minden művészi szerep nélkül.

Ábrányi Emil, Endrődi Sándor s mások többé-kevésbé mind Arany műhelyében inaskodtak, a nagy és változatos technikájú Kozma Andor talán leginkább. Léway József öregkorára érik meg; rímélése is egyhangulatú, akár költészetének világa, de nemes és állandóan fejlődő. Ő is Arany neveltje. Szabolcska Mihály igen jó költőnek bizonyult lentéktelen rímkészséggel is.

A századfordulónál a rím világa is nagyon megszűkül, a modern kozmetika műhelyében a kor kendőzése szerint változtatja arcát maga is, vagy pedig megmarad — hű tanítványként — az Arany-hagyomány egyszerűbb vagy művészebb szolgáltatában.

A legjobbak közül három új költő érdemel figyelmet; azért is, mert sok közülük van Aranyhoz. Előbb azonban lehetetlen egy pillanatot nem szentelnünk modern líránk vezére, Ady rímeinek. Ezek vajmi keveset árulnak el abból az újtó szellemből, mely a nagy „nyugatos” költészetét átmege áthatja. Furcsán hangzik, de rímei jóval közelebb esnek Arany rímhágyományához, mint saját verseinek eszmei tartalmához. Aranytól lehetetlen volt semmit sem tanulnia, viszont rímei mégsem vezetnek senkihez határozottan. Ábrányi Emil éppúgy mestere lehetett, mint bárki, jobb verselő. Roviczky nagyon hat fiatalkori költészetére; rímei erről

kevésbé tanuskodnak. Kezdetben a századvégi másodrangú verselökhöz méltó rímek ezek, később, ahogy tehetsége izmosul, rímei is pendülnek; sokszor olyan természetesen, mintha nem is éreznék a jelenlétüket. Adytól távol marad minden bravúrra törekvés. Úgyesen gazdálkodik a rímmel; több sort jó erősen össze tud fogni egyetlen összezsindüléssel; ez a magának szabad kezét hagyó tehetség érdekes mozdulata. Némelykor nehezebb feladatok elé is állítja magát, pl. *A gyermekség elégiaja* vagy *A távoli szekerek* c. versében, ahol végig e betűs rímeket találunk. Asszonánca általában elég jó. Abban Arany is kedve telnék, hogy rímei feltűnő zenei érzékkel egyeznek időmértékre, ami ellen pedig Arany nem egy tanítványa eleget vét.

Kosztolányi a legjobb modern rímelőnk és rímjátékosunk. Nem hiába mondja egyik versében (*Életre-halálra*), hogy „Arany János bűvös szavával mulatott”, technikájára nagy befolyással volt Arany. Kosztolányi sok tekintetben nem más, mint a modernizált Arany. Mindenekelőtt csökkenti a kivételeket, melyeket Arany bölcs művészi elve szükségesnek tart. Arany még módjával használja a ritka rímeket is, s akkor is természetesen. Kosztolányinál mindinkább uralomra jut a különlegesség vágya. Ilyen rímei: pilla most-villamost (*A bús férfi panasza*), beteg szív-detektív (*Hitves*), karamell-anyamell (*A szegény kisgyermek panasza*) stb. jól jelzik már a stílus változását is az új költészetben. Egy-egy ritka rímnek Arany óta talán nála jut a legnagyobb döntő szerep. Sokszor az egymást kergető remek rímek után is talál még egyet, a legtündöklőbbet, mely valószínűleg megkétszerezi a vers csattanóját. Egyik verse, a *Halotti beszéd*, egy sereg bravúros rímet tetézve ezzel a ritka ikerszóval zárul: egyszer-egyszer. Olyan, mint kulcsfordulás a zárban vagy sorompók zuhanása. Tóth Árpádnál is előfordul, de ott nem jutott neki eléggé jelentékeny szöveg s csak Kosztolányinál kapott monopóliumot.

Azt mondhatnók, hogy Aranyak *Báró Kemény Zsigmondhoz* írt verse már megjövendőli Kosztolányi kedvenc rímeit. Csakhogy ott, mint láttuk, a rím komikumot szolgál: itt nagyon komoly szerepet játszik, de benne van valami az új század emberének magát emésztő szubjektivitásából s az a kissé meglepő tulajdonság, hogy a lélek legközvetlenebb, legtermészetesebb megnyilatkozásai, a nagy fájdalmak is kényesen válogatott formában jelentkeznek. A költő már nemcsak örömet leli a vers ékességében, tetszeleg is.

Mindenekelőtt a vegyeshangú rímeket teszi parádésabbakká Kosztolányi. Mestere még ugyancsak használt ilyen rímeket: gondolt-égbolt (*Toldi szer. VIII. é.*), már csak azért is, mert az *égbolt* nála többször megtalálja hangzatosabb

párját is (pl. „fényfolt”, *A tölgyek alatt*-ban). Kosztolányinál csupa ilyen hűségesen fedező társakkal együtt találjuk az említett szót: rég volt, kék folt, szétfolyt (*Hajnali részegség*).

Arany nagyon vigyáz, hogy legalább a két utolsó szótag magánhangzója egyezzen; de azért sokszor megelégszik a végső szótagok éles csendítésével. Kosztolányinál — nagyon, nagyon kevés kivétellel — a két utolsó szótag magánhangzója pontosan egybevág (természetesen elég gyakoriak nála a kettőnél többszótagú jól egybehangzó rímek is). Ezt a kényességet Kosztolányi kivált a magashangú rímekben érvényesíti. Arany még „vét” ellenük időnként, Kosztolányi alig. Ezért az az érzésünk nem egyszer, mintha a hangok az elegáns zeneiség parancsszavára sorakoznának: egén fönt-léggömb (*A szegény kisgyermek panasza*); zord-ércű tömb-különb (*A bús férfi panasza*) stb. Bántó mesterkélttség azonban inkább csak fordításaiban akad. Pl. Mikor a hold az égre tűn (Henry Cazalis: *Cigány a holdban*); Ez úgy megy, hogy zihál s meg is ráng (Vierte: *Parasztlovak*). Természetesen a rím: istráng.

Valóban találó szó, melyet egyik verscímében rímeiről mond: *Idegesség rímek*. Igaz, ez a kifejezés legkevésbé az illető versben előforduló rímeire illik (reménytelen-teméntelen; sírjak én?-írjak én?; könnyet ont-görbe csont stb.), annál inkább másutt pazarlott s már emlegetett rímötleteire. Mindenesetre nem Arany felséges „neuraszténiája” ez, mely az *Öszikék* rímjátékaiban s másutt is annyi gyógyírt talál magának. Nála megvan a lélek gyűröttsége is; Kosztolányi idegessége mindig vakítóan elegáns és több benne a játék, mint a mély érzés. Csak egy esetet hozunk fel erre. Nem tudja elkerülni, hogy a „kávé” szót legalább egyszer tisztán ne rímeltesse. De mennyivel modorosabban fest ez nála, mint az egyébként kontár verselőnél, Vajda Jánosnál. Annál csakugyan a hangulatból, természetesen következik a különös rím:

Itten egy pohár bor, ott egy csésze kávé,
Amott egy bűnbánó, áhitatos ávé
Hogy megenyhít fájó, gyöngé szíveket!

Kosztolányinál már valami józanul tompított villoni hangulatban vagyunk, a modern nagyváros bohém környezetében, fényes kávéház tükröablakai közt. Ha nem kételkedünk is a hangulat őszinteségében, a csengő-bongó, pallérozott rímek a nagyon kényelmesen terpeszkedő sorok végén valami előkelő affektáltságot gyaníttatnak, a mondanivalóval együtt:

E nyári koraesten, hogy még mind vacsoráznak,
meginnék asztalomnál egy langyos esti kávé

és mint hívő keresztény elmondanék egy ávét
multán az ifjúságnak s multán a régi láznak.

(*A bús férfi panasza.*)

Hálistennek azért eléggé megszívelte Arany egyik gyakorlati fogását s ő is sikerrel kerülgeti az ígés rímek bő alkalmát, még pedig jó, telt csengéssel: kövek-cövek (*Cifra halottak*); rámpás-kézilámpás (*Ének Virág Benedekről*); sarló-gyarló (*Szeszélyes futamok a holdról*); füstök-üstök (*Háborús fohász az aggokhoz*); nyúlánk-gúlánk (*A bús férfi panasza*) stb. stb.

Sőt tovább is megy: Arany módjára időnként ragrímeket is szaporáz, más színek közt, izelítőnek, édességtompítónak. Azonban mindig vigyáz, hogy a csínosság elve itt se járjon rosszul: jó hosszú szavakat talál, legtöbb hangjukban egyezőt, ami így bizonyos hangjátékot ad: holtakat-voltakat; véreim-testvéreim; vállasok-árnyasok (*Együgyű ének*) stb.

Változatosságból a teljesebb összhangot is megbontja néha, Arany módjára (bornak-bibornok) *A szegény kisgyermek panasza*; akkor-gyerekkor (*Hajnali részegség*) stb. Sőt egyszer-kétszer — a témához híven — a nyersebb zörejt is megkockáztatja: börzék-torzkép (*A bús férfi panasza*). Egyébként a hangzökkenő is jól kiszámított játék nála, pontos szimmetriával: bosszús-basszus; félhat-félhet (*Naptalan decemberi délután*); zafír-zefír (*Kancsal rímek*); az utóbbiban különben rímnek kell vennünk a vers végén ezt is: gránit-bánat.⁶ Arany nem megy idáig, egyébként a többire adott elég mintát: ősszel-ésszel, szarvát-horvát (*Toldi szer. VII. é.*); füzet-fizet (*Bolond Istók II.*); folynak-fajnak (*Buda halála, XI. é.*) stb.

Íme, Kosztolányi „fesztelenebb” rímei. Eléggé esztergályozottak, de azért így is nagyon élvezzük őket, akárcsak a szabad levegőt, ha a fűszeres illattól terhes üvegház ablakát ki-kinyitjuk.

Érthető, ha ennyi virtuózitással élve, néha rímeiben is fenyegeti az ismétlődés vagy az egyhangúság veszedelme. Arany még egyetlen kivételes rímét sem használja többször. Olyanok, mint pl. a rezdül-keresztül, halál-talál stb. már korábban közkincsek s egy kicsit el is csépeltek; mentségük, hogy közrímek, nincsen semmi különösebb szerepük. A „temérdek” szó, egyik kedvence, a *Toldi szerelmében* egy énekben (VIII.) kétszer is előfordul, mégsem bántóan: ennek is csak afféle kapcsoló szerepe van, becsületes szolgái. Kosztolányi nem egyszer jellegzetesebb rímét is elő-előveszi. Pl. egyik gyakori szava a cigaretta. Legalább három alkalmára emlékszem:

⁶ A példákat a *Negyven pillanatkép* c. ciklusból vettük.

Sok nyár és sok lány nevetett rám.
Lassan kihull
kezemből égő cigarettám.

(*Séta a városon kívül, vidéken.*)

Vagy bort ivott és boldogan meredt
kezében égő, olcsó cigareta
füstjére...

(*Halotti beszéd.*)

Az, amit írtam, lázasan meredt rám.
Izgatta szívem negyven cigarettám.

(*Hajnali részegség.*)

Kosztolányi mellett Tóth Árpádot említsük, akivel — rím dolgában — sok közös vonása van. Ő is kényesen vigyáz a formára, de már több szabadsággal. Rímei is több ötvösmesteri gonddal készültek, mint a Kosztolányié: azoknak könnyedségük és fényük van inkább, ezeknek súlyuk és hevíük. Egyébként ő is szereti a rímjátékot, de még ebben is megérezni a lelki különbséget köztük; Kosztolányinak komoly rímei is játékosabbak, mint a Tóthé. Ezeken többnyire rajta van költészetének nehéz mélabújából valami; pl.

Itt flóta, okarina
S hegedűk soka rí ma...

(*Rimes, turscsa játék.*)

Fordításaiban néha épp olyan önkényes, mint nagy társai, de mindenkor épp olyan művész is. Természetesen meg kell értenünk, hogy e korban már a műfordító is inkább önmagához hű, mint az idegen szöveghez s kevésbbé a művész tolmács, mint az átköltő izgatott feladatát vállalja.

Kosztolányi rímelésében érezni a legkevesebb változást, már fiatal fővel kitűnően rímel. Férfikorában egyszer, egy egész kötetben — „Meztelenül” — elveti a rím ékszereit, hogy nemsokára annál szenvedélyesebben ragyogtassa őket megint. Tóth Árpád is korán mester már, lírájának mindvégig ékesége marad a rím. Babits Mihály, akit szándékosan hagyunk utóljára, legváltozatosabb rímelő a nagy triászban. Hármójuk közt mintha ő tette volna legjobban magáévá Arany rímeinek tanulságát. Költői pályafutásának három korszakát szépen festi *Cigány a siralomházban* c. költeménye. Ez verselésére, rímeire is talál. Úgy tűnik fel, mint aki túl akar szárnyalni Hellász művészetén s mint a természet remetéje, költője hagyja el a földet. Klasszikus vért és egyszerűség a pongyolaságig, ez Babits Mihály két véglete, köztük a fokozatok sokaságával, amit versművész társainál, sőt távolabbiaknál is hasztalan keresünk e korban. Talán nem véletlen, hogy az emberi élethez és az irodalomhoz való

kapcsolataiban ő a legtöbbször s legmélyebben ihletett költőnk századunkban. Az Arany-féle költővilág epikus szárnyából ugyan ő is kirekesztődött, életszemlélete mégis tágabb két társához képest. Rímein is meglátszik, hogy a lélek nagyobb birodalmát szolgálják, műfordításaiban is. Körében ő az egyedüli, aki nagy művész letére egész verset végig mert írni pongyola rímekkel.

Modern verselő művészeinknél még sok olyan rímtechnikai fogást találhatunk, melyek Arany műhelyében már előfordulnak, előtte — együtt — senkinél. Így aztán talán nem ok nélkül hisszük, hogy újabb költőink nagy részt ezekre is töle kaptak kedvet, mint mesterüktől. Ilyen például egyegy mássalhangzónyújtás, régiességért, népies ízért, de a rím időmértékbeli egyezéseért is (Ágaskodik jó lova magasra, Kukorékol a csaták kakassa: *Török Balint*). Vagy ugyanannak a szónak, esetleg más értelemmel, rímként használása, nyomaték, stb. kedvéért (Gondolta, de nem szólt. Visszás neki — bátor Szerette, csudálta — Örzse hogy oly bátor. *Toldi szer. V.*). Vannak „bélelt” rímei is (az igazi rím a sorvégi azonos szó mögött húzódik meg). A *nagyidai cigányok*-ban (II. é.) pl. nyolcszor egymásután fordul elő a „volna” szó s mögötte — egy kivétellel — az igazi rímek (láttuk-csínáltuk; tettük-helyeslettük; felsült-csücsült): művészien suták, az ellenség stratégiájának csúfolására.

Ilyesmikben s más hasonlóknak — talán néha a leghűségesebb Arany-tanítványon, Vargha Gyulán keresztül, a modernnek is gyakran veszik példának legnagyobb verselő mesterünket. (Már elfakul pirosra a frakk vidám pirossa. *Tóth: Rimes, furcsa játék.* — Vagy Bécsből könyvben utazó kereskedelmi utazó. *Babits: Régi szálloda.* — Ráncoskezü és prédikáló bölcs volt, a szekrényében égettbor s gyümölcs volt. *Kosztolányi: Ének Virág Benedekről*). Stb. stb.

Arany leleményes rímképletei is hű követőkre találtak bennük; már felületes lapozgatáskor szemünkbe ötlük ez.

Természetesen sok különbséget, eltérést is tapasztalhatunk, örömmel, hiszen az igazibb költő csak tanul elődjétől, de nem válik másolójává. Az Arany-rímörökség legnagyobb moderneinknél igen egyénien alakul s ezt nagyban fokozza az új hang, új mondanivaló. Az új világot természetére is eléggé jól jelzik már maguk a rímek is. Pl. nem véletlen, hogy az egy-rím alkalmazása egy versen keresztül már elvesztette azt a szerepét, melyet Arany szesszenéseiben, mondásaiban stb. szinte kivétel nélkül játszott. Kivált *Babits* és *Kosztolányi* használják ezt a technikai fogást, — egy-egy vers nagyobb részletében, — ritkán egész versben, de mindketten komoly, sőt nagyon komoly hangulatban (*Kosztolányi: Esti Kornél éneke. Ilona. Hajnali részegség*

stb. Babits: *Örömről dalolok* stb.) A rím zeneisége is sokat finomodott, enerválódott is, talán mert egyes műfajok elsorvadása (eposz, költői beszély stb.) inkább az általam lírainak nevezett rímek alkotását segítette elő. A versből kiszorult a higgadtabb szemlélet, az első személy uralma a rímre is kiterjeszkedett, megfosztotta köznapibb szerepétől, melyet az epikában kapott; gyorsabb lett a vérkeringése, amellet a modern „kozmetikának” is hínárjába került. De erről máskor szólnunk bővebben.

VAJTHÓ LÁSZLÓ.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN MINT KATONA.

(Második közlemény.)

4. Szolgálata az 1. sz. ulánus-ezredben.

Az ezred kötelékében a hivatalos kimutatás szerint 1811. májusától 1815. február 28-ig van, de az ezredben tényleges szolgálatot csak 1813. tavaszáig teljesít, ezután a haditanács május 20-án kelt rendelete szerint hg. Schwarzenberg Károly tábornagynak, a csehországi megfigyelő-sereg vezérének tábornokarába került parancsörtsitznek.

A) Az ezredben töltött szolgálatára vonatkozó adatok házagosak, csak atyjához írt öt saját és néhány ismerősének levele áll rendelkezésünkre. A hadügyi levéltár adata szerint az ezred 1811. május 1-én vette állományba. Már tudjuk, hogy az ulánusokhoz csere útján került. A cserét sógora, gr. Zichy Ferdinánd, az 1. ulánus ezred alezredese közvetítette. Szüleinek a terv tetszett, így István fiukat családi környezet hatása alatt tarthatták, mert Zichy alezredes felesége néneje volt gr. Széchenyi Istvánnak. Zichy Etzelt Lajos főhadnagy személyében talált a saját lovasosztályában olyan tisztet, aki a cserére hajlandó volt. Erre gr. Széchenyi Ferenc a két ezredtulajdonos beleegyezését kérte. Merveldt Maximilián altábornagy beleegyezése 1811. március 5-én kelt, ugyanezen idő körül veszi tudomásul a cserére vonatkozó kérést hg. Liechtenstein János tábornagy is. A két beleegyezés alapján Zichy alezredes tanúsága mellett Etzelt Lajos főhadnagy márc. 9-én írásba foglalta a cserébe való beleegyezését. Gr. Széchenyi István viszont április 12-én nyugtatja szüleinél a csere költségeit. A 7. sz. huszárezred parancsnoka június 7-én értesíti az 1. sz. ulánusezredet, hogy Széchenyinek az ezredben nincs semmiféle tartozása, sem követelése, de a végleges elszámolást akkorra ígéri, amikor az ulánusezred értesíteni fogja Széchenyi István főhadnagy létszámba vételét. Több irat erre nézve nincs, s így a május 1-i létszámbavétel nem fedi biztosan a való tényállást. Nem tudjuk adat szerint megállá-

pitani az időpontot, hogy mikor távozott a 7. huszárezredtől, és hogy mikor jelentkezett az ulánusezrednél.

Elbinger Jenő volt ulánusezredbeli káplárnak¹¹ 1835. november 29-i leveléből megtudjuk, hogy az ezred parancsnoka br. Wilgesheim Lajos ezredes volt és Széchenyi az alezredesi osztály első századában gr. Zichy Ferdinánd alezredes osztály- és Thekusch Honorius kapitány századparancsnoksága alatt a 7. szakaszt vezényelte. Elbinger közléséből és Széchenyi leveleiből tudjuk, hogy az ezred 1811- és 1812-ben a csehországi Pardubitz, Hohenmaut, Rsepnik községekben, 1813-ban pedig a hevesmegyei Gyöngyös és Nagyoroszi községben volt állomáson.

A rendelkezésre álló öt levélben katonai vonatkozás viszonylagosan kevés található. Egy alkalommal Széchenyi az ezred törzséhez Pardubitzba van kivezényelve. Kellemetlen munka várt rá, mert néhány szökevény katona kihallgatásán kellett résztvennie, de mint írja, a vizsgálat és ennek végighallgatása nagyon unalmas dolog. Ez közvetlenül bevonulása után történt, amikor a század kiképzés is meglehetősen gondot okozott. Széchenyi is jelzi, hogy sok dolga van, mert állandóan gyakorlatoznak.

1812-ben az orosz-francia háborús hírekről és a porosz-osztrák készülődésekről értesíti atyját és így elmélkedik a háborúról: a katonák még a tapasztalat ellenére is mindig remélik a győzelmet, ő minden munkában részt vesz, de remélni nem, csak félni tud. Úgy látja, hogy a katonai tudományban nem nagyon haladtunk előre és más viszonylatban sem javultunk annyira, hogy jobb eredményt remélhessünk; ha pedig egyedül a szerencsében hiszünk, hogy talán most megfordul a kocka, nem cselekszünk okosan. Sokan a háborút a fáraó kártyajátékhoz hasonlítják, amelyben néha a legügyesebb is legyőz mindenkit és ügyesség nélkül csak szerencsére van szükségünk. Igaz, jelenti ki Széchenyi, hogy sajnálatra méltó az, akinek a sors nem kedvez, de az észnek kényszeríteni kell tudnia a szerencsét, s ha ez lehetetlen, még bukásában is nagy marad az ember. Aki hozzá hasonlóan gondolkodik, az nem tehet többet, mint hogy életét feláldozza a közjóért; de ez sem segít, azért a

¹¹ Elbinger Ernő később őrmester lett. Részt vett az 1813–4-i olasz hadjáratban és vitéz magatartásáért az ezüst éremmel tüntették ki. Részt vett az 1815. évi olasz hadjáratban, majd az 1815. évi párizsi megszállásban is. Később a háborús fáradalmak következtében beteg lett, majd mint rokkantat napi 10 ezüst krajcár díjjal elbocsátották. Megházasodott és tisztjei közbenjárására a csehországi Saazban a bűntetőbíróság börtönőre lett évi 100 ezüst frt illetménnyel. Feleségét és 4 gyermekét e fizetésből nem tudta eltartani, ezért 30 frt könyöradományt kért volt szakaszparancsnokától.

legjobb, ha türelmesen bevárja az ember a sorsát és engedi, hogy a Gondviselés kormányozza. Majd közli atyjával, hogy mihelyt biztosat tud, mi igaz e közszájon forgó hírekből, azonnal értesíti, de azt hiszi, hogy ahol nagy a lárma, ott kevés a mag. Ebben azonban tévedett Széchenyi, mert néhány hónap leforgása után európai szövetség alakult és megindult a nagy harc Napóleon ellen.

A katonain kívül egyéb elfoglaltságról is nyilatkozik. Szabad idejében halászzal, vadászattal tölti el idejét, vagy pedig sógorával meglátogatja ismerőseiket, szomszédait. A vadászatok között kiemeli a fladnitzit, hg. Auerperg Károly altábornagy birtokán. Dícséri a barátságos fogadtatást, meg is kéri atyját, köszönje meg a hercegnek jószágát, ha Bécsben találkozik vele. Ezek az utak és szórakozások kimerítették Széchenyi erszényét. Atyja jószágát veszi igénybe, hogy „a cseh gávallérok” meghívásának eleget tehessen. Mentegetőzik kéréséért, mert a negyedévi járulék felül kér támogatást, de jelzi, hogy szüksége van egyébként is pénzre a nagy drágaság miatt lovai ellátására és Bécsbe utazására; megemlíti okul azt is, hogy legutóbbi bécsi időzése alatt szekrényéből 2000 frt-ját ellopták, kéri ennek a megtérítését.

Látogatásai közül megemlíti chlumetzi látogatását gr. Kinsky Lipótnál (felesége br. Puteani Teréz volt), a leutomischelit gr. Waldstein Antalnál és a szándékolt geierspergit rokonánál, gr. Cavriani Kristófnál.

A hegyesvidék nagyon érdekelte, s mint említi, Hohenmautból egyik helyről a másikba vándorolnak, hogy idejüket lehetőleg hasznosan töltsék el és megismerjék a vidéket. Prágát is meglátogatta, hogy megismerje a várost. A rossz időjárás (a sok esőzés) azonban akadályokat gördített szándékai végrehajtásában, s ekkor megállapítja, hogy a csehországi utak ilyenkor oly rosszak, hogy csak gyalog vagy lóháton járhatók, és dícséri a magyar utakat, amelyeken kényelmesebb az utazás kocsin.

A családi hírek és a cenki otthon különösen érdeklik. A legnagyobb tisztelettel van szülei iránt, mindig hangoztatja fiúi háláját, és szüleinek mindenben engedelmes akar lenni. „Kedves és derék” Pál bátyjáról, házasságáról szeretettel emlékszik meg, örömmel gondol házasságkötése napjára, mert ő is haza mehet és együtt láthatja a családot. Szeretettel gondol a multra, a boldogan eltöltött időkre és ez a gondolat édes álomba ringatja: otthon képzei magát. Boldog az ember, írja, hogy remélhet; sok embert már a remény is boldoggá tesz; azt hiszi, hogy az ember elégedetebb, amíg remélni tud, mert ha már elérte a kívántat, nem örül úgy, mint amíg reméli, hogy elérheti. Ez a megállapítás

teljesen önmagára illő. Ilyen volt Széchenyi István úgy-szólván egész életén át!

Az, hogy Széchenyi az ezrednél egyfolytában, azaz szabadság nélkül szolgált-e 1811—1812. és 1813-ban, nem állapítható meg pontosan. 1811. nov. 12-i levelében örül, hogy szüleit csakhamar viszontláthatja. Sógora, gr. Zichy Ferdinánd is írja 1811. júl. 30-i levelében, hogy decemberben haza megy: ebből arra lehet következtetni, hogy a téli hónapokban kb. 3 hónapon át otthon voltak szabadságon. Megállapítható 1811. máj. 27-i leveléből, hogy Pál bátyja házasságán (1811. jún. 13-án), 1812. okt. 3-i leveléből pedig, hogy rövid időre 1812-ben is otthon lehetett. 1813-ban ezrede már Heves megyében volt állomáson s a téli szabadság után, 1813. márc. 26-i levele szerint, ide vonult be Orosziba, ahol szakasza állomásozott. Bevonulása alkalmával sok jótanáccsal, erkölcsi oktatással távozott hazulról. Pestről (1813. márc. 26.) írt levelében köszöni a tanácsokat, s mint írja, atyja jó tanácsokkal megbocsátja előbbi könnyelműségét, mert hiszi, hogy nem él vissza jó szüleinek most is különösen tapasztalt kegyességével. Örömmel kész minden oly lépést megelőzni, amelyet szülei esetleg rosszalnának. Esdve kéri szüleit, bízzanak ígéretében, becsülettel meg akarja azt tartani. Igéri szüleinek, hogy Gyöngyösről, vagy Orosziból minden postanapon hírt kapnak tőle, de biz innen keltezett egyetlen levél sem maradt ránk. Elbinger Jenő leveléből megtudjuk, hogy 1813. tavaszán sógorával, gr. Zichy Ferdinánddal együtt távozott az ezredtől. Zichy azért távozott, mert a 7. huszárezred parancsnoka lett, Széchenyi pedig valószínűleg azért, mert sógora szabadságot eszközölt ki számára. Az ezredhez többé nem is vonult be, mert hg. Schwarzenberg Károly tábornagy mellé került parancsör-tisztnek. A hadilevéltár adata szerint az udvari haditanács 1813. május 20-án atyja kérésére rendelkezett így. Ez adatnak több tekintetben ellentmond gr. Zichy Ferdinándnak apósához, gr. Széchenyi Ferenchez intézett keltezetlen (de minden bizonnyal 1813. május havából¹² kelt) levele. E szerint Zichy új ezredéhez való bevonulása előtt jelentkezett az udv. haditanács elnökénél és hg. Schwarzenberg Károlynál. Ez utóbbi irodájában a főhadsegéd¹³től megtudta, hogy a hercegnek Széchenyi István főhadnagyot, mint szorgalmas és ügyes embert több oldalról ajánlják futártisztnek. Mint írja apósának, további puhatolozására megtudta azt is, hogy

¹² Az uralkodó hg. Schwarzenberg Károlyt május 8-án nevezte ki a csehországi megfigyelő sereg vezérévé és május végével utazott el Bécsből a hadsereghez, így Zichy a Bécsből keltezett levelet csak májusban írhatta.

az erre vonatkozó előterjesztést a vezérkari javaslattal együtt már az uralkodó elé terjesztették. Zichy stafetával közölte a hírt apósával s megjegyezte, hogy e változás István fiának kiképzésére, előhaladására bizonyára hatással lesz és valószínűnek tartotta, hogy a háború befejeztével mint őrnagy tér haza. Ez a jókívánság nem teljesedett be.

B) Gr. Széchenyi István mint utántiszt.

Az 1809. okt. 14-i bécsi békétől a csehországi megfigyelő sereg szervezéséig, azaz amíg Széchenyit hg. Schwarzenberg tábornokarába parancsörtsitztnak kirendelték, a megalázott ausztriai császárság felett nehéz idők vonultak el.

Napóleon I. Ferenc békekérését 1809-ben eleinte visszautasította s Ausztria felosztásáról és I. Ferenc császár lemondásáról beszélt, de aztán „ismételt könyörgésre” hajlandó volt tárgyalni. A tárgyalások folyamán csak akkor volt hajlandó engedni szigorú feltételeiből és a monarchiát csonkítatlanul meghagyni, „ha I. Ferenc a würzburgi herceg javára lemond trónjáról.”¹³ E fenyegetések nem voltak alaptalanok, hisz Napóleon Proclamatiójában a magyar nemzetet királyválasztásra hívta fel. Királyjelölt volt naplója bizonyossága szerint József nádor, jelölt volt hg. Eszterházy Miklós is. I. Ferenc családi tanácsot is tartott esetleges lemondása tárgyában. Az 1809. okt. 14-i kemény békekötés elhárította a veszélyt.

Napóleon a bécsi békekötés után 1811-ben hatalma tetőfokán volt: megalázta az angolokon kívül minden ellenfelét, I. Sándor cárral a tilsi béke óta szövetségben állott s ez a szövetsége a bécsi béke után megszilárdult, mert Ausztriának tartománya egyik részét, Kelet-Galíciát neki biztosította. Franciaország 1811-ben Európa leghatalmasabb állama volt.

Ez nem volt elég. Angliát szerette volna letörni. Több önkényes intézkedése miatt azonban ellentétbe került Sándor cárral, úgy hogy a szárazföldi zárlat ügyében ellene foglalt állást. Ez háborúra vezetett. Napóleon 1812-ben félmilliónál nagyobb sereggel betört Oroszországba. Eljutott Moszkváig, de innen vissza kellett vonulnia. A nagy hideg, az éhség, a betegségek, az orosz sereg folytonos nyugtalanító csatározásai Napóleon seregét tönkre tették, csak roncsai jutottak vissza. A megalázott Poroszország ekkor szövetségre lépett Oroszországgal, hogy lerázza magáról az

¹³ Fournier Ágoston, I. Napóleon életrajza II. k. 375, 378. és Viszota Gyula, Az 1809. nemesi felkelés. (Századok, 1909. évf.) A családi tanácsról feljegyzések másolatban birtokomban.

igát. Betörték Szászországba, de Napóleon rövid idő alatt új sereget teremtett elő. Ezzel 1813. május 2-án Großgörschennél, május 20-án Bautzennél győzedelmeskedett az orosz-porosz seregeken. A szövetségre kényszerített Ausztria e harcok alatt figyelőhadsereget szervezett, majd a francia győzelem után, kiegészítve e sereget, fegyveres erővel igyekezett békét közvetíteni az ellenfelek közt, egyrészt hanyatlott tekintélyének, másrészt elvesztett területeinek visszaszerzésére.

Gr. Széchenyi István körülbelül ez időpontban, a prágai kongresszus folyamán jelentkezhetett a táborkarban. A jelentkezés időpontja nem állapítható meg pontosan, még hg. Schwarzenbergről is csak azt tudjuk,¹⁴ hogy valószínűleg május 21-én utazott Prágába. Ha tehát Széchenyit május 20-án rendelték a táborkarba, — a rendelet kézhezvételét, Széchenyi előkészületeit figyelembe véve — valószínű, hogy június folyamán jelentkezett. Első ismert levele atyjához Liebenben (Prágától félóránnyira) 1813. július 11-én kelt. Figyelembe kell vennünk, hogy előzőleg, ha hosszabb időre távozott a szülői háztól, mindig levélben búcsúzott el szüleitől. Most oly fontos helyzetben, szintén elbúcsúzatott. Azonkívül július 11-i levele semmiképen sem tekinthető az új helyzet kezdő tudósításának, épen azért a legnagyobb valószínűség az, hogy egy vagy néhány levele e korból ismeretlen, vagy elveszett vagy lappang.

A kongresszusról csak a résztvevő diplomaták tudtak valamit, más, és így Széchenyi is tájékoztatlan. Abban bízódik, hogy néhány hét múlva majd megtudjuk: háború lesz-e vagy béke. Minden bizonytalan Széchenyi szerint, de vannak jelek, amelyek békére, vannak, amelyek háborúra mutatnak. Háborús jel, — bár lehet, hogy csak tüntetések a béke fenntartására — hogy Kutschera János, a császár főhadsegédje Budára távozott a nádorhoz, hogy a magyar nemesi felkelés megszervezését¹⁵ sürgesse; hogy az osztrák tartományokban a Landwehrt teljes erővel szervezik; hogy a hadseregben a tisztikart már kiegészítették. Ez alkalmul szolgál, hogy saját helyzetéről is írjon. Közli atyjával, hogy ezredében (az 1. ulánusoknál) a kiegészítés következtében

¹⁴ Wlaschütz Vilmos: *Der Befreiungskrieg*. 1813 1814. II. k. 62. l.

¹⁵ Júl. 15-i levelében reméli, hogy a magyar nemzet a Landwehrek hatása alatt kiállítja a nemesi felkelést, mert talán az nem akar az egyedüli nemzet lenni, amely nyugodt maradjon. A nemesi felkelést nem hívták egybe, mert sokan jelentkeztek katonai szolgálatra, úgy, hogy a nádor júl. 9-i javaslatára a 10 huszárezredben 2—2 velit osztállyal szaporították az osztályokat s a nádor által javasolt nemesi felkelés egybehívását a császár mellőzte. (Wlaschütz Vilmos: *Befreiungskrieg* 1813. und 1814. II. k. 116. l.)

a második a rangsorban a másodkapitányságra, úgy hogy rövid idő múlva előlép, ami tényleg meg is történt, mert mialatt levelét írta, július 1-i hatállyal másodkapitány lett.

Önmagáról közli atyjával, hogy Lieben a leggyönyörűbb vidék, jól érzi magát itt lovaival és embereivel együtt, hogy a tábornagy és előjárói kegyesek hozzá, társai (ekkor még Rosty Károly kapitány és gr. Lichnowsky Vilmos főhadnagy) barátsággal vannak iránta, úgy hogy meg van elégedve helyzetével. Tábornagya, amint meglátta lovait, tettségét fejezte ki, hogy sokat ad lovaira, mert ezekkel jó szolgálatot teljesíthet. Ezt érdem nélkül érte el, mert atyja helyezte ily állásba, de reméli, hogy más tekintetben érdekemet szerezve épúgy megelégedett lesz vele.¹⁶ Elfoglaltságáról írja, hogy katonai szolgálata csak délelőtt van, délben kellemesen tölti el idejét az ebédnél, étvágya hihetetlen nagy, délután végigtekintik lovaik előlovagoltatását, majd zenével vagy viztjátékkal töltik el az időt, a vacsoráról azonban vendéglő hiányában le kell mondania. Így múlik nap-nap után, néha esetleg bemennek Prágába, de itt unalmasan telik el az idő, mert alig találunk ismerőst.

Egyébként is egyhangúan múlnak a napok. A kongresszus megnyitása halasztódik, mert csak a francia megbízott van itt. Érdekesebb híre Széchenyinek, hogy az oroszporosz seregekkel összeköttetést létesítenek, ami nyilván annak volt a jele, hogy Ausztria mind közelebb sodródik a háborúhoz. A katonák, köztük sógora, gr. Zichy Ferdinánd, de Széchenyi is, türelmetlenül várják a háborút, mert az életmód mind tűrhetlenebb, idejük ugyanis munka nélkül telik, de le vannak kötve. A szolgálat abban áll, hogy az egész napon át lesniök kell a tábornagy esetleges parancsát, s mivel negyed órányira lakik a főhadiszállásától, ott kell időznie az udvarban vagy az előszobában mindazokkal, akik a tábornagyhoz akarnak jutni, s így még olvasni vagy írni sem lehet. Egyéb híreket is közöl a császárról, hadiszállásáról, akkor még gr. Metternich Kelemen külügyminiszterről.

Közben augusztus 10-én lejárt a fegyverszünet. A béketárgyalások mindkét fél mesterkedései következtében eredménytelenek voltak. Ausztria az utolsó pillanatokban közölte Napóleonnal a békefeltételek hat pontját, s minthogy ezekre aug. 10-ig nem kapott választ, aug. 12-én megüzente Napóleonnak a háborút, s a hadiállapot a 6 napi felmondással aug. 18-án állott be.

A szövetségesek három hadsereggel indultak harcba: a

¹⁶ Többször hálálkodik, hogy jó lovakkal vonulhatott be s kiemeli, hogy a tábornagy sokat ad erre.

főhadsereg hg. Schwarzenberg parancsnoksága alatt Csehországban, egy kisebb, a sziléziai sereg Blücher Leberecht lov. tábornok vezetése alatt Sziléziában, egy másik az északi, Károly János svéd trónörökös (azelőtt Bernadotte János francia marsall) parancsnoksága alatt északon Brandenburgban. A hadicél Napóleon és seregének kifárasztása volt: ha Napóleon megtámadja az egyik sereget, ez visszavonul, a másik pedig előhalad Napóleon összekötő vonalait veszélyeztetve, s ez a taktika mindaddig folyik, amíg a három sereg egymáshoz oly közel nem kerül, hogy Napóleonra a végső csapást egyesülten megtehessék.

Széchenyi a háború második napján, aug. 18-án csak általános híreket közöl atyjával. Találgatja, mi lesz Napóleon szándéka, nyilatkozik a főseregről, hogy Schwarzenberg tábornagy parancsnoksága alá került Barclay de Tolly orosz gyalogsági tábornok vezénylete alatt egy orosz és egy porosz sereg is, s hogy Schwarzenbergre ruházták a fővezérséget, ezt a szép, de nehéz szerepet, s ha ezt szerencsével játssza, bizonyosan kora legnagyobb emberévé emelkedik. A hadsereg szelleme, mint írja, rendkívül lelkesült, úgy hogy minden jót remélhetni. Kellemetlent is közöl atyjával, hogy négy lova a csehországi köves utaktól megsántult s nagy mentegetőzéssel kér utalványt, hogy esetleges cseréléssel pótolhassa loállományát, mert tábornagya kegyes ugyan hozzá, de pogány módon megugratja küldetésekkel; egyszer már saját lovaiból akart egyet átengedni, ha másként nem kapna, vagy a Prágába küldött beteg lovai nem javulnának meg. Vigasztalóként felhozza, hogy többi társa is így van. Senkinek sincs fogalma arról, hogy mennyit kell lovagolniok: sokszor 10 mérföldnyire elküldik saját lován abrak nélkül, s ha az embernek nincs szerencséje és a ló elveszti patkóját, patája úgy megromlik a sziklás talajon, hogy nem lehet megpatkolni. De szívesen elveszti lovait, még saját lábait is, ha az emberiség javára szolgál.

A drezdai ütközet.

Mindenki találgatta, mi fog történni. Széchenyi atyjához írt levelében úgy vélte, hogy Napóleon a rosszul járható peterswalde-i és reitzenhahni szorosokon aligha törhet be Csehországba, s mikor bizonyos volt a hír, hogy elhagyta Drezdát és Bautzenban foglalt állást, kétséges volt, vajjon ott marad-e vagy tovább vonul Blücher ellen Boroszloig, vagy pedig a svéd trónörökösöt támadja-e meg. Inkább azt hitte, hogy ez utóbbi „legveszélyesebb ellenfelét” akarja megtámadni. A szövetséges hadsereg vezérei is homályban voltak Napóleon céljai felől. Erre mutat a melniki aug. 17-i tanács-

kozás, amelyben elhatározták, hogy 4 oszlopban Lipcse felé vonulnak Napóleon összekötő vonalainak veszélyeztetése végett, hogy így az Elba balpartjára visszakényszerítsék. Napóleon hadicélja az volt, hogy ellenfeleit egymás után semmisítse meg. Először a Bober folyó felé indult Blücher ellen, de ez a kitűzött terv értelmében visszavonult. Arra a hírre, hogy a Freiburg—Chemnitz—Lipcse vonalon nincs ellenség, viszont a főszereg és a sziléziai sereg közti összeköttetést biztosító osztrák hadtestet a francia csapatok erősen szorongatták és Napóleon nem tért vissza az Elba balpartjára, a haditanács úgy határozott, hogy a főszereg hagyja abba a további előhaladást Lipcse felé és a sereg közepét meg balszárnyát derékszögben jobbra fordultassa Drezda felé. Ez a fordulás nagy késlekedést idézett elő, a kitűzött időre a nagy esőzés miatt a csapatok nem tudták kitűzött helyüket elfoglalni. A támadást Drezda ellen elhalasztották, sőt a cár döntésére aug. 25-én kényszer pihenőt tartottak, holott a gyengén védelmezett Drezdát a nagy sereg e napon lerohanhatta volna. A veszedelemről értesült Napóleon abba hagyta Blücher üldözését, ott hagyta Blücher megfigyelésére Macdonald marsallját, maga azonnal Drezdába sietett, úgy-hogy aug. 26-án az ostromra kitűzött napon ő is, de erőltetett menetben haladó seregének zöme az utolsó pillanatban szintén a városban volt. A francia védőszereg az aug. 26-i támadást visszaverte, az ostromló sereg pedig a Drezda előtti magaslatokra vonult vissza, s úgy határozott, hogy aug. 27-én bevárja Napóleon támadását. A 27-ére virradó éjjelt a főhadiszállás izgatott munkában töltötte el: el kellett készíteni az egyes csapatok részére a parancsokat, hogy a futártisztek mielőbb rendeltetésük helyére vigyék.

De közben jelentések is érkeztek a csapattestektől. Két részről nem jó hír futott be; a balszárnyra rendelt vezér jelentette, hogy nem éri el a kitűzött időre (7 órára reggel) a kijelölt helyet; a jobbszárny mögött a Königsteini-hídfő megfigyelésére kirendelt Württembergi herceg orosz tábornok pedig segítséget kért, mert Vandamme francia tábornok serege Königsteinnél átkelt az Elbán, megtámadta és visszaszorította, de a pirnai—teplitzi úton helyezkedett el, hogy a jobbszárnyon levő orosz seregnek legalább a hátát védhesse; segítséget kért ugyan Barclay de Tolly orosz gyalogsági tábornoktól, a főszereg jobbszárnyának parancsnokától, de nem kapott.

Augusztus 27-én reggel a csapatok dermesztő hidegben, a napok óta tartó esőben, éhségtől és fáradtságtól elcsigázva, jó részben lerongyolva, az esőtől elázott töltényekkel állott hadsorba. A franciák reggel megkezdték a támadást s folyton tartó harcok közt a két szárnyat támadták. A jobb

szárnyon délelőtt visszaszorították az oroszokat és elvágták őket a pirnai úttól, amiáltal a visszavonulás egyik vonala volt veszélyeztetve. Az egybehívott haditanács elhatározta, hogy a pirnai úttal párhuzamosan meg kell támadni a franciákat a pirnai út visszaszerzése végett. Maga a cár küldte el Barclay de Tollynak erre a parancsot, de Barclay a cári parancssal szemben is kifogással élt, azt jelentette, hogy az ágyúkat a drezdai magaslatokról a terep átázottsága miatt nem viheti a völgybe, mert ha az elrendelt támadás nem sikerül, az ágyúkat nem lehet a magaslatra visszaszállítani. Barclaynak ez a jelentése abban a pillanatban érkezett meg, amikor egy ágyúgolyó a cári főhadsegédnek, Moreau tábornoknak mindkét lábát leszakította. Az izgatott helyzetben a cár és mindenki megfélekedezett a jelentésről, úgy hogy az válasz nélkül maradt és megfélekedtek a pirnai-út visszaszerzésére tervezett támadásról is. A franciáknak a balszárny ellen intézett támadása szintén sikerrel járt: Meskó tábornok hadosztályát bekerítették, elfogták vagy megsemmisítették. A balszárnyat tehát áttörték, a jobbszárnyat pedig túlszárnyalták, s így a szövetségesek vereséget szenvedtek.

Erre a haditanács elrendelte a visszavonulást. Három oszlopban vonultak vissza: Barclaynak az orosz-porosz csapatokkal Peterswalden, Nollendorfon át kellett volna visszavonulnia, de mivel ezt Vandamme francia tábornok csapataival veszélyeztette, neki kellett volna szabaddá tennie; az osztrák sereg egyik részének Dippoldiswalde—Eichwaldon át, a másiknak pedig a Tharandt-erdőn át Freibergbe kellett vonulnia. Barclay orosz tábornok azonban — nem akarván veszélyeztetni csapatit — nem az elrendelt útra hanem az osztrák sereg útvonalára rendelte csapatait s így a rossz idő miatt elromlott utakon megzavarta a visszavonulás menetét. Gr. Tolstoj-Ostermann és hg. Württemberg orosz tábornokok mentették meg a visszavonuló sereget a végromlástól, mert ők utat törtek Peterswaldenál s megelőzték Vandamme francia tábornokot. Schwarzenberg herceg, Barclay engedetlen eljárása miatt aug. 28-án arra kérte uralkodóját: vagy bírja rá az orosz cárt, hogy hagyja el a sereget, távolítsa el Barclayt és az orosz seregrészeket rendelje közvetlen az ő parancsa alá, vagy bízzák másra a hadsereg parancsnokságát.¹⁷ A szövetséges tábor egyenlensége a szövetség együttmaradását veszélyeztette a leg súlyosabb pillanatokban. Az utolsó pillanatokban azonban az uralkodók eljárása elhárította a veszélyt. Előljárt e tekintetben a porosz király, az orosz cár. Ostermann jelentésére, ha nem kap segítséget, visszavonul, mindent elkö-

¹⁷ Glaise von Horstenau: *Die Tage von Dresden 1843.* 141. l.

vettek, hogy a segítség rendelkezésre álljon. Ott tartózkodtak a csapatoknál és kitartásra buzdították őket. Ennek köszönhető, hogy az orosz, porosz és osztrák csapatok közre tudták fogni a franciákat és aug. 29. és 30-án megverték és fogságba ejtették Vandamme francia tábornokot seregével együtt. Időközben az északi hadsereg aug. 23-án Grossbeerennél megverte Oudinot francia tábornokot, a sziléziai hadsereg pedig aug. 26-án a Katzbach mellett Macdonald tábornokot. Ezek a sikerek némileg kiküszöbölték a drezdai csorbát, önbizalmat öntöttek a hadseregbe, megértőbbé tették egymás iránt a vezéreket és uralkodókat. Ez látszik a teplitzi szerződésből (szept. 9.), amelyben az uralkodók kötelezték magukat, hogy addig harcolnak, amíg az előre megállapított 6 békepontot végre nem hajtják, és arra is, hogy egyikük sem köt Napóleonnal különbékét.

Széchenyi a Drezda ellen viselt hadjárat minden sanyarúságát végig szenvedte. Leveleiben ismert részletadatok mellett az eddiginél kimerítőbbet is találunk. Széchenyi szerint a szövetséges főhadsereg a melniki haditanács után aug. 18-án arra a hírre, hogy Napoleon Drezdából Bautzen felé vonult, a Schlanban tartott szemle után a szorosokon át a kedvezőtlen idő ellenére bámulatos gyorsasággal vonult át 8 nap alatt és aug. 25-én Drezda előtt állott. A drezdai ütközet első napjáról (aug. 26) csak annyit mond, hogy minden fáradozás hiábavaló volt: a sereg legderekabb csapataiból 6000 embert vesztett, de Drezdát nem tudta elfoglalni. A második nap (aug. 27) téliessen hidegben és szakadó esőben újra ostromhoz fogtak, de mivel Barclay orosz tábornok nem teljesítette Schwarzenberg herceg parancsát,¹⁸ nem támadta meg Pirnánál az ellenséget, az élelemhiány miatt a haditanács határozata szerint visszavonultak Csehországba. A sereg a rossz időben sokat szenvedett, az ellenség is folyton üldözte, de azért aug. 29-én a zöme mégis átkelt a szorosokon. Kulmnál azonban Napoleon erőszakolta az átkelést, s ha ez sikerült volna, a szövetséges sereget nagy veszteség érte volna.

A saját szenvedéseit Széchenyi két (aug. 31-i és okt. 2-i) levelében panaszolja el atyjának. Aug. 31-én Prágából betegen közli atyjával, hogy ellopták köpenyét s 14 napig köpeny nélkül maradt, nagyon megfázott, beteg lett. Aug. 27-én téliessen hideg volt, folyton esett az eső, 10 lépésre nem lehetett látni, reggeltől estig lázas volt és sokat szenvedett. Ehhez hozzájárult még az is, hogy legjobb lovát elfogták ruhászsákjával, pénzével együtt s csak 10 váltóforintja maradt. Lovat kellett vennie 100 $\frac{1}{2}$ -on, a pénz

¹⁸ Ez helyreigazításra szorul, amint fentebb láttuk.

kölcsön vette Sachs törzsorvostól, de ez kevés volt, azért újabb 50 fl -at kért kölcsön Appel kapitánytól. Prágai gyógykezeltetésére viszont 1000 váltó frtot kért kölcsön Ballabene prágai bankártól. Kéri atyját, fizesse ki e kölcsönöket.¹⁹ Atyja szemrehányással illethette a kölcsönöért, figyelmeztette ígéretére, hogy szükség esetén nem fordul máshoz, csak hozzá; azt is megírta neki, miért nem fordult szükségében hg. Schwarzenberghez. Erre a levélre felel Széchenyi István okt. 2-i levelében. Ebben részletesebb adatokkal egészíti ki a hadi eseményeket és igazolja magát kölcsönei tárgyában. Levelében fájó és elkeseredett hangon feltárja szíve egész keserűségét. Amikor mindenkí, írja Széchenyi István, szeretettel és barátsággal van iránta, rossz sorsában épen szülei illetik kemény szemrehányással, nem is kíván tovább élni. Látja, hogy atyjának fogalma sincs a háborúról. A szövetséges hadseregben a legtöbbet az osztrák csapatok szenvedtek Drezdánál, de erről első levelében nem írhatott, mert oly nagy volt a veszteség. Azt sem írhatta meg, hogy köpenyét a kozákok vették el tőle is, a többi tiszttől is. Más köpenyt a nagy zavarban nem szerezhetett. Mint futár-tiszt Wittgenstein orosz tábornoktól Barclayhoz, ettől gr. Pahlenhez küldték; 3 nap és 3 éjjel folyton ázott, semmi mást nem vett magához, mint poshadt vizet és rothadt kenyeret. Erre aug. 25-én megbetegedett, de azért félholtan is tovább teljesítette szolgálatát augusztus 29-ig, és még ekkor sem akarta szolgálatát abbahagyni abban a reményben, írja elkeseredve, hogy egy szerencsés golyó véget vet nyomorúságának, de hg. Schwarzenberg tábornagy kegyelmes volt iránta és Prágába szállíttatta. 8 nap múlva megint szolgálatba lépett, ismét hallott néhány golyót füttyülni, a nélkül, hogy megijedt volna. A drezdai ütközetben láza, a rossz idő, az ágyúk döreje növekedtéhez hozzájárult az a baj is, hogy lova poggyászával, pénzével elszabadult, a főhadiszállásig, Banewitzig szaladnia kellett; itt 100 aranyon egy rossz lovat vett, de 500-at is adott volna érte, mert élete akkor még kedves volt, most már semmi sem kell. Prágában tetőtől talpig fel kellett magát szerelnie, csak ruháért és lábbeliért 1700 váltó fr-ot fizetett, sokkal többet, mint amennyit megért, de szerencsés volt, hogy egyáltalán megkapott mindent. Szüleinek bizalommal feltárta helyzetét, azt hitte, hogy úgy is esedékes negyedévi pótléka, tőkéből is 1000 frt.-ja; nem gondolta, hogy megrendíti őket a kiadás, de ha minden alap nélkül kérte volna is a pénzt, remélte, hogy szeretetükben nem tagadják meg kérését. Azok, akik a pénzt neki kölcsönözték, nem uzsorások, mind becsü-

¹⁹ E kölcsöneiről majd minden levelében ír atyjának.

letes ember: Sax doktor törzsorvos és Appel kapitány a főhadiszálláson barátai és tisztársai, szívésségből adták neki a pénzt, Ballabene bankár pedig kamat nélkül. Most nem tudja, mit csináljon. Minden, még a sors is ellene van, nem tud minden ellen harcolni, bocsánatot kér szüleitől, hogy oly sokszor megkeserítette életüket, csak még ez egyszer fizessék meg tartozását, nehogy szegyenben maradjon, a jövőben mindent megtagad magától, inkább éheznek, csak hogy ne kerüljön ily helyzetbe. Csak azt kéri még, szeresék egy kissé, mert ez leghőbb kívánsága; ha ezt nem éri el, semmire sem becsüli az életet. Utolsó szava és lélekzete hála lesz az Istennek mindenért, amit szülei érte tettek. Már itt is látható, hogy Széchenyi István lelke nagyon érzékeny, könnyen fogja el az izgalom és ilyenkor a bajt nagyobb nak látja, mint amilyen tényleg. Gr. Széchenyi Ferenc — mint láttuk — féltő gond dal szerette gyermekeit, dicsérte őket, de figyelmeztette őket hibáikra is, ha szükségesnek látta. Most is így cselekedett. István fia a pénzzel nem igen tudott bánni, szükségesnek tartotta a figyelmeztetést, de azonnal sietett fiát a kényelmetlen helyzetből kiszabadítani: júl. 11-én megírta szemrehányásait, de előtte való nap értesítette Ballabenét, hogy a pénzt rendelkezésére bocsátja; sőt többet is tett, a kért összeg en felül, még 1681 váltóforintot bocsátott rendelkezésére, nehogy kíséretével együtt nélkülözésnek legyen kitéve, de kívánta Ballabenetől²⁰ a Sax- és Appel-féle elismervényeket. Itt ugyan kis akadály merült fel, mert Appel elismervény nélkül adta a pénzt Széchenyi Istvánnak. Amikor ezt közli atyjával, válaszol arra is, miért nem fordult pénzzavarában hg. Schwarzenberghez: mert nagy és fontos elfoglaltságában nem merte zavarni ily kicsinységgel.

Széchenyi Drezda alól aug. 29-én Prágába a „Vörös ház” nevű fogadóba^{20a} szállította magát gyógykezelésre. Amikor már lábadozott, lement a vendéglő közös éttermébe ebédelni. Itt a közös asztalnál úgy nyilatkozott, hogy Auszt-ria puszt a fenntartásáért küzd, de győzelmei és előhaladásai ellenére tönkre kell mennie. Minden nap jobban közeledik felbomlásához s ennek egy évszázadon belül be kell követ-

²⁰ Ballabene neve ily alakban fordul elő a különböző levelekben: Ballabene, BallaBene és Ballabenewen. A prágai városi levéltár vezetője, dr. Schreiber R. szíves közlése szerint (275/42. Arch.) Ballabene Károly volt a Ballabene és társa bankház egyik tulajdonosa. A *wen* nyilván a másolásból eredő hiba, talán Comp. helyett.

^{20a} A „vörös házra” vonatkozó tudósítással szemben, t. i., hogy vörösre festett magánház volt (N. C. 147—I. jelzettel) Leurs jelentése így hangzik: „Gr. Széchenyi ... zur Herstellung nach Prag gekommen und im „rothen Haus” eingekehrt... Er soupirt nach seiner Genesung im Gastzimmer...” Ez arra mutat, hogy a vörös ház fogadó volt.

keznie, mert egyes részei mindinkább eltávolodnak egymástól. Az asztaltársak naggyobbára poroszok voltak, de volt köztük egy osztrák előkelő besúgó is. Ez a besúgó (Leurs néven tette meg jelentéseit) hozzáfűzi e nyilatkozathoz azt is, hogy ez bizonyára csak visszhangja a gr. Széchenyi Ferenc családjában folyt családi beszélgetéseknek, de a fiatal kapitány rossz akarat nélkül egy borjú oktalanságával vetette oda e szavakat, a poroszok azonban komolyan vették s e nyilatkozatot a porosz király elé terjesztették. Leurs 1814. decemberében beszélt ez ügyben gr. Reichenbach-hal, a gr. Hardenberg porosz kancellár irodájában működő alezredessel. Reichenbach figyelmeztette, hogy ily esetekben nehéz határozott ítéletet alkotni, mert az emberek gyakran ingadoznak véleményükben. Gr. Széchenyi Istvánnal például beszélgetett a kongresszus alatt Magyarországról és a nemzet elégedetlenségéről, Széchenyi ez alkalommal biztosította, hogy az ország nem békételen, s minden a külföldön fontosnak vélt szólám csak üres beszéd: a magyar rendek nem kívánnak a mainál több kultúrát, ki- és bevitelt; az ország sohasem fog fellázadni, hogy a fenti javakat nagyobb mértékben nyerjék el; családja nagy és gazdag, mert jobbágyaik nem tudnak az új és idegen áramlatokról; minden változás csak szerencsétlenség a birtokosok számára; Ausztria teljesen a birtokosok óhajai szerint cselekszik.²¹ Ez a besúgó-jelentés, mint látjuk, két részből áll: az első Széchenyinek 1813. szeptember elején tett jóslatszerű kijelentése, a második pedig az 1814. novemberében gr. Reichenbach előtt elhangzott nyilatkozata. A kettő egymásnak némi tekintetben ellentmondó. Széchenyi e kettős kijelentéséről és a benne rejlő ellentmondás okáról alább lesz szó.

Széchenyi betegsége alatt nagy dicsérettel szól Prágáról, mert a szövetséges és a francia hadsereg 14.000 sebesültjét szeretettel ápolta, ezért például szolgálhatna mindenkinek. Közel állunk, elmélkedik Széchenyi, a zsarnokság alatt nyögő emberiség megmentéséhez, és minden reményét a Gondviselés igazságosságába, szeretetébe és a szövetségesek erőfeszítésébe veti, amely nehéz ugyan, de szívesen fogadja mindenki, hogy megsegítsék elnyomott embertársaikat a rabláncok széttörésében, és hogy Európa határai közt helyreállítsák a boldogító összhangot. Talán megvalósul a szép álm, hogy a háború után diadalmasan hazatérve örömmel viszontláthassuk rég nem látott barátainkat.

²¹ Leurs jelentését a bécsi rendőrfőhatóság 1814. dec. 22-én terjesztette az uralkodó elé. A jelentés elintézése ismeretlen. A kongresszus alatt előterjesztett besúgó-jelentéseket Fournier Agost *Die Geheimpolizei auf dem Wiener Kongress* c. művében közölte 1913-ban.

A lipcsei ütközet.

Széchenyi egészsége 8 nap alatt helyreállott, úgy hogy szept. 8-án a teplitzi főhadiszálláson szolgáltra jelentkezett. Atyjához írt levele mutatja, hogy már prágai tartózkodása alatt érdeklődik, milyenek lesznek a következő hadműveletek, de amit ír, csak találgatás volt, mert egyelőre a főserégnek szüksége volt pihenésre és a megrikkult sorok rendezésére. Bevonulásakor azonban már megkezdődtek a hadműveletek. Napóleon kereste az alkalmat a harcra. Először is Blücher ellen indult, de Blücher az alapterv szerint visszavonult és kitért a harc elől. Ekkor a főserég különítményei előretörve nyugtalanították a francia előtörést. Napóleon abbahagyva Blücher üldözését visszatért és látván, hogy a cseh határhegységek a szövetségesek birtokában vannak, a főserég ellen vonult. Peterswalden át visszaszorítva az előretolt különítményeket, Kulmig hatolt. Széchenyi tudósítása szerint szept. 9-én látta, amikor Napóleon megvizsgálta a terepet. Nagy izgalomban volt a főhadiszállás, mert várta a támadást, de nem állott elég erő a rendelkezésére, a három osztrák hadtest ugyanis az ágyúkkal még hátul volt. Másnap, szept. 10-én már kellően felkészülve várták Napóleont, de a támadás nem következett be. Növelte a szövetséges hadsereg bizalmát a hír, hogy szept. 6-án a svéd trónörökös serege Dennewitznél súlyos csapást mért Ney francia marsall seregére. Napóleon az Érchegységen több magaslat birtokában a szövetséges hadsereg mozgulatait korlátozta, a főserég azért szept. 12-én megtámadta a franciákat, visszafoglalta a hegyeket és visszaszorította a franciákat Berggiesshübelig. Ekkorra azonban, mint Széchenyi írja, Blücher ismét közelebb hatolt Napóleon seregéhez, amire Napóleon abbahagyva a főserég elleni hadműveleteit, Blücher ellen vonult. Blücher azonban ismét kerülte a harcot, ezalatt viszont a főserég különítményei kezdtek támadni. Mint látható, a drezdai ütközet után Schwarzenberg és Blücher szorosan a trachenbergi hadicél szerint működtek. Kitérték Napóleon támadásai elől s csak portyázásokba, kisebb rajtaütésekbe ereszkedtek és ki akarták fárasztani a francia hadsereget. Ezt a harcmodort közli Széchenyi atyjával, s mint írja, legközelebb a sok mozgástól alig marad Napóleonnak katonája; de súlyosbitja Napóleon hadseregének helyzetét a rossz idő, az élelmiszerhiány, mert amíg a szövetséges sereg túlnyomó része pihen és elég élelemmel van ellátva, a franciáknak átmenetileg lóhúst kell enniök, lovaik kidőlnek, embereik a sok gyaloglástól kimerülnek, úgy hogy a béke reményeége mind közelebb látszik. Megálapítja azonban, hogy a franciák rendezett csatákban helyt-

állóbbak, a szövetségesek viszont a csatározásokban, rajtaütésekben erősebbek. Széchenynek is az a meggyőződése, hogy Schwarzenberg haditechnikája (Napóleon kifárasztása) az egyedüli célhoz vezető módszer. A legnagyobb lelkesedéssel jellemzi épen ezért Schwarzenberg egyéniségét. Ebben bizonyára hatással van reá Schwarzenberg közvetlen és udvarias egyénisége, de az osztrák tábornok szelleme is. Minden hadisíker ez időben neki tulajdonít, Blücher és a svéd trónörökös sikereit is csak az ő taktikája tette lehetővé. Mint írja, nehezebb dolog egy mozaik hadsereget együtt tartani, mint túlerővel egy-egy kisebb sereget megverni. Schwarzenberg folytonos mozdulataival megtévesztette Napóleont, úgy hogy nem tudott Blücher és a svéd trónörökös ellen célt érni. Kulmnál is az ő hidegvére, nyugalma győzött. Könnyű egy egységes hadsereget vezérelni, de mily nehéz Schwarzenberg helyzete a becsvágyó Barclay, Wittgenstein és társaikkal szemben, akik nem szívesen szolgálnak alatta s ezeket csak udvariasságával és jószágával kényszeríti az engedelmességre. S mily nehéz a helyzete a cárral, a porosz királlyal, az angol tisztekkel szemben, akik mind érvényesülni akarnak. Mily nemes dolog, hogy Schwarzenberg mindent feláldoz az egyesség kedvéért, ezt tette akkor is, amikor az engedetlen Barclaynak engedte át a kulmi csata vezetését és a győzelem sikerét.

Szeptember 17-én Napóleon ismét betört Csehországba, ismét látták Nollendorf magaslatain, hogy áthatoljon a szoroson, de nem sikerült, a szövetséges had szilárdan megtartotta helyét. Széchenyi három napon (szept. 18., 19. és 20.) állandóan az előőrsön tartózkodott, állandóan úton volt s mint írja, így van ez minden nap. Sokszor gyenge a fáradtságtól, oly sokat kell nyargalnia, hogy lábai néhány collal meghosszabbodtak, ezen felül minden nap megázik, írja másutt, de azért a lehetőség szerint ügyel magára. Egy alkalommal értesíti atyját, hogy Hessen-Homburg őrgróf, lovassági tábornok ezredéhez akarja kérni Schwarzenberg tábornagytól; ha ez sikerülne, nagyobb lehetőség nyílnék arra, hogy a háború végén mint őrnagy térjen haza, mert az ezredben századot kapna, míg a tábornokban mint rangban nyolcadik futártisztnek kevesebb reménye van az előléptetésére. A tábornagy, úgy látszik, nem engedte meg a cserét. Többet nem is ír a tervről atyjának.²²

1813. szeptember végén a hadihelyzetben fordulat állott be, megérkezett Benningsen orosz tábornok a tartalék se-

²² 1820. ápr. 16-án tényleg a Hessen-Homburgról elnevezett 4. huszárezredbe helyezték át, s itt szolgált lemondása elfogadásáig, 1826. ápr. 15-éig.

reggel, felváltotta a főereget, úgy hogy Schwarzenberg tábornagy megvalósíthatta tervét, balrafordulással Csehországból Lipcse felé vonulhatott, hogy ott a sziléziai és északi sereggel egyesülten megtámadhassa Napóleont. Amikor Blücher okt. 4-én Wartenburgnál, a svéd trónörökös pedig okt. 5-én Dessaunál kikényszerítette az Elbán való átkelést, Napóleon is arra határozta el magát, hogy Lipcseben foglal állást és ott veszi fel a szövetségeseikkel a küzdelmet.

Schwarzenberg tábornagy a főereggel lassan, folytonos csatározások közt okt. 15-én ért Lipcse alá, Blücher és mögötte a svéd trónörökös serege észak-nyugat felől közeledtek. A főereg Blücherrel kapcsolatban már okt. 16-án megtette első támadását Lipcse ellen. A két hadsereg Napóleon seregét félkörben vette körül: északnyugat felől Blücher, nyugat és dél felől Schwarzenberg, úgy hogy Napóleon seregének csak északi és keleti része volt szabadon. A trónörökösről kevés hírt tudott Schwarzenberg.

Blüchernek Schkeuditzból indulva meg kellett támadnia a franciákat és Lipcsebe hatolnia. A főereg minden csoportjának szintén támadnia kellett és Lipcse felé előrehatolnia. Három ponton (Möckern, Lindenau és Wachau) nagyobb ütközet fejlődött. A főereg eleinte visszaszorította a franciákat, de később a franciák ellentámadásba mentek át, és sikerült a főereget visszaszorítaniok, sőt a Lindenau elfoglalásával megbízott Gyulay tábornagy nem tudta a kitűzött feladatot teljesíteni, a Connewitz elfoglalásához fűzött remény sem teljesült, Wachaunál a franciák visszaszorították a főereget. Itt akarta Napóleon a főereget áttörni, s egy lovastámadással Güldengossánál már-már sikerült Napóleon terve, a győzelem érzetében meg is húzatta Lipcse harangjait, de a főeregnek vitéz és elszánt küzdelemmel a döntő pillanatban sikerült a veszélyt elhárítania. Nagyban hozzájárult azonban a veszély elhárításához Blüchernek nagy áldozatok árán este aratott győzelme Möckernnél, mert a francia seregnek jó részét lekötve tartotta. A möckerni győzelem a wachau-i sikert nemcsak ellensúlyozta, de határozottan túlszárnyalta. Az okt. 16-i ütközet azt lehet mondani eldöntetlen maradt, azt a körülményt, hogy Napóleonnak nem sikerült a főereget áttörnie, biztató jelnek tekintették. A katonák nagyjában mindkét részről megtartották esti állásaikat.

Külön ki kell emelni a güldengossai francia lovastámadást, mert ennek elhárításában Széchenyi is tevékeny részt vett. A franciák a lovastámadással az áttörést ki akarták szélesíteni és előhatoltak a güldengossai magaslatig, ahol az orosz cár és a porosz király tartózkodott. Épen abban a pillanatban érkezett Schwarzenberg a helyszínre, felkérte az

uralkodókat, vonuljanak hátrább. Életirója, Prokesch szerint a tábornagy az ott rendelkezésre álló 3 század orosz gárda lovasságot személyesen támadásra vezette. Friederich²³ azonban rámutat ez adat legendaszerűségére, továbbá arra is, hogy a francia lovasság száma nem 12.000, hanem csak 2500 lehetett. A valóságnak megfelelő tényállást maga a támadás vezetője, Böhm József őrnagy, a tábornagy szárnysegédje így adja elő: A francia lovasság a gülden-gossai magaslat lábáig jutott, itt egy tömegben megakadt, majd körülrajzolta őket az előbbi támadások után felbomlott saját lovasságunk rendezetlen csoportja. Ezt látva Böhm, engedélyt kért és kapott a tábornagtól, hogy ezeket a vezérlet nélkül maradt lovasokat rendbe szedhesse és az ellenségre vezethesse. A táborkarban levő parancsőrtsztek, köztük Széchenyi és az alább említett Schlik kapitány önként csatlakoztak hozzá. E csapattal arcban és oldalban támadtak a francia lovasságra. Az első sorokat szétugrasztották, a hátrább lévők azonban megfordultak és tartalékaik felé vonultak, majd újra megfordulva visszaszorították Böhm csapatát. Ez többször megismétlődött. Az egyik újabb támadásnál a cár kíséretében levő gárdakozások 3 százada a jobb oldalon támadott a francia lovasságra, s így sikerült őket sűrű sorokban az ágyúig visszaszorítani, de itt az ágyúk közt a hátravonuló tartalékoktól gátolva nem tudtak áthatolni, összekeveredtek s csak a kard markolatával lehetett küzdelem, amíg a gomolyag ki nem bontakozott. Ebben a kézfésülésben Böhm szerint, köpenyét darabokra szaggatták, kardhüvelyét lerántották róla. Néhány parancsőrtiszt megsebesült, Schlik kapitány pedig veszélyes fejevágást kapott. Széchenyi 1813. nov. 6-i levelében emlékezik meg e támadásról s némileg kiegészíti Böhm adatait. Schliket az egyik orosz kozák sebesítette meg francia tisztnek véelve őt. Magáról még azt írja, hogy alapos laposvágást kapott a hátára és lovát agyonlőtték. Hozzáfűzi még, hogy örül, mert alkalma nyílott arra, hogy tábornagya bizalmát és bajtársai szeretetét elnyerje.

Október 17-én a főserég folytatni akarta támadását, de mivel a tartalékok az esős idő miatt nem voltak képesek idején megérkezni, délutánig halasztódott a támadás. Délután 2 órakor megérkezett Goltz ezredes, Blücher főhadsegédje, hogy átadja az előző napi győzelemben zsákmányolt francia sast. Tőle tudta meg Schwarzenberg Blücher előzőnapi möckerni győzelmét is, mert a hír jelentésével még tegnap megbízott parancsőrtiszt (Knackfuss) útjában elté-

²³ Friederich, *Geschichte des Herbstfeldzuges* 1813. c. művében III. k. 60., 107. és 108. l.

vedt. Minthogy a tartalékok még mindig nem érkeztek meg, a délután 2 órakor tartott haditanács a támadást okt. 18-án reggel 9 órára halasztotta. Erről Schwarzenberg a délután 3 óra körül visszatérő Goltz ezredes útján értesítette Blüchert.

A lipcsei történet egyik írója²⁴ szerint Schwarzenbergnek később aggályai támadtak, vajjon Goltz idején tér-e vissza²⁵ Blücherhez, hogy rábírja az egyidejű támadásra; kíváncsúnak tartotta tehát, hogy valaki még az éjjel értesítse Blüchert, hogy 18-án támadjon. Széchenyi önként vállalkozott a merész tetre, hogy a lehető legrövidebb úton ellovagol Blücherhez.

Széchenyinek e kétségtelenül híres lovaglását nem tudta a haditörténet minden részletében tisztázni. 1853-tól napjainkig sokan foglalkoztak e kérdéssel, de *a lovaglás pontos idejére, Széchenyi megbízatására, a lovaglás irányára nézve* az egyes írók adatai eltérők, sőt egymásnak ellentmondanak.

Széchenyi maga 1813-ban alig beszél lovaglásáról. Sógora, gr. Zichy Ferdinánd az első, aki papírra vetette az esetet, feleségének írt levelében. Így tudta meg atyja is fia merész tettét. Zichy szerint a tábornagy *okt. 16-áról 17-ére* való éjjel küldötte el Blücherhez, hogy az okt. 18-i csatára meghívja. A parancs szerint a svéd trónörököszt Blüchernek kellett volna értesítenie, de Széchenyi önként vállalkozott arra, hogy a trónörököszt rábírja a közreműködésre. Széchenyi friss lovon a trónörökös táborába lovagolt, előadta a parancsot, de a trónörökös megtagadta teljesítését. Széchenyi erről írást kért és kapott. Később a trónörökös visszahívatta, s ekkor Széchenyi megszabta az utat a trónörökösnek, ez idején megérkezik a csatába és eldönti a csatát, amely különben elveszett volna. Zichy megnevezi a forrást is, az egész főhadiszállást, amely bizonyíthatja az esetet.

Thielen Maximilian (a br. Langenau szállásmester mellé beosztott) főhadnagy szintén a főhadiszálláson nyert hírekből értesült Széchenyi lovaglásáról. Úgy látszik, ő az első, aki az esetet közzétette. Szerinte a tábornagy *okt. 17-én* kísérete előtt kijelentette, hogy óhajtaná, ha valaki elvinné Blüchernek a felszólítást, hogy okt. 18-án támadja meg ő is Napoleont. Ezt Széchenyi magára vállalta. Blücherhez két út vezetett: egy hosszabb kerülő és egy rövidebb az ellenség sorain át. Széchenyi ez utóbbin haladva este felé céljához

²⁴ Hoen Maximilian: Befreiungskrieg 1813. und 1814. Wien, 1913. 556. és 557. l.

²⁵ Hihető-e az, hogy Széchenyi Goltz több órai előnye mellett korábban érkezék Blücherhez, amikor Goltz már ismert úton tért vissza. Széchenyi viszont nem ismerte az utat?

ért. Blücher kész volt a parancs teljesítésére, de kívánta, hogy a trónörökös is értesítették. Széchenyinek erre nem volt megbízatása, de saját felelősségére vállalkozott rá, hogy értesíti. Friss lovakon éjfél körül odaért, teljesítette megbízatását, majd 18-án „a hajnal első sugarainál az ellenség sorain át lovagolva”, visszatért tábornagyához. Hoen fentemlített munkájában Thielenre hivatkozva adja elő röviden az esetet s csak abban tér el, hogy szerinte Széchenyi nem *este felé*, hanem *10 órákor este* ért Blücherhez.

Széchenyi a lovaglás időpontjáról 1844. okt. 28-án nyilatkozik a felső táblán a közös teherviselés ügyében mondott beszédében. Díszmagyarban rendjeleivel jelent meg s ezt azzal indokolta, hogy „tizenegy napja és 30 éve”,²⁶ a lipcsei csata másodnapján a hős Blücher tábornok táborába küldetvén, amikor *szürkületkor* hozzáérkezett, a tükör előtt haját rendezve és porozva lelte. Azzal indokolta ezt, hogy „ma azt reméljük, hogy ünnepet ülünk; vannak sokan, kik legszebb ruhájokat parádéra szokták felöltöteni, mi pedig mindnyájan a legjobb öltözetben és a lehető legcsinosabban akarunk megjelenni az ütközetben”. Ha az 1844. okt. 28-ból levonjuk a 31 évet és 11 napot, megkapjuk azt a napot, az okt. 17-ét, amelyen Széchenyi szürkületkor Blücherhez ért.

Látjuk a fentiekből, hogy az időpontra eltérők a vélemények. Egyesek szerint Széchenyi okt. 16-án, mások szerint 17-én indult útra.²⁷ Kinek van igaza? Ezt eldönti az, ha tisztában vagyunk avval, milyen feladatot kellett Széchenyinek elvégeznie. Széchenyinek egy parancsot kellett elvinnie Blücherhez. Széchenyinek van egy eddig ismeretlen, Döblingben, 1848 szeptemberében írt feljegyzése, amely egyedül lipcsei lovaglásának történetét foglalja magában. Ebben azt írja, hogy tábornagya 1814 okt. 17-én Blücherhez intézett, hivatalos irat kézbesítésével bízta meg. A tükör előtt találta, amint borotválták és legszebb ruhájába öltöztették s e szavakkal fogadta: „No ma megkezdődik a harc és az nehéz nap lesz, azért veszem fel vasárnapi ruhámat.” Miután elolvasta a hivatalos iratot, hadsegédéhez utasította, aki újabb parancssal Bernadotte-nak onnan még messzefekvő hadiszállására küldötte. A szövetségesek nagykiterjedésű körben zárták körül a francia sereget, azért veszélyes volt

²⁶ Téves 31 helyett.

²⁷ Ullmann Henrik: Geschichte der Befreiungskriege 1813. und 1814. II. k. 29. l. Megemlíti, hogy Böhm József állítása, hogy Széchenyt aug. 16-áról 17-ére következő éjjel küldték el, emlékezeti hiba. Széchenyi döblingi feljegyzése és 1844. okt. 28-i beszéde ezzel szemben azt bizonyítja, hogy Böhm állítása a valóságnak megfelel, s így nem emlékezeti hiba. Böhm az egyetlen közvetlen kortanú, vele szemben Thielen csak a hallott hírt jegyzi fel.

lovaglása, és egyes pontokon a megkezdett előőrsi harcok miatt nagy kerülőt kellett megtennie, s így csak késő éjjel érkezett meg a trónörököshöz. Ez tollba mondta, hogy milyen rendelkezéseket tett csapatainak a következő napi felállítására nézve, mert Schwarzenberggel és Blücherrel egyet-értően kellett intézkednie.

Ezután vacsorához ült, majd virradatkor összeszedve hivatalos iratait, lóra ült, de csakhamar észrevette, hogy lóva a tegnapi erőltetett lovaglástól annyira kimerült, hogy nem képes rajta a kitűzött határidőre visszatérni. Felkereste tehát hg. Liechtenstein Móric hadtestét, s ez friss lovat bocsátott rendelkezésére, Ezzel tovább lovagolt, majd egy ligetben néhány francia vértest látott meg holtan. Az egyikről leoldotta, magára csatolta 5 láb hosszú kardját és így érkezett meg főhadiszállására épen akkor, amikor Schwarzenberg tábornagy lóra szállott. Átadta a hivatalos iratokat azzal, hogy a benne levő haditerveket ő diktálta le. A kardra és lovára is színeztet mesét mondott el.

Később Széchenyi e színezéseket megbánta és visszavonta. 1830-ban a Duna vízi akadályait kutatva egy bárkán lehajózott a Fekete-tengerig. Útközben nagy betegség érte, későbbi betegségének első rohama fogott erőt rajta. Nagy lázban feküdt. Megérintette a halál szellelte. A Duna közepén, az emberektől elválasztva, Istenhez fordult. Bevallotta hibáit és élete ostobaságait barátjának és naplójának. Ezek közt van a lipcsei csatára vonatkozó is így: (Naplók III. k. 90. l.): „Bey der Schlacht von Leipzig componire ich einen Roman, — von Wegabschneiden, todtgeschossenem Pferd, den ich Schwarzenberg, Metternich und wer es hören will, debutire —, kein wahres Wort.“

A fenti adatokból kiderül, hogy Széchenyinek legalább három nap kellett arra, hogy a rábízott feladatot teljesítse: *egyik este indult el a főhadiszállásról, másnap hajnalban ért Blücherhez, innen egész napon át lovagolt a trónörököshöz, oda késő este ért, a harmadik nap virradatkor indult hazafelé.* Így tehát kétségtelen, hogy Széchenyi csak okt. 16-án este kaphatta a rendeletet. A tábornagy ebben értesítette a két hadsereg vezérét az okt. 16-i ütközet eredményéről s hogy másnap folytatja a harcot, közvetítette egyúttal az uralkodók felhívását, hogy ebben működjenek közre ők is. Ez kiválglik abból a jegyzőkönyvből, amelyet a trónörökös táborában okt. 18-án éjtszaka vettek fel. Ez kijelenti, hogy miután hg. Schwarzenberg tábornagy gr. Széchenyi kapitány (3 hónapja másodkapitány) útján közölte, hogy ő felségeik, Sándor cár, az osztrák császár és a poroszok királya meg akarják az ellenséget támadni (a kelet nincs kitéve, de Goltz útján Blücher tudta, hogy okt. 18-án), és hogy kívánják,

hogy az északi és a sziléziai sereg a vállalkozásban közreműködjek, és miután Blücher tábornok a trónörökös hívására ennek főhadiszállására érkezett, megegyeztek, hogy Blücher 30000 embert ad át a trónörökösnek, hogy Tauchán át megtámadja Napoleont, Blücher viszont megmaradt seregével Lipcsénél megtartja állását. Ha Napoleon teljes erejével a két seregre törne, egymást kölcsönösen megsegítik, amíg a fősereg segítséget nem küld.

Meg kell jegyezni azt is, hogy okt. 17-én, az ütközet második napján Blücher megtámadta a franciákat, abban a véleményben lévén, hogy a fősereg is folytatja a harcot. Kémény küzdelemben elfoglalta Blücher Gohlis községet és egész Lipcse kapujáig hatolt. Ezután abbahagyta a harcot valószínűleg azért, mert tudomást szerezhettek arról, hogy a fősereg nem harcol.

Térjünk át most az útvonalra, amelyet Széchenynek meg kellett tennie. Okt. 16-án, az ütközet befejezte után, Schwarzenberg visszatért főhadiszállására, Röthá-ba. Mint-hogy sem Blücherről nem volt biztos híre, a trónörökösről meg egyáltalában tájékozatlan volt, szükségesnek látta, hogy felhívást intézzon hozzájuk. Így kapta Széchenyi a megbízást a felhívás kézbesítésére. Blücher főhadiszállása okt. 16-án reggel Schkeuditzben volt. Röthából Schkeuditzbe a legegyszerűsebb út vezetett az ellenség vonalán kívül Böhlen, Zwenkau, Markranstädt, Dölzig községeken át. Ez légvonalban több mint 25 km., a valóságban több mint 30, de Széchenyi Blüchert nem találta már itt, mert e napon elfoglalván Möckernt, Lindenthal körül volt a főhadiszállása. Ez viszont újabb 8 km. Minthogy az esőtől az utak rosszak voltak, este 9-től reggel 5-ig tehát kb. 8 órán 38 km-t tett meg, ami elég szép teljesítmény. Lindenthalból Breitenfeldig rövid az út, viszont a trónörökösnek okt. 17-én reggel még Landsbergben volt a főhadiszállása. Széchenyi ide tartott, de közben már a trónörökös előrehaladt Breitenfeldig s ide csak délután érkezett. Így megmagyarázható az, hogy miért kellett Széchenynek egész nap lovagolnia, míg este meg nem találta a trónörököst Breitenfeldben. Breitenfeldből okt. 18-án visszaindult Röthába. Megmondja, hogy útját hg Liechtenstein Mórícnak hadteste felé vette, hogy fáradt lova helyett frisset kapjon. Liechtenstein Schöнау előtt állott Lindenauval szemben. Breitenfeldtől Rötháig légvonalban az út 23 km, a valóságban bizonyára 30 lehet, ezt az utat 4 óra alatt téve meg, valóban szüksége volt friss lóra, hogy még idején Röthában találja tábornagyát. Látjuk tehát azt is, hogy nem volt szüksége útrövidítésekre, mert a lehető legrövidebb út állott rendelkezésére, az első és a harmadik napon. Mint futártiszt ügyesen és pontosan teljesítette fárasztó kötelességét és az-

zal, hogy a trónörökös válaszát idején elhozta, lényegben elősegítette a szövetséges hadsereg diadalát. Széchenyi nem követett el önkéntes vállalkozást, de életét kockáztatva, vitéz katonához méltóan járt el megbízatásában.

Okt. 18-án reggel Napoleon körül volt véve minden oldalról. Megindult a heves támadás, de a franciák vitézül védekeztek, mert akkor már kiadta Napoleon a visszavonulásra vonatkozó intézkedéseit: legelőször is azt, hogy Lindenautól Weissenfelden át a Rajnához vezető utat szabaddá kell tenni. Ez sikerült is, mert a franciák visszaszorították Gyulaynak hadtestét. Lipcse keleti részén a franciák lassan visszavonultak, de estig nem sikerült Lipcsét elfoglalni. 18-án éjjel elvonult Napoleon seregének egy részével (kb 100,000 ember), s a hátrahagyott védők még 19-én is harcoltak. Harc után csakhamar elesett Lipcse, és a szövetségesek bevonultak Lipcsébe. Az okt. 20-a a kitüntetések napja volt. A kitüntetettek közt volt Széchenyi is. Schwarzenberg jelentésében névszerint megemlítette azok közt, akik a güldengossai rohamban vitézül harcoltak. Ezért I. Ferenc a Schwarzenberg személyéhez beosztott összes futártiszteket egy fokkal előléptette. Így lett Széchenyi elsőkapitány (századparancsnoki rangban). Sándor cár pedig bizonyos számú rendjelt küldött az osztrák főhadiszállásra, s ez úton kapták meg Széchenyi és a többi futártiszt a kapitánynak megfelelő Wladimir-rend IV. osztályú keresztjét.

A lipcsei ütközet után a szövetséges hadak három oszlopban üldözték a menekülő franciákat. Több alkalommal igyekeztek megakadályozni, így pl. Kösennél, a visszavonulási utat, de nem sikerült. Hanau-nál viszont a bajor-osztrák sereg állotta el Napoleon útját, de Napoleon okt. 30. és 31-én megverte a bajor-osztrák sereget, úgyhogy elvonulhatott a Rajnához s november 2-án seregével átkelt a Rajnán. A szövetséges seregek nyomában nov. 5. és 6-án vonultak Frankfurtba, de a városban magában később csak az uralkodók, a hadsereg főhadiszállása és az államférfiak voltak elhelyezve, mert tanácskozni kellett arról, hogy mi a további teendő. Széchenyi Frankfurtból értesíti szüleit a mozgalmas és fáradtságos napokról. Megírja, milyen borzalmas volt az út Frankfurtig, mert legalább 15000 ember és 10000 ló hullája borítja az utakat, s csak ezeken át lehet közlekedni; hogy az út melletti falvak leégtek vagy ki vannak fosztva. Közli azt is, hogy egy ideig Blücher tábornokhoz volt beosztva, s csak néhány nap múlva, a frankfurti bevonulás után tért vissza Schwarzenberg főhadiszállására. Értesíti arról is, hogy a Kösen melletti csata alkalmával kidúlt alóla szürke lova, amely 48 óra hosszat éjjel-nappal hordta a nélkül, hogy félfont szénát is kapott volna. Panaszkodik, hogy most

csak 5 lova van, s ez kevés, mert 2 kell lovászainak, 1 szolgájának, 1 a poggyásznak, s így csak egy áll rendelkezésére, ez pedig kevés. Atyja meghallgatta panaszát, mert annyi pénzt bocsátott rendelkezésére, hogy embereivel együtt felszerelhesse magát és lovakat is vásárolhasson. Frankfurtban egyelőre jól érzi magát, mint írja, úgy, mintha az elpuhult Capuában volna.

VISZOTA GYULA.

A D A T T Á R.

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF NÉHÁNY KIADATLAN LEVELE.

— Első közlemény. —

Jó néhány évvel ezelőtt Szalay László leveleinek kiadásával foglalkozván, kutatásaim közben özv. báró Eötvös Józsefnél hat darab, férje által Szalayhoz intézett levélre akadtam. Ugyanakkor a Ráday-könyvtár Szemere-Tárában, Szemere Pál irodalmi hagyatékának gyűjteményében is találtam két levelet Eötvöstől, egyiket Szemeréhez, a másikat Kölcsyhez.

Eötvösnek aránylag nem sok levele került eddig nyilvánosságra. Összes munkái 1903. évi kiadásának XX. kötetében, amely leveleit és életrajzát tartalmazza, Voinovich Géza 101 levelet közöl, részben töredékesen. Az Irodalomtörténeti Közlemények 1929. évi 4. és 1930. évi 1. füzetében pedig Morvay Győző közölt Eötvösnek fiához, Lorándhoz intézett levelei közül 28 darabot azon másolatok nyomán, amelyeket még 1902-ben készített az eredeti levelekről, jóval azok elveszte előtt. A Voinovich által közölt levelek között egy sincs Szalay Lászlóhoz szóló; ezeknek, sajnos, nyomukveszett, ahogy azt Voinovich a levelekhez tartozó jegyzetek bevezetőjében megemlíti — de nem akad közöttük Szemeréhez és Kölcsyhez intézett sem.

Ezért közre kívántam adni e nyolc levelet; a közlés azonban akkoriban bizonyos okoknál fogva nehézségekbe ütközött, — s így csak másolatokat vettem róluk. A felmerült akadályok immár elhárultak; közben azonban Eötvös Józsefné és fia, Loránd, is meghalván, Eötvös Loránd leányainak szíves engedélye alapján alább közlöm e leveleket, megemlítvén, hogy még nem sikerült tisztáznom, vajjon Eötvösné és Eötvös Loránd halála után e levelek eredetije nem semmisítették-e meg vagy jelenleg a család mely tagjánál őriztetnek.

Eötvöst és Szalayt, mondhatni, gyermekkorban kezdődött barátság fűzte egymáshoz, hiszen mindketten 13 évesek voltak csak, midőn megismerkedtek — és e barátságuk változatlan maradt, mind bensőségesebbé vált, egész életükön át. Hogy mily igaz és mély volt e barátság, elénk tárja Eötvösnek Szalayról az Akadémiának 1865. dec. 11.-i ünnepélyes közülésén mondott, mesterien felépített emlékbeszéde, — nem különben a Kisfaludy-Társaság nagygyűlésén — 1865 február 6.-án — mondott elnöki megnyitó beszédének az előző évben elhunyt

fiókat búcsúztató része, amelyben Szalayról csak néhány szóval,¹ de annál szívhezszóლობბан emlékezik meg. E barátságról tanuskodnak egyes helyek külön naplójegyzeteiben is, amelyeket 1941-ben adott ki Lukinich Imre a M. T. Akadémia megbízásából. Az alább közlendő hat levél e barátságuk újabb írott bizonyítéka s így e szempontból is becsesek.

Szalay révén ismerkedett meg Eötvös Szemere Pállal, irodalmunk lelkes művelőjével, a magyar szonett megteremtőjével és Kölcsey Ferenccel is. Az utóbbival Pozsonyban, midőn ez az országgyűlésen vett részt, gyakrabban találkozott.

Az itt közölt levelek az 1831—1836. évekből valók, midőn tehát Eötvös is, Szalay is 18—22 éves fiatalemberek voltak. Ezt tekintetbe kell vennünk a levelek olvasásánál, úgyszintén a romantikus kort is, amelyben irattak, amikor is a nekünk már túlzottan édeskés irány volt virágjában és divatozott főként az ifjak között. A levelek szerkezete, helyesírása kissé pongyola; azonban — nehogy közvetlenségükből veszítsenek — ezen, valamint az írásjeleken is, csak ott változtattam ill. helyesbítettem, ahol ez az érthetőség és az olvashatóság érdekében szükségesnek látszott.

Az egyes levelekre vonatkozóan a következőket kívánom megemlíteni:

A 2. sz. levélben Eötvös üdvözlí Szalayt *Bimbók* című, neki ajánlott költeménygyűjteménye megjelenése alkalmából. A baráti érzelmek sugallta superlativusokban dicséri a költeményeket s buzdítja Szalayt továbbiak írására; majd barátságukról is költői képekben emlékezik meg.

Igen közvetlen a 3. számú levél, amelyben az először a nyilvánosság elé lépő színműíró sokféle aggodalma tükröződik. Egy eddig ismeretlen kis részletet tudunk meg e levélből, — azt, hogy az ifjú Eötvös írói felléptével szemben anyja eleinte bizonyos idegenkedéssel viseltetett, tartván attól, hogy a kritikusok a család nevét esetleg meghurcolják.

E levélből válik nyilvánvalóvá az is, hogy a „barát”, akinek a *Házassulók* (levelében még: a *Házasodók*) ajánlva volt: Szalay László. Irodalomtörténeti szempontból egyébként az itt közölt összes leveleknek bizonyos becsük van, minthogy betekintést engednek Eötvös ifjúkori munkásságába; látjuk, mily lelkesedéssel, törhetetlen munkakedvvel írja költeményeit, színműveit, regényeit, jogos önbizalommal írván barátjának: „...csak életet, erőt adjon az ég, s nem futom át pályámat nyomtalanúl!”

¹ E szavak a következők:

„S végre ő, kit nem nevezhetek megindulás nélkül, s kit nem szükséges megneveznem, mert tudjuk mindannyian, hogy multunk és jövőnkben egyaránt szegényebbé váltunk ez egy férfiú halála által, ki munkáiban nemzetünk egykori nagyságát, életében azon eredményeket mutatta fel az ifjú nemzedéknek, melyek minden nemzeti nagyság feltételei.”

Érdekes, ha talán nem is egészen új adatokat szolgáltatnak e levelek ifjúkori műveinek, főleg a *Bosszú* és a *Házasulók* keletkezéséhez; megtudunk egyetmást néhány előttünk ismeretlen művére, illetőleg terveire vonatkozóan is.

A levelek közül talán az 5. számú a legérdekesebb, mert ennek alapján megállapítható, hogy Szemere *Aurorájának* 1835. évi kötetében *A megfagyott gyermek*en kívül több oly mű jelent meg, amelyek szerzője a levél szerint Eötvös. Ezek: a *Panaszok*, *Méreg* és *Szerelem* c. költemények és az *Álom* c. kötetlen formában írt látomás. Az utóbbinak mind irálya, mind alapgondolata és egész felépítése reá vallanak Eötvösre. Ehhez járul még, hogy a mű rövid vázlatát is közli Szalayval. Bizonyosra vehető tehát, hogy az *Álom* Eötvös műve. A költeményeknél Eötvös szerzőségét már nem lehet határozottsággal állítani, mert hangban is, formában is elűtnék Eötvösnek komoly, sokszor borongós hangulatú költeményeitől. Ezekben a kissé édeskés költeményekben inkább talán valamely akkor divatos ismertebb idegen nyelvű (esetleg német) költemény szabad fordítását kellene látnunk;² lehetséges, hogy a levélben ezért nem jelölte meg Eötvös a költemények eredetijét s ezért nem vette fel költeményeinek még életében (1858 és 1869-ben) megjelent gyűjteményébe. Az *Aurora*-ban az összes cikkek, költemények névtelenül jelentek meg; e körülmény tehát nem bizonyít sem Eötvös szerzősége ellen, sem mellette. De talán az is felhozható volna mellette, bár érvnek nem az, hogy a kérdéses három költemény az Évkönyvben közvellenül az *Álom* és a *Megfagyott gyermek* után következik. Végül még valami, amiből arra lehet következtetni, hogy Eötvös művével, legalább is fordításával van dolgunk, Szemere Bertalannak Vattán 1835. jan. 5-én kelt levele Szemere Pálhoz (eredetije a Szemere-Tár 14. köt. III. sz. a.), amelyben a kapott *Aurorát* köszönve és annak tartalmát bírálgatva így ír: „A *Violakoszorú* fordított, azt tudom, a többi eredetinek hiszem. Gyönyörű parányiságok. *Méreg* és *Szerelem* is szépek, de mennyivel szebbek *Virágimhoz* és *Verseyemlékek*. Miért csak néhány darabnak átvételét engedte meg Eötvös, talán a' más *Aurorához* szít?” — Mindezekért az *Álomot* és a három költeményt a levelek után szintén közlöm abban az alakban, ahogyan azok az *Aurora*-ban megjelentek.

A három utolsó levélből, amelyeket Szemeréhez, Szalayhoz és Kölcsyhez intézett, látjuk, hogy Eötvöst elhunyt barátjának, báró Palocsay Tivadarnak, irodalmi hagyatéka köti le. Lelkesedéssel lát hozzá barátja német költeményeinek magyarra való áttűtetéséhez és e munkában való segítségre kéri fel Szalayt és Szemerét. Palocsay költeményeinek német nyelvű kiadása 1837-ben megjelent; a magyar fordítások közül azonban csak Kölcsy fordításait ismerjük; sem Eötvös, sem Szemere fordításait, — ha ugyan létrejöttek — fellelni eddig nem sikerült.

² Sem Mirza Schaffynak, sem Eötvös barátjának, br. Palocsay Tivadarnak, német nyelvű költeményei között oly költeményeket, amelyek e fordítások eredetije lehetnének, nem találtam.

1. Szalay Lászlóhoz.³

Kivül:

de Wienne

A Monsieur

Monsieur Ladislas de Szalay

à Pesth

Abzugeben im Ungerschmiedischen
Hause in der Handgasse im 2. Stock.

Levélszöveg:

10.-ik Septemberben.⁴

Kedves Laczim!

Éppen most vevém barátságos leveledet. Kazinczy haláláról⁵ tudósítasz, és köszönöm, hogy te is bizonyítád. Vigasztalás voltak nékem soraid, mert láttam belőlök, hogy a kedves elhúnt lelke téged is áthatott s hogy gyáva könyvek nem lesznek az elhunyt egyetlen jutalma, hanem hogy kezét fogsz majdan te is, a' nagy építmény elvégzésére, melyet ő kezdett. Nemzetiség volt hoszú élte nagy feladása a menyire lehetett, s ezt betölté. Egyes borostyán ágakat szedett és haldokló kézzel nekünk adta kezünkbe, hogy mi fűzzük koszorúvá; szent kötelességünk ez most és reménylem, mindenik olly buzgósággal igyekszik mind én.

Ami drámámat⁶ illeti, igen örvendek, hogy az egészt olly barátságosan fogod fel. Te mindent a' barátság kristályján nézed a' mit én írok, azért tetszik olly ragyogó, olly világosnak; de ne bánd, boldogabb vagy e csatlakozás által, mint sok számtalan az igazság által. Én eddig csak aphorismusokat, egyes monologokat, 's a többit írok, mint elő dolgozásokat drámámhoz; egynéhányat közlök.

Leila (virágokat szed). Monolog:⁷ Békébe fekszik keblünkben a' sziv, virágcsirához, mely földben rejtezik hasonló; egy kisdéd szerelem virágot hajt, az őszi szellő lengi át; eltört a virág 's vele a rejtett sziv Együvé fonlak titeket virágok, testvérnél testvér illat lengedez; így valék én és kedvesim közt, elragadtak honnomból; kedveltek ti haltok más éghajlatt alatt, mi csak hervadhatunk. (Egy könyvet lát a virágban), mások közt ezt mondja: Szívünkben gyémánt rejtezik, mint a csep a rózsában, felénk ragyog egyetlen földi örömünk, — fájdalom gyötör kincsünkhöz folyamodunk, 's im egy könyv vala.

E földön sok virág találkozik, de csak gyermeki lélek találja fel.

Fájdalmink vége távol nincsen már, Foly könyünk árja 's tőlök átásva A gyenge ember sziv csak hamar elreped.

³ Eredetije özv. br. Eötvös Józsefné tulajdonában volt.

⁴ Szalay László kézeirásával kiegészítve: „1831.”

⁵ Kazinczy Ferenc 1831. aug. 23-án halt meg.

⁶ Valószínűleg a *Bosszú*, amely először 1834-ben jelent meg külön kötetben, Trattner—Károlyi kiadásában Pesten.

⁷ *Leila* monologja, amellyel a *Bosszú* c. szomorújáték kezdődik, a végleges kidolgozásban erősen megváltozott.

Illy dolgozásokkal töltöm én napjaimat, de mivel illy munkát nem mindég folytathatok, románomon dolgozom András idejéből,⁸ mellynek skiczét ösméred; ez olly munka, melly hamar folyik s mellyet jövő Juniusik elvégezni reménylek. Meddig forr bennem majd a Tragoedia én nem tudom, de Husvétig kész lesz az is, mert annyit talán az országban nem dolgozik senki, mint én most.

E levél valoban olly lankadságú, mint még keveset irtam, de gondold csak, az egész tegnapi napot Badenba töltém nagy hegyeken másztam fel 's alá, ruínák között andalogtam, ábrándoztam mindaddig, míg lelkem lankadtabb nem volt testemnél — felmentem egy ó vár-toronyba 's midőn leleküdnék, hogy a' gyönyörű tájt könnyebben nézhessem, elszunyadék; de egyszer (nem tudom mit álmodék) ütéseket (érezék) nemes hátamon 's hasamon. Bosszút lehelve nyitom fel szememet és im a garadicson hemperegtem le, és feltört testel érzém, melly fájdalmas 'ha magasunkból a' mély kemény földre esünk le. A helyre hol leestem, egy kivájt kőbe, e lapidarét tettem: Bámulva nézünk fel a hajdan magas építményire, elielejtven, hogy termékenyebb a' mi sikunk; hogy, ha halkan is, bizonyosabban viz fel nemesebb magasra. Az egész étzakán által három óráig reggel irtam, most alig mozdulhatok 's kívánom emlékezzél sokszor

Barátodról Eötvösről.

Irok parentatitot Kazinczire, kérdezd meg Szemerét felveszi e ha jó Muzarionjába?⁹

2. Szalay Lászlóhoz.¹⁰

Levélszöveg:

Jun. 24-én.¹¹

Kedves Laczim!

Hozzám jutott mint leveled, mint Munkád;¹² fogad köszönetemet mindkettőért és e rövid recensiot, melly nem csak szívnek, hanem fejnek is criticája és azért hihető. A gyermekkorban véli számtalan találni élte tavaszát, de nem igaz; rideg tél a gyermek kor, csillogó hófuvatok, fagyos ezüst fák díszei; jégboríték fed minden érzeményt, 's csak kevés meleg forrás ad életet az egész vidéknek és ezek a for-

⁸ Eötvös e regényét nem ismerjük; nyomtatásban nem jelent meg. valószínű, hogy be sem fejezte.

⁹ Szemere *Muzarion*-ának IV. kötete, amellyel e folyóirat megakadt, 1829-ben jelent meg. Az Új folyam I. (egyetlen) „füzete” 1833-ban került ki a sajtó alól. Ebben, a 376. oldalon Kölcsynek *Kazinczyról* mondott emlékbeszéde van közölve. Eötvösnek csak azt az emlékbeszédét ismerjük Kazinczyról, amelyet 1859. okt. 27-én tartott a M. Tud. Akadémia Kazinczy-ünnepélyén.

¹⁰ Eredetije özv. br. Eötvös Józsefné tulajdonában volt.

¹¹ Szalay László kezeirásával kiegészítve: „1832.”

¹² E munka Szalay ifjúkori szárnypróbálgatása a költészet terén; *Bimbók* címmel jelent meg és amint az 1832. máj. 26-án keltezett előszavából kitűnik, e kiadás az 1831. évinek bővítése; ajánlás gyanánt ez áll: „vásárosnaményi báró Eötvös József barátomnak.”

rások nem éppen a' legboldogabb helyek; könyvek csak hó...¹³ virágokká egyesülnek, azért boldogittanak még. Mind emellet a gyermek-ség még is legboldogabb szakasza életünknek, mert egész, és mert csak a dualismus fáj. — Mint télből nyárra sáros az átmenet 's kietlen, úgy az életben az ifjúsághoz is teli könnyekkel az átmenet; de ha elmúlt akkor terül tavasz körülünk mert a mígért ifju férfi már. E korban léptél be,¹⁴ fogadd üdvözlétemet. Bimboid mint eggyes ibolyák tüntek fel előttem, most egészé váltak; légy üdvözölve jo barátom, ki e virányokat teremted. Ösmérsz és hízelkedőnek reménylenem nem fogsz tartani, ha azt mondom, hogy lyrához honnunkban hozzád hasonló talentum nincsen, mert ki illy sorokat ír:

Fáj s miként fáj elfonnyadni
Ifjú ágakon¹⁵

vaгы:

Szív virága csendes éjben
Csillag fénynek nyilik fel¹⁶

vaгы:

Lám a köny mely tükörében
Eget földet vissza ad
És mely tisztán és szeliden
Llánkám arczán végig görren
Multnak félyli sugarát¹⁷

az költő, 's bár mit mondjon is a sokasság. De mind e' mellett nagy hibád vagyon, és az abban ál, hogy lelked ezerszer többet költ, mint kezded ír, 's hogy az evangelium szerint elásod talentumodat. Nincs veszedelmesebb tunyaság annál, mely munkálkodik, s ne nehesztelj, ez a te fővétked. Szíved, eszed, szüntelen legmagassabb munkálatokkal foglalatoskodik; de productionra nem adsz magadnak erőt 's impulsust; van egy rózsa-nem, mely soha fel nem nyilik, mert fellette eltelt, ön magában enyészik; majd nem ehhez hasonlitasz te is; szakits ki inkább néhány, bár mely szép levélt, 's virúlj fel egyész szépségben. Jól tudom nemes minden érzeményed, de némely felette gyengéd 's azért gyengeséggé vál; eddig szívem polgárja valál, légy a világ polgára most; jó vaгы, légy boldog is. És e magas czélt elérheted; csak akarjál, mint férfi, az az munkálkodik eszünet nélkül. Eddig a kemény valóság ábrándá vált fejedben és boldogtalan valál; emeld fel a valósághoz az ábrándjaidat 's örülni fogsz. Tanácsom ez: Fogjál

¹³ Itt egy olvashatatlan szó áll.

¹⁴ Szalay László 1813. ápr. 18-án született; e levél keltekor tehát úgy mint Eötvös is, 20-ik évében volt.

¹⁵ Idézet a *Bimbók*-ból. A *Visznláng* c. költemény 2. versszakának 7—8 sora.

¹⁶ U. o. — A *Válasz* 3. versszakaszának 4—5 sora.

¹⁷ U. o. — U. a. — 6. versszak.

nagyobb lyrai munkához; arra int geniuszod, arra intlek én; bár fájdalom legyen is a tárgy, boldog leszel általa, mert egészen tiéd lessz. — De látom a helyett, hogy mivedet critisáltam volna, téged tépáztalak, de mindegy, te és bimoid egy személy vagytok, és had szidjálak edjűt. Még egy vétket követél, de azt neked én bizonyára elengedem, tudniillik felette sokat dicsérsz; én jól tudom, hogy szeretsz, 's hogy mint barátodat, magasztalható is, de nyomtatott munkában nem kelle ezt tenned. Én értelek, nekem szól minden dal, én vagyok unisonod tercze, 's mi edj accordot teszünk edjűt; de nem úgy van a sokasággal, ők a szeretet 's a hízelkedés szózatit nem különböztetik, 's bizonyára fére fognak érteni. A mit nékem magas egek küzdés díjjul nyújtanak, azt te tudod, de zárd kebledbe, mert a virágszira elenyész, ha időnte világra teszed ki; így van sok emberi tehetséggel is: számtalan lett már semmivé, mert sok ember kapcsolta rá reményeit. Kérlek szeress, de ne dicsérj többé.

Egy éve már, hogy itt Bécsben hontalan tengődöm, itt létemnek most vége van, ma éjszaka Carlsbadba megyek, 's vese fájdalmimból kiépülve térek annyavárosomba vissza; fogadd nyílt karokkal barátodat 's légy bizonyos arról, hogy hozzád közel marad, bár merre vezesse is a sors

Eötvös

Felelj mentül előbb. Adresse: Eötvös Karlsbad Post restant. Minden héten két levelet várok, te bizonyára egyet veszel minden héten. August.ba meglátjuk egymást.

3. Szalay Lászlóhoz.¹⁸

Levélszöveg:

Kedves Laccim!¹⁹

Reszkető kézzel írom e sorokat, fellépő authornak annyi a baja, mint a lelépőnek. — Anyám kívánsága 's kérése nékem mindegy szent 's azért azt most is telyesíteni kívánom. A vigjáték kiadása eránt ellenvetése nincs, csak a' név egész kiírása ellen protestál; végre ebben edjeztünk: *B. E. J.*, 's gondod lesz, barátságodra bízom, hogy a czimre más ne irasson. Ösmérem ellenvetésedet, melyre mást nem felelhetek mind, hogy nem csak jo autor, hanem jo gyermek is vagyok; anyám csak attól fél, hogy *nagy becses nemes vitézlő nagyságos 's méltóságos* nevem Bajza ur Recensioi által nagyon kisebbbítettne; s szívesen egedek kérésinek.

A Tituluson kimarad Vigjáték, 's csak a' *Házasodok* iratik; mert hogy mívem a Poetica, vagy inkább a Comoedia theoriaival öszveüt-közik telyessen átlátom; ha a Czimen más nem ál mint a *Házasodok*, akkor Recensenseim azt a Comoedia hibaiért nem csúfolhatják, más-kép én mint másod *Xenophon* a Satira sánczai megé vonúlok. A Mot-

¹⁸ Eredetije özv. br. Eötvös Józsefné tulajdonában volt.

¹⁹ A kelt helyén Szalay László kezeirásával: „Pozsony 1833.”

toval megelégszem, a stylussal és orthographiával éppen nem, azért kérlek, potoly, törülj, változtas kényed szerént. Legfőképp a mi a nyelvet illeti légy szorós 's kegyetlen, mert félek az Akademia parokaitól; ha szeretsz korrigálj.

Minék utánna Czimjén nevetem ki nem mondhatom a dedicatiót is csak így tetesd belé *Barátomnak*²⁰... semmi más. Nem dedicatiohoz való. Te tudod, hogy néked szól, a többiek, kik ösmérnek értik, 's ha gyenge ügyekezetiemet honnosim megjutalmazták, edjüt lépünk ki homályunkból, 's kik edjüt lapangtunk, edjüt tündöklünk majdan. — Ha pedig ez nem történik, akkor nevetlenségünk nekünk oly jó, mind Hadiknek az, hogy jóságáa nincs, mert így adosságait nem kell füzetnie. — Így hát: (Titulus) A Házasodok²¹ írta B. E. J.; (Dedicatio) Barátomnak; (Kérés) Korrigály.

A nyomtatásról. Formátumra 's betűkre nézve legyen Himfynek uj kiadása a model, különböző papiroson.²² — — — — —

barátod:

Eötvös

Tedd belé ezt is a titulushoz: a 2. s 3. felvonás 5 holnappal később, edj fordóben.

Az expositio, mint sokan mondják, homályos; ösméred tervemet, ha lehet, 's szeretsz és szükséges clarificáld. Bezerédy²³ csokol, írjál néki, most bírálja Vigjátékomat ön szobámban. Irjál mindjárt.

Barátomnak Szalay Lászlónak.

4. Szalay Lászlóhoz.²⁴

Kivül:

A Monsieur

Ladislav de Szalay Avocat

à Pesth

en Hongrie

Levélszöveg:

Tuczing mai 24²⁵

Kedves Barátom!

Kérlek írjál már egyszer! vagy talán beteg vagy? mert másképp

²⁰ E szó után még ez áll: „L-nek. Te vagy az ki...” de Eötvös e szavakat törölte. — A „barát” tehát, akinek a vigjátékot ajánlta volt, Szalay László.

²¹ Először 1833-ban jelent meg Hartleben Konrád Adolfnál e címmel és evvel az ajánlással; másodszor Eötvös munkáinak 1903. évi összkiadásában (XVIII. kötet 79. és köv. oldalak).

²² Ezután a honorárium egy részéből egyes apró tartozások kiengyelítésére kéri barátját.

²³ Bezerédi László (1813—1871.) György és Szegedy Antónia fia, az 1861-i és későbbi országgyűléseken képviselő, Eötvösnek és különösen Szalaynak igen jó barátja volt.

²⁴ Eredetije özv. br. Eötvös Józsefné tulajdonában volt.

²⁵ Szalay László kezeirásával kiegészítve: „1834.” — A borítékol-

hihetetlen, hogy enyi ideig semmi híradet nem vevém. Itt ily mesze hazámtól, minden szo menyei melodia, mely utánam szál, főkép, ha töled jön. Kérlek irjal! — Itt falun egész napomat a musák szolgálatjának szentelem; Románom halad, 's Atillámra²⁶ is már nagy előkészületek történnek, néhány kisebb poeticus darabot nem is említve. Szemere meg fog velem elégedni; ha még egy Musariont ir, 10 anyi aphorismust adhatok Bajza ur nagy megelégedésére, mert a Román irás alatt, ha néha 2 használlok, mindég 10 ujját csinálók. Lehetetlen mind egy pár kötetbe belétönni; így tehát, a mi marad Szemere Úr javára szolgáland, mert őt elveszni hagyni gyáva alávalóság volna.²⁷ Kazinczi gyujtá fel bennünk az első lángokat, barátjait melegíteni velek, első szent köteleességünk, és ha élek én telyesíteni fogom. — Atila a mint már tudod sokaktól intetik hogy hazájában maradjon mire ő így felel a Hunnak

Csak egy hazája van 's az a dicsősség, a fővezérek eszt ismétlik 's később a nép 's evvel az előjátéknak vege van. — Szomorú Játékkal²⁸ mi történt?

Ha irsz, csak Münchenbe irj.

Eötvös

Közli: báró SZALAY GÁBOR.

VADNAY KÁROLY LEVELESTÁRABÓL.

(Második, befejező közlemény.)

Szász Károly levele Vadnay Károlyhoz.

Kedves druzsám!

Pesten találkozásunkkor elfeledtem egy dolgot, mely pedig igen szivemen feküdt. Másnap meg akartalak látogatni, de feleségemtől kapott levél következtében (egyik kis lányunk beteg levén) haza kelle jönöm s így e levélben adom elé kérésemet.

Talán tudod hogy testvér öcséim egyike, előbb tengerésztiszt, aztán megbukott Garibaldista, Aspromonte után hazatérve, jelenleg Kolosvárt holmi kis tűzkármentőtársasági irnokságon tengődik. Igen képzett, irodalmilag művelt fiu, ki — a mellett hogy franczia, angol, olasz és német nyelven jól ért s az angolon kívül meglehetősen ír is, — magyarul igen jól ír. Ő fordította pl. a Hóembert Sandtól, mely a

dalon „München 28. Mai” szövegű postabélyegző látható. — Tutzing Bajorországban a starhembergi tó partján fekszik. Eötvös itt Júlia nővérénél, férjezett gr. Vieregg Károlynénál volt látogatóban.

²⁶ Eötvös e művéről egyebet, mint amit ebben és a következő levélben róla ír, nem tudunk.

²⁷ Ez a célzás valószínűleg az akkor folyt Aurora-perre vonatkozik, amelyben Bajza és Szemere Pál állottak egymással szemben, mind-egyikük magának igényelvén a jogot Kisfaludy *Aurorájának* folytatására. 1834-ben és 1835-ben tényleg kétféle *Aurora* jelent meg, Bajzáé Kiliánál, Szemeréé Trattner—Károlynál.

²⁸ A Bosszú. — L. az 1. levélhez tartozó 6.-ik jegyzetet.

Hölgyfutárban a Béla neve alatt, — s a Zschocke féle Áhitat Óráit, mely Heckenastnál az én tisztes firmám alatt jelent meg.

Mindezeket következő bizalmas kérelmem támogatására bocsátom előre. Te Hartlebenre bírhat sz némi befolyással, eszközölj azért az ő külföldi regénytára vagy olvasótára következői köteteihez ezen öcsém számára valami munkát. Ő azt szint oly olcsón fogja teljesíteni mint bárki más, és jobban mint a szakmába fordítók legnagyobb része. Nem volna-e jó pl. a „Lady Audley's secret” — mely bármit mondjanak felőle, a legérdekesebb angol regények egyike, az új iskolából? Vagy valamely olasz regény, mire nem igen akad fordító, öcsém pedig úgy tud olaszul mint magyarul.

Még azt teszem hozzá, hogy én a fordítást (mint az említett két művel is tettem) gondosan átnézni, sőt ha a kiadó kívánja, nevemet is szívesen oda adom a címlapra.

Hidd meg édes Károlyom, semmivel nekem nagyobb szolgálatot nem tehetnél — mint ha ezt kieszaközölhetné számodra. Ha a mellett a fővárosi lapoknál is jelölsz ki egy pár kisebb francia novellát öcsémnek fordítani, azt is szívesen elvállalja.

Mivel a lapban látom kiadtad már a „Bojtárosan” című versemet, íme itt küldök egy pár más, hogy legyen mindig vorráthíg. — Pénzes leveled, távollétem alatt csakugyan megjött; a díjazásra nézve tartom magam abban foglalt kijelentésedhez, hogy Kálmánnal quitt vagyok. Velel számadásom e szerint a Bojtárossal kezdődik. Elég baj, hogy Kálmán ígéretében bízva, azon szerelmes verset évekig tartogattam számára, mikor alkalmam lett volna drágábban eladni. De már mindegy.

Kérlek azon jó szándékotokról, hogy mielőbb meglátogassatok, ne mondjatok le. Jöjtek hajón a *szalki* állomásig ott mindig találtok kocsikat, melyek ide hoznak, de ha engem előre tudósítnátok: én is küldenék kocsit elötökbe, a megjelölt napra.

Kérésemet ujra szivedre kötvén, maradok

Szabadszállás 1864 Majus 31

ölelő barátod

Szász K

Vadnay Károly megjegyzése: Szász Károly levele Vadnay Károlyhoz.

1.

Györy Vilmos levelei Vadnay Károlyhoz.

Kedves Károlyom!

A rajtunk lévő ujonczozási előmunkálatok tengerének közepette csak ma érek rá először, hogy minapi szivélyes nyílt póstád *kérdésére*, néhány sorral válaszoljak. Senki sem tudja nálad jobban, hogy valami becsületes irodalmi munkálatnál mennyire igaz Lessing ama mondata:

Zum Dichten braucht man Muse,

Zum Schreiben braucht man Zeit.

Jelen szomorú körülményeink között, mondhatom, nálam hiányzik mind e két feltétel. Egyházi ügyeink nagyon, de nagyon ziláltak. Némelyeket írtam is neked már mindezekről, s most még azt is hozzá tehetem: hogy nem rég szegény öreg Táncsics esett nekünk lapjában, nekünk: „az orosházi két papnak” s nyilvánosan prostituál bennünket, hogy: „milyen kevés dolgunk van s még is milyen roppant sok a fizetésünk!”

Istenem! Ez a fizetés! Egy évre 80 mondd nyolczvan forint o. é.; keresztelestől 8 kr. Temetéstől 5 krajczár, esketéstől 15 krajczár, — — halotti prédikációtól 20 krajczár egynek egynek, a mit 150 forintért szívesen oda adnánk évenként bárkinek! Legfőbb positiónk a föld, — mely azonban ez évben nem hoz be mindössze 200 forintot, s a buza, melyet — ha ára van, nem kapunk meg, — s ha megkapunk, nem tudjuk eladni; volt rá eset, hogy a pap-buzáért, még napszámost sem kaptunk! 1200—400 forint fizetésünk maximuma, s lehet ezt nyilvánosan, hirlap utján kürtölni, s mi több roszalni? Van ehez valakinek joga? Van e joga minket tétlenséggel megrónia annak, ki munkásságunkat nem látja, nem ismeri?! Ilyen czikkeket, tudatlan nép közé repíteni, — képzelheted azok hatását, kivált ma: a papok ellen! Sohasem kívántam, hogy valaki állásomért hódoljon, de azt megkövetelem, hogy egyéniségemért, ha szándékom becsületes és munkám hű, adja meg *ennek*, az őt megillető tisztelet. Ha van író, a ki romlott lélek: átok szálljon-e minden íróra? Ha van orvos, a ki gyógyításaiban hibát követ el: máglyára vessék-e még a segíteni képest is? Igen, ismerek én is papi hibákat, melyeket senki nálam jobban nem kárhoztat; de tudok erőnyeket is, melyek méltók a becsülésre.

Ilyen zaklatott, izgatott, nyugtalan kedélyállapotban írtam meg a „Corvinának” beküldött történeti elbeszélést, melynek megírására az adottszó szentsége kötelezett le; s csak is ez birt annyi hatalommal, hogy a munkára képséssé tegyen. Ezt pedig azért említem, hogy ha netalán amaz elbeszélés kezedbe kerülne, pillanatig se bánthasson az a gondolat: „Lám Vilmos másoknak tud írni, nekem pedig, kinek annyi hálával tartozik, nem!” Hitem és becsületem szavára fogadom, kedves Károlyom, mihelyt lehetséges, legelőször is a Fővárosi Lapoknak küldök egy — lelkemben már kész — elbeszélést. Csak egy kissé nyugodtabb, enyhébb viszonyokat!

Tegnapelőtt egyhete kaptam meg Madridból Moreto vigjátékát. Először átolvastam, áttanulmányoztam, s aztán rögtön hozzáfogtam a fordításhoz, míg az ujonczozási anyakönyvi kivonatok ki nem zavartak belőle. A fordítási munka valóságos enyhülése nyugtalan lelkemnek; ez sokkal könnyebben megy mint az eredeti. Ugy hiszem, Donna Diánát egy elbeszéléssel együtt küldöm fel, — Aug. vagy Septemberben. Ha lehet — a novellát még előbb. Ne kétkedjél jó akaratomban, kötelességemben, legeslegkevésbé pedig szeretetemben, melylyel vagyok

Orosházán 1869 Julius 22.

igazán a te

Vilmosod

Vadnay Károly megjegyzése: Györy Vilmos levele Vadnai Károlyhoz, orosházai lelkész korából.

2.

Kedves jó Károlyom!

Legutóbbi szives leveledre csak most válaszolhatok, mert az itt küldött csekélységek letisztázására, kevés időm jutott e lemúlt napokban. Négy fordítást küldök, egy egészet s három darabot: — használd fel, kedves Károlyom, ha méltók rá és használhatók.

Az első Percy gyűjteményéből a „Childe of Elle” angol ballada, sok benső, gyengéd vonással, s igazi balladai fordulatokkal. Kicsit hosszú ugyan, de talán azért közölhető. Kéziratban nagyon tág, — nyomtatás sűrűbbre tudná szorítani. Ha nem használhatnád, — azon szivességre kérnélek: tedd félre valahová ez egynek kéziratát, míg egyszer majd Pesten átvehetem, mert másolatban sincs meg egyetlen betűje se.

A második egy részlet, Calderon „El principe constante”-jából (Az állhatatos fejedelem.) Ezen fordításnak egy kis története van. A tavaszszal, Beksics spanyol fordítására irt bírálatom folytán, Greguss Ágost bizalomra kelt irántam, s felszólított hogy megboldogult öcscsének, Greguss Gyulának félbenhagyott fordítását, Calderon e most nevezett szomorujátékát nem lennék e hajlandó bevégezni, hogy aztán, ha mind ez, mind az én két fordításom a Kisfaludy-Társaság által elfogadtatnék a három spanyol darab, egy pártolói könyvkötetet képezhetne. Én örömmel vállalkoztam, s most minden egyebet félre téve ezt fordítom, hogy a Septemberi első ülésre már benyújthassam. A darab gyönyörű. Schack azt mondja róla: „Eine Geistererscheinung von gleich erhabener Wirkung ist nie auf der Bühne gesehen worden; und so umleuchtet dieser herrliche Schluss die ganze wunderbare Tragödie mit einem Heiligen-schein, dass sie für alle Zeiten als das höchste da-stehe, was die christliche Poesie erreicht hat.”

Calderon e műve, a specialisan katolikus szellem egyik legreमेkebb költői műve, — s talán nem veti épen az elfogultság árnyát protestansokra, hogy e par excellence katolikus költeményt, épen egy evangélikus tanár kezdé meg s egy evangélikus pap végzi be fordítani. A szép mindig szép és mindenektől szép, jöjjön Indiából, Rómából vagy akarhonnán. A közölt darab már egészen az én fordításom, s bárha csak részlet, talán használható lesz, mint az egész színmű legjellemzőbb szakasza, s forduló pontja.

A másik két közlemény svédből van, Runeberg kedves Nadeschdájából. Ez egy egészen önálló idyll, egy rableány története Katalin czárné korából. Nem oly szép távolról sem mint a Frithiof, de — hogy költő irta, erről tanúskodhatik már az az egy hasonlat is (a küldött második közlemény végén), melyben Nadeschda szívét s annak a szerelem által felolvasztott érzeményeit a hóhoz hasonlítja. E néhány sor

méltó, hogy az ember a hasonlatról tovább gondolkozzék, a minél tovább festi ki a képet, annál szebbnek, találóbbnak kénytelen beismerni.

Nadeschdát le akarom fordítani egészen. A svéd költészetet sem szeretném teljesen elhanyagolni, bárha az utóbbi hónapokban a spanyol fordítások Északról egészen Délre ragadtak.

Szives felszólításodra, a September közepéig küldendő novellát illetőleg, most csak annyit mondok: ha csak lehetséges, ha csak halálos betegség nem gátol: a mi erőmtől kitelik, mindent el fogok követni, hogy kívánságodat teljesítsem. Oly jó vagy hozzám, s én úgy szeretlek, hogy a lelkemet adnám érted! Hiszen, — ha arról volna szó: *akármilyen* novellát: ezt meg merném ígérni egészen bizonyosan, — de ilyennel meg sem mernék állni előtted, — mert nálad, a kit tisztetek, lelkem mindig olyan ruhában akarna megjelenni, a mely igen csekély tartalmu garde-robejában még is a legcsinosabb s legtisztességesebb. Tehát — ha csak lehetséges, ha csak lehetséges! Úgy szeretném ezt aztán magam felvinni Pestre, hogy ismét találkozhassem néhány nyal közületek, kikkel egy órai beszélgetés megfűszerezné életemet megint egy esztendőre. De fájdalom, ebből alig lesz valami, — elmossa az eső, mely roppant termést ígért gabonánkat jóformán tönkre teszi. Életszükség volna néha kibeszélgethetni magát az embernek irodalmi ügyekről, — melyek felől *itt*, ha csak monologot nem tartok, bizvást hallgathatok.

S most e kis küldeményeket, mint előpóstát, s mint számos sziveséged igen csekély viszonzását szolgálatodra még egyszer felajánlva, Kedves nőd kezeit, kisiadnak homlokát csókolgatva, maradtam

Orosházán 1870 Aug 17.

tisztelő és szerető barátod

Győry Vilmos

Vadnay Károly megjegyzése: Győry Vilmos levele, melyben néhány műfordításáról ír, Vadnai Károlynak.

Fábián Gábor verses levele Vadnay Károlyhoz.

*Vadnay Károlyhoz.**

Drága, Szerelmes Ecsém, engem Te kilencvenes aggnak

Híresztelsz, hogy így a nők szemiben lealázz;

Bár a kilencedik évtizedembe ma még csak az öröm

Rúdja nyulik s be sok év múlva tetőzhetem azt,

Nem tűröm e szerelem féltő sértést — provokállak;

Vissza ha nem vonod: ám: itt a vikeztyü, fogadd!

Arad, febr. 26ⁿ 876.

Dulce est desipere in loco

tartja

Fábián G.

az öreg

* Az àpropos-t lásd: „Fővárosi L.” 1876. 44. szám, 205^k lap, 3^k hasáb: 4—6 sorig.

Vadnay Károly megjegyzése: A közölt hírben az öreg Fábián Gábor, tévedésből, vénytve volt s erre keletkezett e verses tréfás tiltakozás. V. K.

Szigligeti Ede levele Vadnay Károlyhoz.

Mélyen tisztelt uram!

Fogadja hálás köszönetemet azon jóságért, melylyel csekély személyemet legközelebb az önzés vádja ellen megvédeni szíveskedett. E védelem rám nézve annál becsesebb, mert Ön évek hosszú során közvetlen tanuja volt eljárásomnak az eredeti szerzők és darabok irányában. Más részről az Ön hathatós védelme kimentett azon kellemetlen helyzetből is, hogy én magam soroljam fel mindazon tényeket és adatokat, melyek a gyanúsításnak épen az ellenkezőjét bizonyítanák.

Fogadja még egyszer hálás köszönetemet, s tartson meg továbbra szíves jóakarataiban.

Budapesten, január 19. 1878.

őszinte tisztelője

Szigligeti

Vadnay Károly megjegyzése: Vadnai Károlyhoz írt levél, a ki a nemzeti színház drámabíráló bizottságában esztendő hosszú során együtt működven Szigligetivel, döntő adatokkal védhette meg őt a „Fővárosi Lapok”-ban az önző eljárás valótlan vádja ellen.

Jókai Mór levelei Vadnay Károlyhoz.

1.

Kedves barátom

Szerfölött sajnálom elhatározásodat, s ha annak megmásátására valami utat kitalálhatok, még megkísértem. De ha szembajod tiltja a dclgozást, akkor várni fogok ohajtott gyógyulásodra. Azzal az eszmével semmi esetre sem akarok kibékülni, hogy tőlem végkép megválj. Egyéb kívánataid úgy teljesüljenek, a hogy megirtad.

Az ohajtott viszonttalálkozásig is

Bp 1872. 10/XII.

igaz barátod

Jókai

Borítékon: Vadnay Károly úrnak

barátilag

Helyt

Vadnay Károly megjegyzése: Mikor a „Hon” rendes tárcairói állásáról lemondtam, arra adott válasz. Vadnai Károly.

2.

Üdvözet Vadnay Károlyhoz.

Kedves Barátom. Gyarló testi állapotom megakadályoz, hogy szín-

ről színre felköszönthesselek emlékezetes évfordulóján írói pályádnak. Vedd a kezedbe a képemet, s gondold, mintha az mondaná el ezt.

Az Athenaeum igazgatósága nevében is üdvözöllek, mint legrégibb szerkesztőjét ez intézetnek, a kit azonban új minőségben továbbra is bírní remélünk. De hát ez csak olyan hat esztendőre szóló üdvkivánás, a mihez én nekem még sokat kell hozzá adnom.

Felköszöntelek Tégedet, mint régi harczos és politikus az ifjabb, de vitézebb honyédet és honatyát, ki elébb karddal, aztán tollal védted dicsőségesen a magyar hazát, alkotmányt, szabadságot: kívánva Neked, hogy érd meg azt az időt, a midőn a magyar közvélemény nem csak a hazafias szavakat, hanem a hazafias tetteket is jutalmazni fogja. — Ez már hosszabb határidő.

De felköszöntelek, mint öreg jó barát a hozzám öregedni induló jó barátot, kívánva Neked és magamnak, hogy Te légy az, a ki egykor a búcsuztató beszédet fogod felettem megtartani.

De felköszöntelek végül, mint vén poéta, a megifjodó költőt, a ki ez idő szerint újra kezd a boldog együttélést a te műzáddal: kívánva Neked most nem csak hosszú életet; de hosszú fiatalságot, örök munkaerőt, életvidám kedélyt, közönséget, mely megért, nemzetet, mely megjutalmaz! élj a munkabírás végső határáig s műveidben élj, a míg magyar szívében hazaszeretet lángja lobog: tehát a világ végeig!

Törhetetlen szeretettel

Budapest 1893 Jan 8

igaz barátod
Jókai Mór

Borítékon: Nagyságos

Vadnay Károly urnak

barátilag

Athenaeum

Vadnay Károly megjegyzése: Küldte Vadnay Károlynak az nap, midőn ennek a „Fővárosi Lapok” szerkesztésétől visszaléptek az író-társak ünnepi lakomát rendeztek.

Greguss Ágost levelei Vadnay Károlyhoz.

1.

Tisztelt barátom!

Bizonyára nem az én szép szememért írta Ön azt az üdvös predikációt, mely a Fővárosi Lapok mai számában megjelent s a német ellenesek német nyomon járásának fölmutatásával oly csattanósan végződik; az igazságnak akart vele szolgálni, a mit nem szokás megköszönni; s ha én mégis köszönetet mondok érte önnek, ez azért történik, mert az együgyű vád visszautasításában véletlenül benne van az én védelmem is, én pedig nem vagyok oly — hogy is mondjam? — oly elbizott hogy, ha valaki védelmemre kél, ez nekem jól ne essék, s ki se fejezem, hogy jól esik. Ambár kezdek már elbizakodni, hogy ilyen nép ostromol, még pedig mint tekintélyt!

Magok a vádak, a mint sorra feltűnnek, nagy találekonytságot tanúsítanak, a mi annál meglepőbb, minthogy épen a lelki tehetetlenség táborából származnak. Minap rabszolga szellemmel vádoltak meg minket, mert az ötvenes évek rabszolga korában — midőn t. i. irodalmi munkásságunk Bach uraimék ellen volt intézve — természetesen szolgál-lelkűekké kellett válnunk. Legujabban a germanisatiót hányják szemünkre, mert hiszen épen mi küzdöttünk a ránk erőszakolt német szó és szellem ellen. S a németeszelleműségre megint az én eredeti műveim vannak fölhozva például! igaz, mint rendesen, minden bizonyítás nélkül. Igen lekötöztetett ön hogy ennek ellenében balladai tanulmányomat említette föl, mert ezt csakugyan inkább lehetne akár angolos, akár francziás szellemmel és modorral vádolni mint németessel. S attól tartok, egyéb dolgozataimat is, az egy széptani kísérletem kivételével, melyet 1847-ben, a német egyetemekről haza térve, mint félig-meddig hegellista irtam. Egyetemi tanszékemen is többet emlegettem Taint — bár mint materialistát nem szeretem — mint Vischert, s eddig még csak angol, franczia és magyar költőket fejtegettem (Shakesperet, Corneillet, Molièret, Aranyt, Madáchot), németet nem. Egyébíránt bevallom, németet is eddigelé nem azért mellőztem, mintha a németesítés vádjától félnék, s épen nem restellem hogy a németektől is tanultam amit tanulhattam.

De azt már restellem, hogy nevem betegséget jelöl, még pedig oly kis mértékben tiszteletre méltó embereket. Pecsovics jobban járt.

Szíves kézszerítással
Budapesten 1874 nov. 4dikén

híve
Greguss Ágost

Vadnay Károly megjegyzése: Vadnai Károlynak írva, ki Greguss Ágostot a „német szelleműség” alaptalan vádja ellen nagyobb közleménnyel védte a „Fővárosi Lapok”-ban.

2.

Tisztelt Tagtárs!

Köszönöm Timont és az „apró” észrevételeket. Ezek annál többet érnek, minél számosabbak. A Kegyedéi azon — nem tudom, nemes boszúra-e? de mindenesetre helyes elhatározásra indítanak, hogy amikor csak lehet, Kegyedet ajánljam Shakespere-bírálónak.

Phillist átveszem a Társaság részére, s ez ügybeli fáradozásait is köszönöm. Huszár Imre csak küldje mielőbb, s ha csak felét is. A hiányt valamikép fog lehetni pótolni, tán valami kisebb franczia regénnyel.
9/11.

tisztelő tagtársa
Greguss Ágost

Vadnay Károly megjegyzése: Vadnai Károlynak, midőn ez, mint a Kisfaludy-Társaságtól megbízott bíráló az „Athéni Timon” fordítását a magyar Shakspere számára megbírálta s a megjegyzéseit, kifogásait a fordítóval, Greguss Ágosttal közölte.

Frankenburg Adolf levelei Vadnay Károlyhoz.

1.

Kedves Károlyom!

Egybekelésünk napja október 10-dikén lesz *Nagy-Czenken*, Széchenyi Béla jószágán. Ifjúkori emlékeim kötnek e helyhez. Anyám is itt született, s kelt össze apámmal. Ma is sok és őszinte barátim laknak itten. Innen visszamegyünk Sopronba, hol az „irodalmi és művészeti kör”-nek ugyanazon hó 15-dikén tartandó estélyén társaimtól és a közönségtől elbúcsuzok. 20-dikán Bécsbe megyünk, honnan november 6-dikán leutazunk Budapestre. 7-dikén isten segítségével benyitok hozzád, s elmondom, hogy' örülünk téged s szeretetreméltó nődöt láthatni.

Ha mindezeket érdemesnek találod lapodban megemlíteni, igen igen kérlek, ezt ne tedd előbb, mint annak *október 9-diki számában*. Igen kellemetlenül esnék, ha korábban történnék.

Urvári Lajos öcsém nem látszik hizelgő véleményedet szatirikus cikkemről osztani, miután ezt, daczára szeptember 3-dikán levélben adott szavainak, maig sem közölte. Ne neheztelj, ha barátilag megkérek, sziveskednél azt tőle reklamálni, s nekem *bérmertetlenül* visszaküldeni. Tóth Kálmán sirjára fordítsd kegyesen a „Khinézer”-cikkért járandó honoráriumot, ha azt közleni érdemesnek találod.

Isten veled, kedves barátom! Ezerszer csókol Carina üdvözlete mellett téged őszinte tisztelő bátyád

Sopron 26/9 881.

Adolf

Vadnay Károly megjegyzése: Frankenburg Adolf Vadnai Károlynak.

2.

Kedves jó öcsém!

Előbbi levelem folytán bátorkodom még néhány adatot hétfői összekelésemhez Carinával tudomásodra hozni azon esetre, ha érdemesnek találod azokat fölhasználni.

Tanúim: *Vaszary Sándor*, nagyczenki tisztartó, a kinek boldogult anyám keresztanyja volt, s Carina bátyja, *Gschmeidler Akos*, udvari ügyvéd. — Az esketést *Tolnay Antal* kanonok és nagyczenki plebános, ifjúkori ismerősöm végzi. —

Ha megemlíteni akarod Carina négy évi működését (1863—67-ig) a nemzeti színháznál, s hogy valamennyi elsőrendű drámai szerepeit magyarul énekelte, noha nyelvünket nem bírta, ezzel is nagyon leköteleznéd öreg bátyádat. —

Még egyet. Te azt említetted egyik lapodban, hogy Tóth Kálmán barátom síremlékére néked Sopronból öt forintot küldtem. Miután én a nevezett összeget innen le nem küldtem, azt kell gyanítanom, hogy ezt Urváry öcsém tette, a ki cikkemért öt forint tiszteletdíjt ajánlott. A cikk mindeddig meg nem jelent, én pedig soha senkitől tiszteletdíjt *előre* fölvenni nem szoktam, s azért igen kérlek, ha az öt forint csak-

ugyan Lajostól ered, szíveskednél azt neki visszaküldeni, s egyszersmind kéziratomat is visszaküldeni, melynek közrebocsátásába most többé bele nem egyezem.

Nem akarom hinni, hogy Urváry barátom ezen különös eljárás által meg akart volna sérteni: ezt tőle meg nem érdemleném. Más zsebéből nem akarok adakozó lenni. Hozd rendbe szokott tapintatod- s ildomosságoddal a dolgot, s tartsd magadnál mind a két kéziratot, melynek egyikét, a már nálad levőt, majd *jobbal* fogom kicserélni.

Mihelyt lapodban, X. Y. Z. chiffre alatt, pár szóval értesíteni fogsz, hogy' szíveskedtél tisztába hozni a dolgot? azonnal elküldöm az öt forintot az említett kegyeletes célra. Csak arra kérek, ne neheztelj e sokféle alkalmatlankodásért téged őszintén szerető s ölelő

öreg Adolf bátyádra

Kedves jó nődet mindnyájan tiszteljük, s alig várhatjuk az időt, hogy nálad személyesen beköszönthessünk.

Sopron, 5/10 881.

Vadnay Károly megjegyzése: Frankenburd (1) Adolf tudósítja Vadnai Károlyt Carinával való összekeléséről.

3.

Kedves jó barátom! Folytonosan tartó gyötrelmes idegbajom, mely hat egész hetet töltet velem álmatlan éjjelek s nevezhetetlen kínok közt, nem engedi legnagyobb sajnálatomra: hogy *szerdán* Eggenbergbe Stájerbani utazásom előtt téled személyesen elbucúzzam. Ágyban kell addig is maradnom. E pár sort is nagy megerőltetéssel írom. — Isten áldjon meg, s tarts meg régi őszinte barátságodban — ha nem láthatnának többé, *még a síron túl is*.

11/5. 884.

öreg bátyád

Frankenburg Adolf

A postai levelező-lap címzése:

Tekintetes *Vadnai Károly* úrnak, a magyar tud. akadémia, s a Kisfaludy-társaság tagjának, a „Fővárosi Lapok” főszerkesztőjének helyben.
(Athenaeum).

Postai bélyegző: Budapest 84 máj 12 délelőtt

Csiky Gergely levelei Vadnay Károlyhoz.

1.

Kedves barátom!

Hivatalosan tudósítottam püspökömet, hogy az egyházi rendből kiléptem. — Légy szíves ezt a hírt lapodban mielőbb közölni, olyan módon és oly kommentárral, a mint legjobbnak tartod. Részemről egyelőre nem volt más indokom, mint hogy kizárólag a drámairodalomnak

és a színpadnak élhessek, melyben eddig egyházi állásom sokféleképen korlátolt. Ha e hírt nem tartanád a fővárosi lapokba valónak, úgy kérelek, add át Szemerének azon kéréssel, hogy gondoskodjék mielőbb kellő módon közzétételéről.

Maradok

tisztelő barátod
Csiky Gergely

Bécs (Hotel Metropole)
15/11 81

Vadnay Károly megjegyzése: Vadnai Károlynak.

Megőrizte Vadnay K. azt az iratot is, melyet a csanádi megyéspüspök intézett Csikyhez kilépési szándékát bejelentő levelére:

A csanádi megyéspüspök irata Csiky Gergelyhez.*

2874

1881.

A csanádi megyés püspöktől.
Nagyontisztelendő Csiky Gergely urnak

Budapest.

Folyó hó 15-én kelt levele, melylyel az egyházmegyei hatósággal tudatja, hogy az egyházmegye kötelékéből és az egyházi rendből kilép, kezemhez érkezett.

Habár magát az egyházmegye kötelékéből már néhány év előtt tényleg kiszakította; habár tehetségeit ezen idő óta oly téren érvényesítette, melyet az egyház papjainak működési terület kijelölni nem szokott, és az egyházmegyének Uraságod ezen működéséből sem haszna, sem öröme oka nem volt, miután oly téren kívánta volna látni, mely papi állásának jobban megfelel: még sem tagadhatom, hogy lépése meglep.

Azon tételek, melyeket a növendékpapok számára tankönyvül összeírt egyházjogi könyvében arra nézve, mily feltételek alatt léphet valaki ki az egyházmegye kötelékéből, felállított és kifejtett, mostani lépésével össze nem egyeztethetők; és midőn ugyanazon könyvében igen helyesen azt tanította, hogy az egyházi rend az azt felvevőknek lelkébe eltörölhetlen jelt nyom, melynélfogva az egyházi rendből kilépni nem is lehet, mostani tettére a kárhóztató ítéletet már előre maga kimondotta.

Bármilyen legyen lépésének indoka, a hullámok e felett is el fognak simulni, és a világ napi rendre fog térni, de arra figyelmeztetem, hogy azok előtt, kik az embert erkölcsi értéke szerint szokták megítélni, a világnak dicshymnusai alig lesznek képesek tettének súlyát ellensúlyozni.

A tömjénfüst, mely Uraságodat most körüllebegi, el fog szállni, és

* Közölve: Janovics Jenő: *Csiky Gergely élete és művei*. II. k. 94—96. l. Ez azonban eléggé nehezen férhető hozzá.

az anyagi siker meg egyéb érdekek, melyeknek kedvéért most szent hivatását hűtlenül elhagyja, el fognak mulni, de meg fog maradni hűtlenségének öntudata.

Temesvárott 1881 november hó 17-én.

Bonnaz Sándor
csanádi püspök

Borítékon: Főtiszteletű

Csiky Gergely Urnak

Hittudor, a m. tud. akadémia lev. tagja, a „Kisfaludy-Társaság”
altitkára

B u d a p e s t
Kisfaludy-Társaság

Vadnay Károly megjegyzése: Püspöki levél Csiky Gergelyhez, ki ezt nem akarván íratái közt őrzni, azonnal Vadnai Károlynak adta.

2.

Tisztelt barátom!

Ismét nagy szomorúság éri, menyasszonyom beteg s én ez állapotában egy pillanatra sem tudom magára hagyni. Sőt hogy egészen nála maradhassak és ápolhassam, megegyezett, hogy az esküvő meghatározott napját előre tegyük és még ma délután $\frac{1}{2}$ 6-kor megesküdjünk, egész csendben a háznál, csupán két tanú jelenlétében. Erre nézve fordulok egész bizalommal sokszor tapasztalt baráti szíveskedéshez, s kérlek, légy szíves az egyik tanú lenni, a mondott órában, lakásunkon (Ősz-utca, 22. szám. I. em. 24. ajtó). Arra is kérlek, szíveskedjél a mai esküvőt mindenki előtt titokban tartani, egész addig, míg a jövő héten lapodban nyilvánosan közölni fogod. Nem szeretném, ha ez esküvőről is először valami zúglap emlékeznék meg. — A másik tanú Karap Ferenc lesz, s kivületek senki más nem lesz jelen. Szíves válaszodat várja

Bpest, 1881. decz. 24.

tisztelő barátod
Csiky Gergely

Vadnay Károly megjegyzése: Vadnai Károlynak, kit esküvőjére egyik tanúnak hív meg.

Blaha Lujza levele Vadnay Károlyhoz.

Igen tisztelt Vadnay úr!

Személyesen akartam tiszteletemet tenni, de sajnálattal arról értesültem, hogy még pár hétig távol marad a fővárostól.

Levélben tudatom tehát hogy akarva nem akarva isten bizony direktorné lettem, miért? és kiért? azt a mai lapokban közzé tett nyilatkozatom tudatja. Irányomban mindig tanusított jó indulata felbátorított meg kérni szíveskedjék válatomat hathatos be folyásával támogatni.

Üdvözetemet nyilvánítva ő nagysága kedves nejének úgy Margitka leányának — kit mindnyájunk öröme az isteni gondviselés oly nagy veszélytől meg mentett.

maradok lekötölezett tisztelője

Budapest 13^{án} 881

Br. Splényné Blaha Luiza

Vadnay Károly megjegyzése: Vadnai Károlyhoz írt levél, midőn Blaha Lujza maga akart igazgatónő lenni, de amely tervéről lemondott. A levél végén említett nagy veszély az volt, hogy a szerkesztő leánykája, jó uszó lévén, messzire behatolt Balaton-Füreden a tó szabad vizébe s ereje elhagyván, másoknak kellett megmenteni.

Pálffy Albert levele Vadnay Károlyhoz.

Budapest jan. 15: 1882.

Drága nagy jó uram.

Vettem becses levelét, melyben ön oly kegyetlen hogy elkövetett ifju korom összes irodalmi bűneinek teljes lajstromát szememre hányja.

En most egy regényt csinálók s gondolom, hogy februárban készen leszek vele.

Jó akaró felhívására kísérletet teszek akkor egy novellára az ön kedvelt lapjának számára. Ha ígérem meg is tartom szavamat: föltéve, hogy addig élek, testi-lelki baj nem ér, s találok oly tárgyat, melyet kidolgozván, azt hihetem róla, hogy nem sokkal rosszabb, mint a minők mai nap teremnek.

Ha szándékom sikerül, alkalmas időben bekopogtatok majd a „F. L.” fényes szerkesztőségi teremeiben. Isten oltalmába ajánlja önt,

Pálffy Albert

Vadnay Károly megjegyzése: Vadnai Károlynak.

Lévay József levele Vadnay Károlyhoz.

Kedves Károlyom!

„Ülnek vala pedig a zsidók, kórok és betegek, a Betshajda tónak partján, várván, míg a tó megmozdulna.” Holnap után lessz két hete, hogy a megyeházától elszökve, itt ülök a Hámorban és várom, hogy az ihletés perczei megérkeznének s legalább Arany emlékezetét itt irhassam meg. Azonban „currente rotā urceus exit”. Eddig még hallgat az emlékezet, hanem egyéb apróságot mégis böngésztem. Azok közül sietek hozzád ezt az episztolát küldeni, úgy is oly igen régen nem lévén módomban, hogy nálad, vagy bárkinél is, bármi efféle aprósággal bekopogtassak. Még péntekig maradok itt, akkor haza megyek s otthon leszek folytonosan, hogy bármikor jönnétek is, el ne szalasszalak ben-

neteket. Azonban ígéretedből, úgy látom, nehezen lessz valami. Legalább Szász K. a múlt napokban ilyenformát mondott Lajosnak Pesten.

Isten veled, kedves Károlyom! Ölel

szerető barátod
Lévay József

Hámor, 22/VII 83.

Vadnay Károly megjegyzése: Lévay József levele Vadnai Károlynak.

Rákosi Jenő levele Vadnay Károlyhoz.

Ipoly Nyéken aug. 27. 882.

Kedves barátom!

Igen köszönöm úgy szíves fáradozásaidat valamint szeretetreméltó soraidat. Nagyon örülök, hogy darabomat érdekesnek találod. Kézirat nincs róla velem se másolat, ennél fogva nem kontrollálhatom megírt benyomásaidat. Arra azonban emlékszem, hogy Ida motivuma — bárha ő mást beszél, — midőn vonakodik Béla gyors ajánlatát elfogadni, épen az, hogy szerelmes a grófba, de bántva van már az által is, hogy a gróf őt fel nem ismerte s a mellett nem hisz a gróf szándékának becsesebb motivumaiban. Úgy gondolom azonban a te kifogásodból, hogy ez, a mi szándékom volt, nincs világosan a darabban, külömben észrevetted volna te is, a ki, mint látom, nemcsak érdeklél, hanem szeretettel is foglalkoztál a művel. Ha hazavetődöm, újra átnézem a munkát s meggyőződöm mivoltáról s módomban lesz figyelmeztetéseidet esetleg hasznomra fordítani.

A mit Saulról írsz, az kegyetlenül elkedvetlenít. Paulaynak igaza van abban, hogy jelenleg nincsen színész, a kinek tehetsége és tulajdonságai fedeznék Saulnak mint hősnek alakját. De édes istenem! Hány shakespearei hős, hány más nincsen fedezve, mégis adják, kell adni e darabokat. S Paulay történeti cyklusokat csinál oly darabokból, melyek a magok keletkezése idejében se tettek se számot se szolgáltatott, melyeknek soha se színpadi se irodalmi becsük nem volt. Ma elő adatnak csak azon egy oknál fogva, mert nem most, hanem 20—50—100 évvel ez előtt irattak. Heródesről nem is szölok! Paulay akár mint praktikus színházi ember, akár mint irodalmilag jelesen művelt ember nincs abban a helyzetben, hogy Csepreghy darabjában oly jelességeket föl ne fedezhessen, a minőket ma nálunk senki sem produkálhat. Neki e jelenségeket *kell* látnia. Ha behunyja a szemét, rám nem teszi a jóhiszeműség benyomását.

Most még egyszer igen nagyon köszönöm szeretetreméltóságodat. Híved és barátod

Jenő

Vadnay Károly megjegyzése: Rákosi Jenő levele. Vadnai Károlynak, a nemzeti színház drámabíráló bizottsága egyik tagjához írt levél.

Hiador (Jámbor Pál) levele Vadnay Károlyhoz.

Szabadka 1885 nov. 5.

Kedves barátom!

Végig olvastam könyvedet növekvő érdek és fokozott élvezettel. Szeretném az első és utolsó fejezetet mint a családi rajz és fiúi kegyelet mintáját kiemelni, de akkor igaztalan lennék a többi iránt. Szép és érdekes mind. Ni hommes, ni femmes, tous auvergnatos. Sajnálom, hogy jobban nem gazdálkodtam képviselő koromban, hogy meglátogathatnám azt a fehér márványu és sötét ciprus erdős várost, melyet szebbnek találaz Párisnál.

Hát a „madarak pajtásáról” mit mondjak? én is sokat irhatnék felőle. Együtt kezdtük pályánkat, engem is sokszor elfogott a váci utcán, hogy legújabb költeményét elszavalja és kevéssel halála előtt szorítottam vele némán kezét, midőn már csak susogott. Soha se feledem el az elválás ünnepélyes percét. „Hajolj ide! — mond, sugok valamit, és felmagasztalt arckifejezéssel sugá fülembbe: „szeresd a szabadságot!”

Szegény Kálmán!

Holnap mindjárt oda kölcsönzöm egy barátémnak könyved olvasás végett, hogy terjeszszem a hasznos olvasmányt.

Te is megemlíted a *Honderűt*, de én azon versenynek oka nem valék, sőt felszólaltam ellene a lapban. Erdélyi János az egész vitára azt mondá: „Ha te ütöd az én zsidómat, én is ütöm a tiedet.”**

Ki hitte volna, hogy azokat a csapásokat egész irodalmi pályámon megérezem? No de azért én leróttam önzetlenül bámulatom adóját Petőfi iránt, nemcsak életében, de halála után is.

Isten veled!

Irj minél többet. Ha könyved nem ér több kiadást, jele hogy még, vagy már nincs állandó közönségünk.

Tuus

Hiador

Vadnay Károly megjegyzése: Jámbor Pál (Hiador) levele Vadnai Károlynak, ennek emlékráji könyve: az „Elmult idők” megjelenése után.

Tárkányi Béla levele Vadnay Károlyhoz.

Eger 1885. nov. 17.

Kedves földim!

tisztelt Barátom!

Három üveg bort vitt tegnap a posta tőlem Számodra, hogy három *czim* alatt köszöntsem rád áldomásúl.

1-ső *czim* az „*Elmult időkről*” irt emlékezéseid. Esküm nélkül is,

* Lisznyay Kálmán. V. K. megjegyzése.

** A „*Honderű*”-ben Hiadort a Petőfi rovására dicsérték. Ezért aztán Hiadort meg más lapok ócsárolták. V. K. megjegyzése.

hidd el, hogy e 254 lapnyi igen érdekes könyvedet *két nap* alatt az utolsó betűig elolvastam, mint a diák mondja: devoram... Négy-öt cikket kivéve, mondhatom majd valamennyiben volt némi részem neked is... ezért jól esett látnom könyvedben *nevemet*, bár az alkalomról, melynél ezt fölhoztad, rég megfeledkeztem... S kedves lesz tudnod neked is, hatán elfelejtetted: hogy 1845-ben iskolás korodban, szíves voltál Miskolczon meglátogatni, mikor mint káplán, szülei házánál betegen feküdtem. Oly gyermekded örömmel és lelkesedéssel hallgattad tőlem az élményeket, midőn elbeszéltem, hogy az előbbi 1844. évi februárban *Petőfi* nálam töltött pár napot Egerben a seminariumban a lelkes kispapok közt. A mit később *Orlay Soma* oly szépen irt le a Budapesti Szemlében. — — Elérzékenyülve olvastam a három szóból álló gazdag tartalmú *dedicatiót* is, melylyel e szép művedet *hálával* és *szeretettel* *Atyádnak* ajánlottad. Ha Bpestre megyek, elvezetsz-e e tisztes aggastyánhoz, hogy hódolatomat előtte kifejezzem azon atyáskodó kegyességért, melylyel az egykori kispapot Fellenmayer bemutatása mellett Miskolczon többször fogadta? Talán még emlékezni fog rá... Addig is légy tolmácsa előtte legforróbb tiszteletteljes üdvözlötemnek. Kegyelettel emlékezem magas lelkű kedves Anyádra is, kivel egy ízben Budapestig utazni volt szerencsém.

A 2-ik czímet áldomásomhoz a Föv. Lapok nov. 15-i számának azon híréből vettem: hogy *Czuczor Gergely rablánczeit*, melyeket *Toldy Ferencz*ünk özvegye ajándékozott a Kisfaludy-társaságnak, a november-havi gyűlésen *te fogod bemutatni*. E rablánczoktól nem lehet elválasztani annak személyét és emlékét, ki azokat viselte. Azért *Czuczor Gergely*ünk azon *arczképét*, melyet fogságából kiszabadulva, (midőn ő 1851. év nyarán Egerben járt), kiszabadulása becses emlékeül Kovács Mihály művész barátom részemre olajban igen szépen lefestett, melyet 1878-ban a Vitkovics ünnepélyen Gyulai Pállal együtt nálam te is láttál. — A mire Gyulai akkor fölszólított, most e *becses olajfestményt* ugyancsak hozzája küldöttem tegnap *ajándékol a Kisfaludy-társaságnak* a szükséges hivatalos és nem hivatalos kísérő levelekkel, és *100 fttal* folytatólag a társaság alaptökéjéhez vagy egyéb céljaira. Nézd meg e képet Gyulainál; azt hiszem, érdemes lesz az ülésen, tán *felvirágozva v. lombozva* a *rabláncok* mellett bemutatni. Majd te tudsz aztán ahhoz legjobban, mikép kell a „Riadó” költőjéről általad felolvasandó *emlékezést* ez által is érdekesebbé tenni.

A 3-ik czímet áldomásomhoz szintén lapod adta nov. 12-i számában, a *Verescsagin* muszka-képénél méltán megróván azokat, *kik minden vallásos érzelmet a realizmus sarába tipornak*... a Megváltót megfosztván a nimbusztól, melylyel a történelem felruházta.

Rendkívül érdekes és nagy jelentőségű, a mit *csillag* alatt ugyanott *szerkesztői jegyzetben* adtál... Mert csakugyan dogmának beváló igazság s állandó törvény marad: hogy a *költészet hivatása* (szóban, színben, márványban) az *eszményítés*. Egy nagy, és közhittel szemben a *legügyesebb képiró sem boldogul, ha devalválja a szentet*... s a leg-

mesteribb kép értéke sem érhet föl azzal a kárral, mit az emberek szenvednek hitők megháborítása által.

Isten áldjon meg e nemes, e magasztos prédikátiódért. Ebben tökéletesen egy hiten vagyok veled... s jól esik visszaemlékezni, hogy midőn néhány év előtt *a megholt Krisztust*, kit egyik festésünk *Innocent*, mint valami korcsmából kidaszított munkást vagy hordárt mutatott be a tárlaton, s az én kemény ellenzésem daczára a jury díjazott, — te lapodban bátran ki merted írni, hogy e díjazás mellett is igen igen sokan vannak *Tárkányi* ellenkező véleménye mellett.

T. Barátom! azt hiszem, kedves dolgot teszek az ügynek is, neked is, — ha olasz-úti élményeimből ez irányban írok lapodba *egy-két tárcza-czikket*, talán többet is, ha szívesen veszed.

Azonban mindezt majd még bővebben megbeszéljük, ha Bpsten találkozunk... Addig is „*Emlékezéseidért*” ismételtelen kifejezve forró köszönetemet, őszinte szeretettel vagyok

tisztelő barátod
Tárkányi Béla

Vadnay Károly megjegyzése: Vadnai Károlynak írt levél.

Dóczy Lajos levele Vadnay Károlyhoz.

Bécs, 1888 ápr. 2.

Igen tisztelt barátom,

Szívemből köszönöm érdekes levelét. Az ily viszhang a legbecsebb minden irodalmi hatások közül — mert a mi a tömegre hat, az csak illatforma, — a mi egyes gondolkozót reflexióra indít, az már vetés, a mely megfogant. Soraiban egyébiránt az érintett mint legrokonnabb elem, a mit czikkem *ellen* jegyez meg; mert a kifogásolt helyek olyanok, a hol magam *ellen* szólok mintegy, hogy a megczáfolandó vélelmenyt előbb megállapítsam, mielőtt megtámadom. Ez egyébiránt ki fog derülni a folytatásból.

Édes atyja úra miatti fájdalmát egészen értem. Vadnay Lajos nemcsak édes atyja önnek, hanem, úgy képelem, sok részben ideálja, mert jelentékeny, derék, jellemes és jó ember, amilyen ma kevés terem. A klasszikus öreg urak közül való — s mi attól tarthatunk, hogy a leendő öreg urak már naturalista jellemek lesznek. Már pedig a naturalizmus, ha a művészetben csak disznóság, az életben gazság s annyit jelent: Minden helyes, a mi természetes — így pedig (lásd: La Terre) az apagyilkosság is helyessé válhatik.

Kérem, jelentse kedves nejének kézcsokomat. Igaz híve

Dóczy Lajos

Vadnay Károly megjegyzése: Dóczy Lajos levele Vadnai Károlyhoz.

Degré Alajos levele Vadnay Károlyhoz.

Budapest, Jan. 24ⁿ 889.

Kedves barátom!

Ilyen a politika; mennyi pénzembe s keserűségembe került már, most pedig öreg napjaimra még ez kellett ráadásul.

Hát nem tagadhatom biz én, hogy felszólásod (!) igen fájt, ha nem volnál Vadnay a jeles magyar író, csak annyiba venném, mint Demkóét. De a népszerű magyar író, szerkesztő, akademikus, Kisfaludy Társasági tag s volt honvéd tán legalább is hallgathatott volna ez ügyben.

Mit is mondtam én? hogy magatokat vagy a közönséget akarjátok ámítani azzal, hogy nemzetiségünket már nem lehet féltetni. Itt csak annyiban hibáztam, hogy állításomat indokolni elmulasztám. Hát bizony félthetjük amíg uton-utfélen több német szót hallunk mint magyart, amíg tízszerannyi német könyv kél el mint magyar, amíg a német lap szerkesztői palotákat építenek s uradalmakat vásárolnak. Amíg az ily rendeletek s szonoklatok azt eredményezik, hogy a postai takarékoskivessék még eddig tisztán magyarul voltak szerkesztve, most már német és magyar nyelven jelentek meg. Amíg felsőbb köreinkben a magyar nyelv oly üvegházi növény, mely kiültetvén a szabadba, minden legkisebb dértől féltetni kell, s ti most egyszerre téli fagyot akartok ráeresztetni.

Boldog ember vagy ha azt hiszed hogy nálok annyira aklimatizálva van nyelvünk, hogy e kísérletet kiállni képes.

Ha ebben tévedtem vagy hibáztam, ha felfogásom ferde, bocsánatot kérek tőled.

Amit aztán magadra akarsz venni, egészen külön pont, külön bekezdés: hogy a kormányban, az országházban s az irodalomban akadnak a Schulvereinnak ügynökei. A kormányba nem értheted magad, az országgyűlésen vagytok egy egész nagypárt hívei, nem érthettem magát Vadnayt, de az irodalomban sem, mert lapod soha sem iparkodott ez ügynek propagandát csinálni, de igen a „nemzet” és „pesti hírlap”.

Tán ügyetlenül volt stylizálva s félreértettél, mert ha mindezt a házban elmondtam volna neked, s elmondtam volna, legfeljebb mosolyogva megrázod fejedet, hogy bizony nem úgy van, s akkor is megjelenik nyomtatásban mint megjelent az a szegény levél.

Ohajtom egyébiránt és reméllem, hogy neheztelésed csak politikai, mi eddigi magány viszonyunkon s barátságunkon nem fog változtatni semmit.

Isten veled. Üdvözel

barátod
Degré Alajos

U. i. Felhatalmazlak fenttebbi soraim bár mikénti felhasználására.

Degré

Vadnay Károly megjegyzése: Degré Alajos levele Vadnai Károlyhoz, ennek a képviselőházban tartott véderő-ügyi beszéde után.

Gróf Zichy Géza levele Vadnay Károlyhoz.

Seregélyes Nov. 1. 90 —

Kedves Barátom!

Köszönöm okos és rokonszenves sorait a Fővárosi lapokban — Ily lelkes fogadtatás után még inkább gondolkozóba esem — elfogadjam e ez állást vagy nem — Talán sokkal üdvösebb lenne most visszavonulni, a közönség legalább azt mondaná „jó intendáns *lett volna*“ —

Mostanáig minden intendáns mosolyogva lépte át azon küszöböt, mely fölött Dante mondásának kellene ragyognia „*lasciate ogni speranza*“ — Én leszek az első ki igen komolyan s nem azon meggyőződéssel lépnek az Operába, hogy mindennek sikerülni kell — A siker nagyon kétséges, a viszonyok súlyosak, — Óriási munka, önuralom és szerencse kell ahhoz hogy az operából Europai színvonalon álló magyar műintézet lehessen —

Négy primadonnával szeretnék az intézetbe lépni, négy isteni hölgygel: a szerencsével, igazsággal, bizalommal és lelkesedéssel. Isten Ön-
nel, kedves családját tisztelve

vagyok és maradok
régí híve
Zichy Géza

U. i. verseimről nincs hír.

Vadnay Károly megjegyzése: Gróf Zichy Géza levele Vadnai Károlyhoz, midőn amaz a nemzeti színház és m. kir. operaház intendánsa lett.

Görgei Arthur levelei Vadnay Károlyhoz.

1.

Visegrád, 1892. Sept. 25.

Tisztelt barátom!

A „Fővárosi Lapok“ mai (265) számában a következőket olvasom: „Még a délután folyamán Görgei Arthur egy tálcza pompás gyümölcsöt küldött az erdész lakba Ő felsége számára.“

Ha a többi lapok akármit hazudnak rólam: fel sem veszem.

Másképen áll a dolog ha a te lapod hoz vagy átvész efféle lapos hazugságokat.

Mert téged én eddig sokkal ügyesebb s különösen velem szemben sokkal tapintatosabb lapszerkesztőnek ismertelek, semhogy oly szellemű ostobaságokra szorulhatnál lapodnak érdekesebbé tétele céljából.

Kétségtelen hogy én is szívest-örömet küldenék, ha volna miből.

Neked, tisztelt barátom, a köztünk fenálló viszonynál fogva tudnod kell hogy e földkerekségén én, akár tulajdonul, akár bérben egy tenyérnyi darabka földet sem bírok, tenyerenem pedig nem terem semmiféle élvezhető gyümölcs.

Dixit és keserves vezeklésed reményében ez egyszer megbocsát

őszinte barátod Görgei Arthur

Vadnay Károly megjegyzése: Vadnai Károlynak küldve

2.

Visegrád, 1891. aug. 19.

Tisztelt barátom!

Zichy Mihálnak szeretnék írni; de nem tudom Petersburgi lakcímét. Szerkesztői kötelességeidhez tartozik az is, hogy mindent tudjál. Ennélfogva szépen kérlek, közöld velem amire szükségem van, hogy megkapja leveletem Zichy Mihál.

Ha meg írni rösteled: nyomasd ki lapod szerkesztői üzenetei rovatában.

Ez idén ugyan mostohán bántok velem te meg Gyulai Pál! Átok rátok! Most meg hiában iparkodnátek jóvá tenni mit roszul cselekedtetek, mert holnap én Latinovits Frigyesné kis hugommal Pöstyénbe indulok. Ő csúzos fájdalmait, én bal lábam, jobb karom görcseit ott hagyandó. Sikerül-é? megreferálok annak idejében. Addig is szíves üdvözlettel

híved *Görgei Arthur*

A lap címzése:

Nagyságos

Vadnay Károly

orságos képviselő úrnak

IV. Lipót utca 29.

Budapest

A levélhez gombostűvel odatűzve Görgei Arthur névjegye s rajta ceruzával ez az írás:

Bp. 1894. II. 12. hétfő.

Édes Károly! Holnap 13.kán (kedden) este 7 legkésőbb félnyolcz órakor itt légy mindnyájunk örömére! parancsolom, tehát viszontlátásra

Vadnay Károly megjegyzése: Thea-estélyre meghívó névjegy Vadnai Károlynak küldve.

Keleti Gusztáv levele Vadnay Károlyhoz.

Budapest 1893 január 14^{én}.

Mélyen tisztelt Képviselő ur!

Nagybecsű levelével nekem valóban igen kedves meglepetést és megnyugtatót szerzett. — Annyival kedvesebbet, mert nagyon bántott a gondolat, hogy a tiszteletére rendezett szép irodalmi ünnepen az imént részt nem vehettem. Pedig erősen föltettem volt magamban, hogy ezuttal „én is ott leszek”. — Megbomlott egészségem nem engedte. Épp' azokon a napokon idült csúzbajom keservesen elgyötört, a mint hogy hetek óta alig tettem lábamat az utcára, legfőlebb a szomszéd műcsarnokba sántikáltam át, egy-egy fontosabb ülés vagy tanácskozás alkalmából.

* Vagyis a nyáron nem látogattuk meg Visegrádon Gyulaival, mint nyaranként szoktuk. Vadnay Károly megjegyzése.

Utólag pedig, levélben gratulálni, mentegetőzni kissé igényteljesnek tetszett előttem, s azért inkább lemondtam róla.

Engedje meg, hogy ezeket előre bocsássam, őszinte tisztelettem, ragaszkodásom és jövőjét illető legjobb szerencsekívánataim egyszerű kifejezésével egyetemben.

A „Budapesti Szemlében” megjelent ama czikk iránt nyilvánított kitüntető elismerése is végtelenül jól esik, nem csak nekem, hanem bizonyára nagy elégtétellal fog szolgálni valódi szerzőjének is. Mert, bármi hízogó volna is reám nézve, ezt a — ki — czikket tényleg nem én írtam, hanem egy nálamnál sokkal fiatalabb, bár komoly irányú és készültégű férfit, a ki egyébiránt nézeteimben és törekvéseimben osztozik, a kivel évek óta vállvetve munkálkodom, a kit ilyenformán némileg tanítványomul is tekinthetek, de a kiről egyelőre többet nem árulhatok el, mert ígéretem kötelez anonymitásának megővására.

Bizony sok pium desiderium van abban a dolgozatban kifejezésre juttatva, egy pár olyan is, a mely égető szükségletet jelez, és a melynek kielégítése nélkül a mi magyar művész világunkban ma holnap be fog következni nem csak a válság, hanem a katasztrófák egész sora, a mint azt több helyt magam is már jó eleve megjósoltam.

Mély hálával tartozunk tehát Nagyságodnak hogy ezen szükségletekre illetékes helyen, a döntő körök figyelmét felhívni kegyes volt.

Jobb initiatívát elhagyatott művészetünk javára kívánni sem lehetne. És ha csakugyan melegedni tapasztaljuk majd a vasat, akkor, szíves tanácsát követve, bizony a magunk részéről is ütni, kalapálni fogjuk mindaddig, a mig — üveggel fedve — használható kiállításai palota lesz belőle.

De addig is, a mig, remélhetőleg czélt érünk, legyen szabad az igen tisztelt Képviselő Ur hathatós pártfogására és nagylelkű támogatására tovább is számítanunk.

Isten sokáig éltesse Nagyságodat!!!

Igaz szívből óhajtja régi hive és lekötölezett tisztelője

Keleti Gusztáv

Vadnay Károly megjegyzése: Vadnai Károlynak írott levél Keleti Gusztávtól

Somogyi János ref. tanító levele Vadnay Károlyhoz.

Imola aug. 19. 1896.

u. p. Ragály, Gömör m.

Mélyen tisztelt Nagyságos úr!

Csaknem félszázada annak, hogy mint egy város szülöttje, tanuló-társak, s a haza szabadságáért a 22-ik honvéd-zászlóaljban együtt küzdők elváltunk egymástól. Az én csekélységem emléket úgy hiszem már egészen elmosta a hosszú idő emlékezetéből; de nekem most is szemem előtt lebeg Vadnay Károly mint tanuló-társ, szemem előtt lebeg mint honvéd.

Egy Epizodot elmondok azért honvédeletéből: A máramarosi oláh falvakban koválygott zászló aljunk a 48/49 telén és tavaszán. Tavasszal a rosztól élelmezett honvédek valami krumpli veremre találtak, s azt kissé megdézsmálták. A kapitánynak jelentetvén, kirukkoltatta a századot, (a kapitány nevét nem tudom, mert én a 3-ik században voltam). A főbűnös kipuhatoltatván, a kapitány elrendelte a szegény honvéd megbotoztatását. Ekkor kiáll a közepre Vadnay K. őrmester: „Fiúk! hát botoztatásért szolgáljuk mi a hazát, ily csekélységért is meg lehet botoztatni a honvédet, ki életét hazájának szentelte!” A honvéd helyéről nem mozdól, de nincs is ki a kiszabott büntetést végrehajtsa. Ekkor a kapitány parancsol: „Napos káplár! Vadnay őrmestertől a fegyvert vegye el!” A káplár nem mozdúl. A kapitány kudarczot vallva sorakoztat, s induljt vezényel. S otthon a kapitány Vadnay őrmestert maga elébe viteti, s — gondolom — 3 heti fogságra M. Szigetre küldi. — Itt Szigeten kerestem aztán fel V. őrmestert, ki csak annyiban volt fogoly, hogy az őrházból nem volt szabad kimennie. „Nincs pénzem barátom!” — mondja Vadnay Károly — „most küldtek Miskolczról 4 szép inget, add el valakinek! legalább megtraktálhatlak belőle.”

Onnan kiszabadulva aztán, mi hamar következett a tisztí kinevezés. És most, félszázad múlva bátor vagyok felkeresni ismét Vadnay Károlyt a 48/9-ki honvédtisztet, a régi bizalomnál fogva, kérve: legyen szíves részemre kiállítani egy bizonyítványt, arról, hogy én szintén 48/9ben a XXII-ik honvédzászlóalj 3-ik századában mint őrmester szolgáltam, — s azt nekem — ha csak lehet — mielőbb megküldeni utánvét mellett. Mely szívességet reményelve, előre is hálás köszönetemet nyilvánítom.

A V. K. nevével kiállított bizonylatot, úgy hiszem kettős aláírás helyett is elfogadják; de azért kérném mielőbb, hogy a formaiság kedvéért, még dr. Grosz Józsiával ki szintén a 22-ik zászlóaljban szolgált — aláíratnám, — s így a kitűzött határidőig szept 30-ig a miniszterelnökséghez beadhatnám.

Kiváló tisztelettel maradtam
Mélyen tisztelt Nagyságos Úrnak

alázatos szolgálója
Somogyi János
ev. ref. tanító

Vadnay Károly megjegyzése: *Vadnai Károlyhoz, egy epizodról annak honvéd-életéből.*

Közlí: KÉKY LAJOS.

SZIGLIGETI EDE LEVELEI.

(Második, befejező közlemény.)

Szigligeti Ede levelei Egressy Gáborhoz.

1.

Tisztelt Ur!

Önagysága Simontsits János igazgató ur folyó hó 27-ről kelt levelében legkedvesebb kötelességemül tette t. Uraságotat értesítenem: miszerint az előbbi drámabíráló bizottmány helyett működendő, s öt intézeti tagból állandó bizottmány egyik tagjául t. Uraságotat kéri fel, mint olyant, kinek műtapintatában és kimivelt izlésében teljesen bízik, s kiről meg van győződve, hogy e minden tekintetben terhes, de nemzeti színházunk virágzására üdvös foglalkozás elvállalása által, az eredeti drámairodalom és intézetünk érdekeit legcélszerűbben fogja egyesíthetni.

Az igazgatóság kérélmét megújítván, s magamat szíves jó indulatiba ajánlván maradok

T. Uraságotnak

Pesten, január 28. 1852.

őszinte tisztelője

Szigligeti
titkár.¹

2.

Igen tisztelt Uram!

A nemzeti színház igazgatóságához intézett levele következtében, melyben vendégszerepekre ajánlkozott; — de melyre az akkori körülmények közt határozott választ adni nem lehetett s ez ügy tisztába hozatala t. Uraságot Pestre jötteig elhalasztatott; — az igazgatóság legújabb rendelete igen kedves kötelességemül tette t. Uraságotat arról értesítnem: miszerint tervezett vendég szereplését az igazgatóság 1854 január hónap 16.-tól ohajtja igénybe venni; s felszólittatik t. Uraságot, szíveskedjék értesíteni a tavalyi föltételek mellett a nevezett időtől kezdve kíván-e egy hónap alatt legalább is hat vendég szerepet adni? — valamint arról is, melyek volnának azon szerepek, melyekben föllépne.

Becsés válaszát elvárván
tisztelettel maradok

T. Uraságotnak,

Pesten, december 16. 1854.

köteles szolgája

Szigligeti
titkár.²

¹ Csak az aláírás eredeti. A drámabíráló bizottságról l. Pukánszky-né Kádár Jolán cikkét IK. 1939. 123. és k. l.

² Csak az aláírás eredeti.

3.

Kedves Barátom!

A gróf kéret, a pályadij ügyének befejezésére, jőj az irodába kedden, sept. 2-án déli 12 órakor.

Öszinte tisztelő barátod

Pest aug. 30. 1856.

Szigligeti

4.

Kedves barátom Gábor!

A méltóságos gróf intendans ur meghagyásából figyelmeztetek: miszerint elutazásod előtt az illető könyvben hibásan írtad be megérkezésed napját marcius 11-re; mert január 22-én utazván el hat hétre, visszaérkezésed napjának marcius 5- vagy 6-án kell megtörténni: melyidőre (!) annál is inkább ohajtja visszajöttödöt, mert a vásár ekkor kezdődik.

Szívességedbe ajánlott

Pest, feb. 7. 1858

öszinte barátod

Szigligeti

titkár

5.

Kelet nélkül.

(1858?)

Barátom Gabi!

Szilágyi rögtön rosszúllett — még Kövári is játszik. — Légy szíves Jókainé iránti szívességből ezt a különben fontos szerepet holnap ez egy esetben elvállalni. Én is elvállalom adósságaidat, ha nincsenek, s boldog újévet kívánok

Szigligeti

6.

Kelet nélkül.

Kedves Gabim!

Én ugyan megígértém Priellnek, hogy elvezetem Fáyhoz; de hát engem ki vezet oda, miután én sem vagyok oda járatos. Nem lennél helyettem, mint a házhoz jártas egyén, szíves Priellt ma délután 4 után valamikor bemutatni? — Igen vagy nem? — Kérlek, ha lehet —

Öszinte barátod

Szigligeti

7.

Kelet nélkül.

Kedves Barátom!

A gróf kéret, írnod vagy izennéd meg, mikor használsz és meddig szabadságodat, Szigeti miatt tudni kelletvén.

Öszinte tisztelettel

Szigligeti

Szigligeti Ede levele Fáy Andrásához.

Tekintetes Ur!

Öméltósága intendans ur elutazván, nekem tette legkedvesebb kötelességemül fölkérnem, miszerint ujra színre hozott vígjátékának „Régi pénzek”-nek mai előadását megjelenésével megtisztelni kegyeskednék, mire nézve saját páholyát ajánlja fel.

Szíves jó indulataiba ajánlott őszinte tisztelettel maradván
Tekintetes Uraságodnak

Pest feb. 7. 1857

alázatos szolgája
Szigligeti
titkár

Szigligeti Ede levele Molnár Györgyhöz.

Pest, november 24. 1858.

Igen tisztelt Igazgató Ur!

A villányi bort megkaptam; s mielőtt megismerkedném jeles tulajdonságaival, 14 napi pihenési időt engedtem neki, ezalatt, reményilem, orvosolva lesz azon bánatos lelki zavarodottsága, melyet az anya hordó keblétől elszakasztván, szenvednie kell, valamint az a törődöttsége is, melyet hosszú utja okozott; s magát jó színben s teljes épségében mutatandja be nálam, s lesz szerencsém magasztos szellemét egész erejében megismerhetni. Köszönetet is csak akkor akartam önnek mondani, de aztán meggondoltam, hogy a bor jósága az ön jóságával nincs oly viszonyban, hogy e halasztást menthetné; mert nem a bor jósága, hanem az ön nemes jószive ad e küldeménynek érdemet; az ön szívélyes megemlékezése és legtisztább forrásból eredő méltánylata. Önnek „Fenn az ernyő nincsen kas” darabom tetszik, önnek az hasznót hajtott, s ön nem állhatá meg, hogy elismerését valami által ne tanúsítsa: higgye el ez oly gyöngéd szívre s oly szigorú lelki ismeretre mutat, mely nem mindennapi. Hisz ön az igazgatók gyöngye, oly ritka mint a fehér holló!... Hisz az igazgatók világ szerte azon törik a buksit, hogy lehetne a szerzők díjait redukálni; s ön — többet igyekszik adni, mint amivel tartozik!... Hisz uram, ha ily igazgatóink volnának, akkor jobb drámaíróink legalább is oly jólétnek örvendhetnének, mint valamely becsületes kézműves; s hisz akkor a drámaírók együtt véve is kapnának évenként annyit, a mennyit nálunk egy jóra való énekes kap! hisz akkor még tán azt is elismernék, hogy a nemzeti színháznak olyan talpköve az eredeti drámairodalom, mely nélkül rég eldőlt volna!...

No de mindezen kesernyés gondolatokat a villányiba fojthatjuk 14 nap mulva; addig édesítse egy más visszaemlékezés, melyet becses levele idézett elő. Az t. i. hogy mindketten nagyváradiak s a pokol utcából valók vagyunk, s mindkettőnket a színészet váltott meg. Ennek igen örvendek; mert egyikünk sem válik városunk szégyenére, melyhez a gyermek és ifjukor annyi édes emléke köt! Higgye el, sokszor álmom-

ban, lelkem mint egy kiválva testemből ott repked. Ott éreztem az élet poezisát; Pestre már kiábrándulva érkeztem. Talán innen van, hogy ott lyricus voltam, s Pesten dráma íróvá lettem? Én olyan megfordított kanári éneklő jó madár vagyok, mely — mint mondják — otthon nem énekel. De higgye el, hogy midőn minden poesis elhagyand s lelkem megőregedett, végnapjaimat ott szeretném tölteni; ott lelkem még egyszer megifjodnék.

De hogy vissza térjek a borra, — alig várom, hogy nemes tiszta jellemével megismerkedhessem; mert higgye el, nálunk a tiszta jellemű bor a tiszta jellemű emberekénél is ritkább, s Pesten közönségesen legrosszabb a bor és por. Hányszor kerestem és csalódtam bennök! Nem is képzelem, mily képmutató hamis Tartuffeők ezek a borok, oly édeskések, oly kínálkozók, hanem ha egyszer a gyomrunkban van, gyomrunkból kezdjük gyűlölni, mert harmadnapi fejfájás nélkül nem is párolognak el, s csak akkor vesszük észre, hogy az az édeskés accentus óncukor, s az a magasztos szellem pálinka, vitriol s tudja Isten, mi minden volt — minden csak bor ném!

Engem ugyan még bor soha és semmire sem lelkesített, de az ön bora lelkesíteni fog valamire; mert mindig eszembe jutand ön és derék társulata; ön, ki a magyar drámai művészetnek már is oly szép becsültetést szerzett, s ki annyi és oly kitűnő tehetségeket összepárosított maga körül, mely egy színháznak sem válnék szégyenére magyarországon! (!) Adja Isten, hogy törekvése azon elismerést és köszönetet arassa, milyenre engem az ön elismerése kötelezett. S ha mind ez nem történnék meg, vigasztalja, mi engem is vigasztal; mit Mátyás király mond nálam:

Szeresd az embert, s mindenek fölött
Hazádat. Aldozz, s tégy meg érte mindent;
De díjt, elismerést, s hálát ne várj,
Ne, senkitől. Az öntudat legyen
Írányod, díjad és megnyugtatód:
Így léssz önálló, boldog és erős.

Öszinte igaz tisztelője
Szigligeti

Szigligeti Ede levele Gyulai Ferenchez.³

Tek: Gyulai Feren cz úrnak, magyar színésznek.

Igen tisztelt Ur!

Sajnálattal kell értesítenem, miszerint Tóth József, ki előbb új vendég szerepekre szerződni nem akart, az alatt augusztus végéig szerződött s így ezen idő alatt vendégül a legjobb akarat mellett sem fogadhatja el az intendatura.

Kérem tehát, szíveskedjék arról tudósítani, ha szeptemberben jöhetne-e és mik volnának föltételei? — hogy intendans úr öméltósága azt a méltóságos válaszmány elé terjeszthesse; az eredményről azonnal értesítendem önt.

³ Gyulai Pál bátyja, színész (1817—1866).

Szives jóindulatába ajánlva maradok
T. Uraságodnak,
Pesten, július 26. 1854

őszinte tisztelője
Szigligeti
titkár

Privát: Ha Lukács Gyurit ismeri és látja, kérem mondja meg neki, hogy tudósítsa.⁴

Szigligeti Ede levelei Pompéry Jánoshoz.⁵

1.

Tekintetes Ur!

Az ön által kívánt jegyzéket csupán az igazgatóság rendeletéből szabadván közlenem, azzal a legjobb akarat mellett sem szolgálhatok. Sziveskedjék tehát e végett egyenesen az igazgatóságot megkeresni.
Pesten febr. 10. 1854

Tisztelettel maradván
lekötelezettje
Szigligeti

2.

Igen tisztelt Szerző Ur!

Vígjátékából⁶ ma tartottuk meg az olvasó próbát. Szakadatlanul olvasva két és három negyed óráig tartott; s így a felvonás közökkel, miután Pálnak többször át kellett öltöznie, mindenesetre három óránál tovább fogna tartani az előadás. A többi személyzet tán jelenetek folytatában is öltözködhetik, de Pál csaknem folyvást színpadon van, s így a felvonásközök több első perczig fognak tartani. A mennyire csak lehet siettetni fogjuk. A Kegyed által kijelölt kihagyásokat a próbán szintén jelen volt Gregus (!) és Bérczy urak véleménye szerint is, czélszerű eszközésbe vennünk. Miután a mi színházunk civil butorzat dolgában különben sem gazdag, s e részben új beszerzés nélkül darabját úgy sem állithatnók ki, kérem sziveskedjék utasítani: valljon a 4dik felvonás, mely szintén Sarolta termében történik, nem történhetné-e meg a 3dik felvonási díszítményben? Azonban ha ez nem lehet, úgy egy garnitúrával még többet kell vannunk. Kérem sziveskedjék velem véleményét egész őszinteséggel tudatni. A 2dik és 3dik felvonásban állványon egy pár nagy gipsz szobrot fogunk használni, mi színpadon márvány helyett veendő. A többi encsen-bencset összekölcsönözzük, s a darabot mindenesetre a mi színpadunkon eddig szokatlan fénynyel

⁴ Csak az utolsó négy sor eredeti kézírás.

⁵ Pompéry János (1819—1884) író, a Pesti Napló szerkesztője.

⁶ *Telivér*, az Akadémia Karácsonyi-pályázatának nyertese; bemutatója 1859. május 26-án volt.

fogjuk kiállítani; Bérczy szives volt megígérni, hogy tanácsoland ezek elrendezésével.

De egy szomoru körülmény van, mit megvallom őszinte sajnálattal kell közlenem.

Felekiné teljes készséggel ajánlkozik a neki szánt szerepre, de boldog házasságának azon időszakában van, midőn nem sokára az anyai fájdalmak és örömek várják; a közben csak nem folyvást beteges, a minap is csak ájuldozva játsza végig egyik szerepét, s ő rá augusztus előtt biztosan alig számíthatni. S így most azt a kérdést kell önhöz intéznem: kinek adhatnók most e szerepet? — Kövérnének? vagy Szathmárynének? E delnő, úgy hiszem, Saroltával egyvívásu (!). Sok finomságot kíván, s egy kis gunyt sem nélkülözhet. Kérem, szíveskedjék e részben is minél előbb közleni velem akaratját, mert Felekiné ez időben alig fog többször föllépni, s e darab betanulása a legjobb esetben is igényel jó három hetet különösen Feleki miatt, kinek szerepe a többinél kétszeresére nagyobb. Lendvai, kinek a szerep adatott, hiszem, ki fogja megelégedését nyerni. Tegnap a Hamupipókéban az eleganciában és könnyűségben és finomságban előmenetelt tanúsított.

Becses válaszát elvárván, maradok

őszinte tisztelője
Szigligeti
rendező

Pest, május 3. 1859.

3.

„Telivér” vígjáték jövő hétfőhöz egy hétre van kitűzve. Most, szombaton tartom az első emlékezeti és rendelkező gyakorlatot. A főpróba, melyre az irodalom képviselőit is, kívánata szerint, meghivandom, a jövő hét derekán lesz, úgy hogy még azonkívül egy másik, vagy tán két főpróba is lehessen. A szerepek kívánata szerint Prielle és Hegedűsné⁷ asszonyságoknak osztattak. A Telivér előtt más új darab nem adatik.

Tisztelettel maradván
alázatos szolgája
Szigligeti

Pest, maj 11. 1859.

⁷ Hegedűs Lajosné Bodenburg Lina (1837—1859), a „népdalok kedves fülemiléje”; hirtelen halála 1859. őszén általános megdöbbenést keltett.

Szigligeti Ede levelei E. Kovács Gyulához.⁸

1.

Kelet nélkül.
(1868)

Tisztelt Uram!

Küldöm a Trónkeresőt. Pesten mintegy novemb. 15-ke körül adják, tehát ott csak 16-a után adható. Ha csupán kegyed egyszer adja jutalomjátékul, ára 20 ft. Ha az igazgató átveszi, s az előadási jog rászál (!) 50 ft. Intézzé el kegyed vele. Amint a pénzt kapom, az engedélyt a szerint kiállítva küldöm.

Öszinte tisztelője
Szigligeti

2.

Kelet nélkül.
(1875)

Igen tisztelt Uram!

A nemzeti színháznál közelebb történt változások lehetővé tették, hogy Önt minél előbb szerződtessük. Szíveskedjék értesíteni 1. Van-e még kedve jönni? 2. Mikor? 3. Milyen feltételei?

Becsés válaszát elvárva maradok

tisztelője
Szigligeti
igazgató

3.

Tisztelt Barátom uram!

Mintegy két hete írtam, hogy itt az alkalom, s hogy szíveskedjék értesíteni: jöhet-e?, s mikor? s milyen feltételek alatt? Nem tudom, miért nem kaptam választ. Tán ottani szerződése köti; de az mindegy — reményilem — január vagy márczius végén kitelhetik. Kérem válaszát, hogy tájékozhasssa magát

Budapest
aug 27
1875.

tisztelője
Szigligeti
igazgató

4.

Igen tisztelt Uram!

Levelemre föllépteit illetőleg mindeddig választ nem kaptam. Leígyen szíves értesíteni: kíván-e föllépni? mikor és mely szerepekben? Mint írtam, kívánatához képest október hóban bármikor készséggel fölléptetjük. Mi ugyan azt hisszük, hogy két föllépés is elegendő volna azon célra, melyről igen tisztelt neje szóval értesített; azonban ha Ön más meggyőződésben van, az ellen sincs kifogás, hogy föllépteit még egygyel vagy kettővel megtoldjuk, csak hogy ez esetben aránylag több időt fog igényleni. Ha pedig a föllépti díjat tartaná csekélynek, bizto-

⁸ E. Kovács Gyula (1839—1899), a kolozsvári Nemzeti Színház kiváló tragikus színművésze.

síthatom, hogy kiadásait mindenesetre fedezni fogjuk. Több okból igen kíváncsós, hogy határozza el magát, s határozatáról azonnal szíveskedjék értesíteni.

Teljes tisztelettel
Budapest, október 9. 1876.

Szigligeti Ede
igazgató⁹

5.

Igen tisztelt Uram!

Kívánata szerint szívesen felléptetjük november második felében a következő darabokban: Othello, Lear, III. Richard, Milton. A napokat így lehetne beosztani. Ha 16-án megérkezik, úgy hogy pénteken, 17-én már fölléphet, — a napok lesznek: 17., 20., 24., 27. Ha pedig csak 20-án léphet fel — a mi valószínűnek látszik, — lennének: 20., 24., 27., 29. Tessék válaszolni, s engem értesíteni, hogy a szerint rendelkezhessem.

Öszinte tisztelője

Szigligeti

igazgató¹⁰

Budapest, október 14., 1876

6.

Budapest, oct. 25. 1876.

Igen tisztelt Uram!

Nem volna ugyan ellene semmi kifogásom, nem is kerülne nagy fáradságába, hogy Milton helyett Coriolant adjuk; de már a lapokban föl volt említve, hogy ez utóbbit választotta, s a mint hallom, Jókai is meglepődéssel vette, hogy Milton Önnel fog adadni, s ő sokkal jobb akarója Önnek, mint sem e változtatást indokoltnak találhatnám. Azért talán jó lesz Miltonban megnyugodnia. Egyébiránt nem akarnám Önt korlátozni; de véghatározását szíveskedjék velem tudatni.

Öszinte tisztelője

Szigligeti

Szigligeti Ede levelei Prielle Kornéliához.

1.

Igen tisztelt barátném!

Sietek kegyedet értesíteni, miszerint april 18-tól (addig valami Roger tenorista vendég szerepel itt) számítva, nem volna-e kedve nálunk vendég szerepelni? mi aztán nagyobb horderővel is fog bírhatni, mert Bulyovszkyné¹¹ nem szerződik. Kérem, tudósítson de mindjárt és mik volnának föltételei.

⁹ Csak az aláírás eredeti.

¹⁰ Csak az aláírás eredeti.

¹¹ Bulyovszky Gyuláné Szilágyi Lilla (1833—1909) színművésznő, író.

Bocsásson meg, hogy most nem alkalmatlankodom hosszú levéllel, de fülig uszom a dologban. Egyébként ma névnapom van, s tudom, Kegyed is mond értem egy miatyánkot. Én ott álltam meg hogy: Uram ne vigy a kísértetbe. Kegyed mondja rá: De szabadíts meg a gonosztól. gonosztól.

Pest, mar. 19. 1856.

Öszinte tisztelő barátja
Szigligeti

(Kívül) A nemzeti színház titkárától
Tekintetes Prielle Cornélia asszonynak,
színésznőnek, tisztelettel
színháznál

Szabadkán.

2.

Tisztelt Barátném!

Itt volt, nem láttam, de beszéltem olyannal, a ki látta, s ez a méltóságos intendans ur volt, ki most meghagyá, hogy írjuk Kegyednek: hogy intézze ügyeit — ha lehet — úgy, hogy mintegy majus 9—10-től kezdve két hétre, aztán egész július hóban a mi leányunk legyen. Lehet-e ez? Kérem, ha csak lehet, legyen meg a mi akaratumk is.

De mindenesetre örvendeztessen meg válaszával azonnal.

Öszinte, igaz tisztelő

barátja
Szigligeti

Pest apr. 29. 1856

3.

Tisztelt Barátném!

Hát egészen megfejtkezett már rólunk? im 24.e, s szives volt megígérni, hogy 10dikig tudósít — kérem ne hagyjon tovább bizonytalan-ságban, mert a legfőbb idő tudnunk határozatát.

S ha egy kis fáradságot vehetne, lenne szives egyszersmind úgy nagyjából megírni szerepei jegyzékét, melyekben leginkább óhajtana föllépni, hogy ezen darabokhoz jó eleve készülhessünk, mert a kérdéses két hónapban a személyzet egy része mindig távol lesz, s a szerepeket jó előre másképp kell osztanunk. Kérem, siessen válaszával — akár ég — akár pokol? —

Kérelmemet megújítván legőszintébb

tisztelő barátja
Szigligeti

Pest, május 24. 1856.

4.

Kedves jó barátném!

Vegye legőszintébb köszönetemet az adatokért, Mind felhasználtam. Az arckép megjelent, de az életrajz — még mindig késik. Nem én va-

gyok az oka. Én oly gyorsan megírtam azt, mint lelkesült embertől csak várhatni; — mert a mily phlegmatikus vagyok különben, de midőn Kegyeddel foglalkozom, mindig dühös szoktam lenni — Tehát oly életrajzot írtam, melyre magam is elbámultam, félév múlva tán el sem hinném, hogy én írtam. Miért késik vele az a szerkesztő? — én nem tudom. Nagyon is sok neki tán amit írtam Kegyedről? nekem nagyon is kevésnek tetszik. Ha ki nem adja: majd kiadom én. Mindegy, csak Kegyed ne vegye, sem túlzásnak, sem hizelgésnek, hanem igaz, őszinte, mély s megmászhatatlan meggyőződésnek. Meggyőződés, melyért sohasem lesz okom pirulni, mint nem volt első soraimért, melyeket kegyedről írtam. De más, tán öröndetesbet is kell írnom. Bocsásson meg, ha kissé talányos vagyok, de megbízatásom is föltételes. Itt oly fordulatot vett bizonyos dolog, bizonyos okokért, hogy tán szerencsénk lehet Kegyedet intézetünkhöz megnyerhetnem, ha t. i. Kegyed is ohajt színházunk tagja lenni. Felbiztatni nincs szándékom Kegyedet ok nélkül; de aligha nem lesz belőle valami. Csak arra kérem, ha éppen most valami alkudozásban volna jövője fölött néhány napig huzza halassza a végzést; addig elválík itt a dolog s bizonyosabbat fogok írni.

Addig pedig ön édes jó barátném, ha ideje és kedve van, s ha szép ujjacskáit betintázní nem restelli, írjon néhány sort, hadd tudjam, hogy van, mit csinál? mik céljai? gondol-e ránk is? s ha másképp nem lehetne, mikor ad már megint nálunk néhány vendégszerepet? Szívesen látjuk ám — agróf mindenkorra elfogadta. Én pedig jól tudja mennyire imádom — szép művészetét.

Pest, feb. 9. 1858

Őszinte barátja és tisztelője
Szigligeti

5.

Igen tisztelt Asszonyom!

Azt reméltem, a köztünk fenforgott ügy Kegyed második levelével be van fejezve; azonban sajnálkozva láttam, hogy a „Baloldal” tegnapi száma egy közleményt hoz, mely szerint Kegyed el akarná hagyni az intézetet körülbelül azon okokból, melyek első levelében foglaltatnak. A lap azt mondja, hogy „biztos forrásból” merített. Szíveskedjék értesíteni: kegyedtől eredt-e ez újabb, mindenesetre sajnos hír? Ha igen, kénytelen vagyok igazolásomul a közönség előtt én is elmondani, miket levelemben elmondék, sőt ha nincs ellenére, szívesen közzé teszem leveleinket is. Ha pedig e hírnek nincs többé alapja — amit Kegyed és művészete iránti nagyrabecsülésből leginkább óhajtók — meg kell azt czáfolnom.

Becses válaszát elvárva, maradok

őszinte tisztelője
Szigligeti Ede
igazgató

Budapesten, jan. 15. 1874.

Szigligeti Ede levele Toldy Ferenchez.

Tekintetes Titoknok Ur!

A méltóságos Elnök Ur felszólítása következtében van szerencsém nyilatkozni: hogy azon határtalan kegyet, mellyel a tekintetes Tudós Társaság, legméltatlanabb szolgáját keblébe fogadván, irántam viseltetni méltóztatott, azzal óhajtom némileg meghálálni, hogy rendeléseit parancs gyanánt véve, s megbízásiban csekély tehetségem szerint, de annál több szorgalommal és buzgósággal eljárva hacsak egy virágszálacsokát is tűzhessek azon koszorúba, mellyel a tekintetes Társaság a haza oltárát körülfonja.

Legalázatosabb nyilatkozásomat megújítván, magamat tapasztalt kegyeibe ajánlván maradok

A tekintetes Titoknok Urnak

Pesten, September 7dikén 1840

legalázatosabb szolgája
Szigligeti

Szigligeti Ede levelei Gyulai Pálhoz.

1.

Igen tisztelt Öcsém Uram!

Képzelteri, mily jól esett atyai szívemnek, midőn nőm és gyermekeim által értesültem mind azon szíveségről, melyet az Ön és kedves hitvese részéről egész ottilétők alatt tapasztalni szerencsések voltak¹² Ők nem győznek erről eleget beszélni, s én csak azon veszem észre magamat, hogy szemem könybe lábad. E köny felszárad; de a hálaérzet szívemből sohasem mulik el.

Fogadják legőszintébb s legigazabb köszönetünket s érdemesítsenek ezentúlra is szíves barátságukra, melyre magunkat méltókká tennünk legfőbb törekvésünk. Én istenemet arra kérem, hogy irántunk tanúsított jóságukat Kegyeteknek mint szüléknek fizesse vissza.

Kedves hitvesét forró szívből üdvözölván, magamat szíves jó indultaija ajánlván, maradok

Pest, feb. 11. 1861.

igaz tisztelője
Szigligeti

2.

Budapest 1877 oct. 12

Igen tisztelt barátom uram!

A küldeményt köszönöm. Rögtön hozzáfogtam, s le sem tettem, míg végig nem olvastam.¹³ Nagyon, nagyon régen nem éreztem oly tiszta,

¹² Gyulai Pál ekkor Kolozsvárott volt. V. ö. Szigligeti 1. és 2. sz. levelét feleségéhez.

¹³ Vasiliadis Sz. N. új-görög drámaíró *Galátea* c. tragédiája; megjelent a Budapesti Szemle 1877. XXX. számában.

gyönyörködtető, s mélyen megható műélvezetet. Igazság és költészet egysül benn. Mily conflictus s teljesen kielégítő megoldás! Lehetetlen meg nem győződnünk, hogy másképp nem is történhetett, s meg vagyunk elégedve, hogy így történt. Nem hagy maga után semmi keserű utóíz, mint a tragoediák legtöbbszörre. S mindez onnan van, mert a szenvedély igazi bensőséggel s elragadó hévvel van festve. Szóval el vagyok ragadtatva! — Teljesen meg vagyok győződve, hogy a színpadon éppen úgy fog hatni minden műveltebb nézőre.

Az előadást illetőleg mikor lehetne szerencsém önnel egy óracskát beszélgetni? —

Ha lehetne, jó volna a mi költségünkre hat példányt külön levonatni hogy mindjárt hozzá kezdhetnénk.

Öszinte tisztelője
Szigligeti

3.

Kelet nélkül.

Igen tisztelt barátom uram!

A Galátea betanítását nagyban elősegítené, ha még egy példánnyal rendelkezhetnénk. Azért kérem a Szemle e füzetéből szíveskedjék egy példányt — 6 ív csupán a darabot tartalmazó íveket füzetlenül énhozzám juttatni, mi az egész füzet árát a legnagyobb készséggel megfizetjük. Hanem bis dat qui cito dat.

Igaz tisztelője
Szigligeti

Szigligeti Ede levele Abonyi Lajoshoz.

Kedves barátom!

Darabodat felolvastuk, de a bizottság a legjobb akarat mellett sem találhatta olyannak, hogy előadásra ajánlja! Alakjai tetszetek ugyan, vannak mulatságos apróbb részletei is, de a cselekvénye nem drámai, s az ezt pótolható bonyodalom és helyzetek sem képesek érdekesekek lenni; a dialogok szélesen ellapulnak s az egész némi változattal tesped. Az új kidolgozás nem sikerült; s mindnyájan azt hiszik, kár volna azt a jó és szép sükert elrontani, melyet első darabod aratott.¹⁴

Jó lesz félretenni, s ha feledted, majd akkor elővenni, s megtartva az alapeszmét s a főirányt, sebesebben mozgó bonyodalommal érdekesebbé tenni. Az ily bohózszerű darab¹⁵ a helyzetek gyorsabb változása nélkül nem sikerülhet.

Kedves nődöt üdvözölvén, téged pedig ölelvén vagyok

igaz barátod
Szigligeti

¹⁴ A betyár kendője.

¹⁵ Ebből arra következtethetünk, hogy az Ambruzs bácsi (1875) első kidolgozásáról van szó. V. ö. Galamb Sándor: A magyar dráma története 1867-től 1896-ig. I. köt. 1937. 301—2. l.

Szigligeti Ede levelei Rákosi Jenőhöz.

1.

Budapest, január 3. 1876.¹⁶

Igen tisztelt igazgató ur!

Midőn hálás köszönetet mondanék Önnek és személyzetének azon jóakaratóért és figyelemért, melyet darabom iránt tanusítani szíveskedtek, kérem méltóztassék az új huzásokat eszközöltetni. Tán nem fog nagy zavart okozni, mert csak kihagyásokból áll és semmi újat nem foglal magában. Tán előbb megtettem volna, ha valamelyik próbán jelen vagyok; de így is teljesen megbízom az illetők ügyességében.

Még egyszer bocsánatot kérek alkalmatlankodásomért s vagyok
igaz tisztelője Szigligeti

2.

Budapest, ápril 13. 1876.

Igen tisztelt igazgató ur!

A közelebb adott Csikós után a százalékot még nem kaptam, pedig most igen jól esnék.

„A háromszéki lányokat“ ma jótékony célra adják. Én a jótékony vagy más ily célokra adott darabok után az engem jogosan illető díjt sohasem tartottam meg magamnak. Azelőtt így adták darabjaimat; meg sem kérdeztek, s legislegtöbbszörre meg sem köszönték. Újabb időben a visszaélésnek azzal vettem elejét, hogy az illető díjt utalványoztattam, aztán a jótékony célra oda ajándékoztam. Most sem kérdezték meg, s én most sem kívánok mást, mint hogy az engem jogosan illető százalék nekem kiutalványoztassék, én aztán az utolsó krajczárig jótékony célra adandom.

Kitűnő tiszteletem nyilvánítása mellett vagyok

alázatos szolgája
Szigligeti

3.

Budapest nov 30 1876

Igen tisztelt igazgató ur!

Itt küldöm a darabot,¹⁷ Blaháné már kiiratta a maga szerepét. Erkel Gyula tegnap azt mondta, hogy pár nap múlva szintén átadja a partitúrát. Valamennyi éneket megcsinálta — a próbák alatt lehet majd kihagyni a gyöngébbeket, kivéve, melyek a játék folyamát jelzik. A rendezés be van jegyezve a darabba. A kiállítás azt hiszem, kevésbe vagy

¹⁶ A keltezés nyilvánvalóan tollhiba. A levél a *Kényes Bertókra* vonatkozik, melyet 1877. január 4-én mutatott be a Népszínház. Közönséges dolog, hogy az új év első napjaiban megszokásból még a régi évszámot írjuk. Ezért ez a levél tulajdonképen az itt közölt 4. számú után következik.

¹⁷ *Kényes Bertók* népszínmű 3 felvonásban.

semmibe se kerülend. Az első felvonásbeli terem lehet bármily nem gazdag terem — lehet valami alkovenes díszlet üvegfallal s egy ajtóval. Ha lehetne, mind zárt szobának kellene lenni. A 2dik felvonásbeli valami komor kinézésű egyszerű meszelt vagy színehagyott terem volna, melyen elhagyottság látszanék — de biz ezen három ajtó kellene, hogy a kert s benne a kertészek lássanak. A 3dik új, díszesebb nagy szoba lehet, egy közép üvegajtó is elég.

A szereposztást nagyjában így gondolnám:

Hontvári — Tihanyi v. Horváth egy tötyögő lusta parasztos földesúr, de azért mindig hilaris. Magdaléna nagyon szelid együgyű asszony — csupa jóság legyen, csak nehogy siránkozzék.

Bertók Tamási, Mari Blaháné, Gyuri Eöri. Samu Solymosi. Szálinak nincs éneke, de jó színésznőt kíván — van önnek rá kettő v. három is. Müller jószívű öreg. Órásné, Berkesiné rátartó falusi delnök. Borsodi jó modu falusi ur, férfiu.

Nem tudom, mily rendet követnek az ily darabok betanulásánál, de azt hiszem, jó volna előbb a darabot zene nélkül betanulni, s csak azután a zenekarral vagy kétszer összepróbálni. Ezt a darabot csak az élénk előadás teszi tetszővé.

Ajánlom ezives figyelmébe, s magamat tapasztalt jóindulatába
 őszinte tisztelője
Szigligeti

4.

Keleti nélkül.

Igen tisztelt igazgató ur!

Nagyon köszönöm, hogy a darabot oly jól méltóztatott kiosztani — amennyire én ismerem a személyzetet, a legjobbnak mondható. A három urfi lehet

Kürthegyi
 Fejelágyi
 Bokrosi

Igy mutatja be a 2dik felvonásban Bertók: A „kényes, a büszke” részemről mindegy. Én a büszkeséget mint erény és bűn kútfejét akartam volna úgy ahogy tudtam illusztrálni, de tán a kényességre is éppen úgy ráillik.

Tisztelője
Szigligeti

5.

Budapest január 7. 1877.

Igen tisztelt igazgató ur!

Esedezem, szíveskedjék „Kényes Bertók” partitúráját, (melyet a vidéki színpadokra nézve előadás végett) Rajkaynak adtam el — lemásolás végett kiadatni.

Kitűnő tisztelettel
Szigligeti Ede

Közli: SOLT ANDOR.

KÖNYVISMERTETÉS.

Papp Ferenc: Gyulai Pál. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1941. II. kötet. 730 l.

Papp Ferenc *Gyulai Pál*-jának második része a mult esztendő végén hagyta el a sajtót. A pár évvel ezelőtt megjelent első kötetnek méltó folytatása a nagy magyar kritikus pályarajzának ez a második és befejező fele. Az új kötet Gyulai Pálnak a fővárosba való végleges költözésével, az 1862.-ik évvel kezdődik. Mult századi irodalmunk ez egyik vezérharcosának élete folyását most már haláláig kísérhetjük benne. Látjuk mint a református gimnázium tanárát, mint a Színészeti Tanoda igazgatóját, mint a Budapesti Szemle és az Olcsó Könyvtár szerkesztőjét, kimerítő értesüléseket kapunk akadémiai és Kisfaludy-társaságbeli működéséről, valamint egyetemi tanárságáról. Papp Ferencnek filológiai pontossággal felkutatott adatai alapján megbízható képet alkothatunk magunknak Gyulai sorsváltozásairól és nyilvános szerepléseiről. Látjuk alkotó és vezérlő kezének nyomát a magyar irodalmi élet sokféle elnyuló területein.

Nagyon érdekes Gyulai Pál családi viszonyainak és baráti körének megrajzolása. Nemcsak feleségéről, gyermekeiről, hanem testvéreiről is hű arcképeket kapunk. Baráti körében ott találjuk a vezető politikusokon s az irodalmi és tudományos vezérferfiakon kívül egy-két előkelő szellemű női egyéniség képét is.

A személyi vonatkozások ismertetésénél a tudomány számára természetesen még értékesebbek Papp Ferenc könyvének azok a lapjai, amelyeken Gyulai írói működéséről beszél. Különösen lírai költészetéről olvasunk becses és helytálló megállapításokat. Nagyon találó, nagyon finom például ez a megfigyelése: „Minél magasabb szellemi légkörbe emelkedett lírai egyénisége, annál inkább megválogatta a költői kifejezés eszközeit. Amint bírálataiban üldözte a cikornyát és a dagályt, épúgy kerülte saját költői nyelvében is; inkább törekedett szabatosságra, mint csillogásra. Ha jellemző szót talált, nem törte magát kép után; hasonlatait ellenben mindig ízléssel alkalmazta s megfelelő helyre illesztette... Eszmetársításaiból gyakran hiányzott a merészség, de hiányzott a homály is.” (392—393. l.) A mult század utolsó harmadán költészetünkben fellépő lírai irányoknak és Gyulainak ellentétét találóan világítja meg ez a mondat: „A kiegyezés utáni újabb magyar költői nemzedék örvénylő szenvedélyekkel, kétes sejt-

telmekkel viaskodott, a világ értelmezésében új utakat keresett, de gyakran botlott ellentétekbe. Gyulai inkább az értelemre alapította a költői hatást, néha keresztülsiklott ugyan az élet rejtelmes mélységei felett, de maga volt a legtisztább összhang". (399—400. l.)

Romhányiról, a töredékben maradt verses regényről egész külön fejezet szól. Papp Ferenc itt is sok elmés következtetést közöl velünk, csak Romhányinak Kemény Zsigmond Kolostori Albertjével való párhuzamát érezzük kissé erőltetettnek. Talán van némi rokon vonás a két alak között, de Kemény hősenek lelke sokkal összetettebb, sokkal többérté, mint Romhányié. Ellenben nagyon igaz, amit egy másik fejezetben mint különbséget állapít meg Papp *A nők a tükör előtt* című novellának és *Alhikmetnek* álomrajza között: „Mennyivel természetesebb Kemény Zsigmond bárónak... novellájában a rajongó szerelmesnek összekuszált álma... Ezzel szemben Gyulai... novellájában oly felöltő gonddal rendezte el álomképeit, mintha ébren emlékeznék vissza nőismerőseinek sorsára." (186. l.)

Gyulai Pálnak irodalmi és műbírálói vezetőelvei is éles és biztos megvilágítást kapnak. Igen tanulságos az a rész, ahol a drámát illető főgondolatoknak külföldi forrásaira mutat rá Papp Ferenc. (257—258. l.) De éppen ilyen biztossággal veszi észre Gyulainak a külföldi műbírálók véleményével való ellentétét is. Különösen a francia klaszszikai drámának helyes értékelésében tér el a magyar műbíró a külföldi elmélkedőktől. (261—262. l.)

Természetesen nem hiányzik a könyvből a sokat emlegetett Gyulai-Jókai ellentét ismertetése. Papp Ferenc nem elfogult Gyulai érdekében. Amikor *A szerelem bolondjairól* írt bírálatot ismertet, többek között a következőket mondja: „Volt Gyulai bírálatában valami merevség; túlon túl hangoztatta a valóság követeléseit, mintha a költészet merő utánzás s nem egyúttal a költői egyéniség nyilatkozásának módja volna. Volt Gyulai ítéletében sok szenvedély is. Az általános tetszés-zaj, mely Jókai regénye nyomán felhangzott, mintha sürgetőbbé tette volna az irodalmi hatás megakasztását. Másrészt a bírálat fogalmazása idején, mikor az ország az 1869. évi képviselőválasztás eredményeit számítgatta, Gyulai kevésbé tudta megőrizni elfogulatlanságát azzal a regénnyel szemben, melynek ríktó színezése határozott politikai célnak rejtett magában." (254. l.)

Gyulai irodalomtörténeti munkásságának megvilágítása is tanulságos. A nagyszerű emlékbeszédek, a Népköltési Gyűjtemény körül kifejtett munkássága, a méltán híres Vörösmarty-életrajz és kiadás mind bőséges — sőt ami keletkezésük vajadását illeti — néhol túlon túl is bőséges ismertetésben részesülnek. Az irodalomtörténeti munkásság értékelése mellett kellő gondja van Papp Ferencnek Gyulai nyelvészeti elveinek megvilágítására is.

Érdekese azok a lapok, amelyek Gyulai politikai állásfoglalásairól beszélnek. Ime mennyire finom ez a megállapítás: „Ha Gyulai nem hivatkozhatott ítéleteiben olyan szédítő államtudományi műveltségre,

mint egykori, kiváló mestere, Kemény Zsigmond báró, azért finom történeti érzéke a legbonyolultabb kérdésekben is eligazította. Nagy segítségére volt éles szeme, mely a dolgok valójába, főképp a szereplő egyének indítókai közé világított. Fontos tényező volt politikai ítéleteiben rendkívül kifejtett erkölcsi érzéke is, mely a mindennapi érdeket élesen megkülönböztette az eszmények tiszteletétől. Lelki alkatanál fogva inkább megértette azokat az államférfiakat, kik az ész szavával hallgattatták el a szív követeléseit." (510—511. l.)

Legmelegebb Papp Ferenc közlési módja ott, ahol Gyulainak egyetemi tanári működését ismerteti. Érezzük, hogy itt nemcsak a tudós megfigyelő szól, hanem a mesterét tisztelő és szerető tanítvány is. Nem titkolja ugyan Gyulainak mint előadónak hibáit sem: magyarázatainak szakadozottságát, a kifejezéssel való folytonos küzdelmét, de ugyanakkor tanítványaira való nagy hatását méltón emeli ki. „Gyulai sohasem követelte tanítványaitól, hogy egyéniségüket megtagadják, sőt egyik egyetemi előadásában mennél több eredetiségre buzdította őket. Tudós követői is lényegesen különböztek egymástól tehetségre, jellemre, műveltségre nézve, de Gyulai szellemének tiszteletében valamennyien egyetértettek. Innét van, hogy Gyulai eszméi tanítványai révén egyik nemzedékről a másikra öröklődtek, s még akkor is hatottak, mikor az ajak, mely először hirdette őket, örökre elnémult.” (557—558. l.)

Papp Ferenc érzi, hogy a nagy tanár főképpen jellembeli kiválóságának köszönheti ezt a rendkívüli hatását. S mivel a tanítványi tisztelet nemcsak az elméleti mesternek szól, hanem az embernek is, épen ezért talál Papp Ferenc olyan meleg szavakat Gyulai jellembeli kiválóságára is. „Ennek az eredeti jellemnek igazi valója az az összhang, mely a legellentétebb lelki erőket tartja egyensúlyban. Benne teljesen összefért az ész a szívvel, a dolgok lényegébe hatoló értelem a gyöngédségig hajlékony érzelemmel. Összeillett az ábrándozásra hajló kedély is az erős akarattal.” (697. l.)

Papp Ferenc stílusa nyugodtan, zökkenés nélkül folyik és valósággal olvastatja magát. Közlési módjában több a megfontoltság és a tartózkodó mőgond, mint a fordulatosság, mint az elevenség, de sohasem nehézkes, sohasem fárasztó. S mivel stílusbiztosságával szinte elkényezteti az olvasót, épen azért ütközik ki egykét erőtlen vagy nem teljes szabatossággal fogalmazott mondat. Az egyébként csekély számú példa közül csak egyet idézünk: „A Fővárosi Lapokat... 1867 márciusától fogva... Vadnay szerkesztette, hogy a művelt magyar közönség évtizedeken át fedezze fel a lapban legkedveltebb irodalmi eszményeit.” (85. l.)

Papp Ferenc Gyulai-életrajza irodalomtörténet-írásunk legmegbízhatóbb, leggondosabb és legrokonszenvesebb termései közé tar-

Hankiss János: Irodalomszemlélet. Tanulmányok az irodalmi alkotásról. Budapest, 1941. 8. r. 163 l.

Hankiss János sokoldalú munkásságának egyik értékes eredménye most megjelent újabb tanulmányorozata.¹ Hankiss tudatosan használja az *irodalomszemlélet* kifejezést az irodalomtudomány laza, s az irodalomelmélet kissé sokatmondó megjelölése helyett: mintegy szemléletesen akarja elének állítani az irodalom sokrétű anyagát, bemutatva azt a szerves, folyton mozgó, fejlődő, sokszor visszafejlődő organizmust, amit irodalomnak nevezünk. Eszköze, a *Hangulat* c. tanulmányában vallott tanítása szerint, hogy bennünket, olvasókat ugyanabba a lelkes, — a szónak nem lelkesült, hanem lélekkel bíró értelmében — emelkedett lelkiállapotba hozzon s így ragadjon magával sokszor göröngyös, néha meredek, de mindig napsütötte csúcsok felé vezető útjára. Hankiss szellemtörténész. Az emberi, s benne a magyar szellem fluktuálását, szélesbülését, térhódítását keresi, de nem él vissza olvasói bizalmával, nem teszi próbára tudásukat, hanem kézenfogva vezeti őket a tudományos útvesztő tekervényein.

A tanulmányorozat főcélja, hogy megkeresse és megmutassa irodalomszemléleti rendszerének alapvető ösztönét: a lét kitágításának elemi vágyát. (107. l.) Ez a cél azonban nemcsak az író fűti, hanem legalább olyan mértékben lelkesíti az olvasót is. Léttágítást jelent ez utóbbi számára a *beleélés*. Ez irodalmat teremt, — az olvasó oldaláról — de szüksége is van az irodalomra. A beleélés lényege, a transzpozíció, vagyis az olvasónak az íróhoz és műhöz való hasonulása, — ez minden irodalom célja a közönség szempontjából, amely épen a tökéletes lelki áthangolódás céljából veszi kezébe a könyvet — szinte önkénytelenül veti fel az *irodalmi érték* kérdését. Hankiss megbecsüléssel válaszol e kérdésre: érték minden irodalmi műben van, de mindegyikben más és más fokon, ámde „ez a sokféle érték nem kerülhet soha végleges ellentétbe egymással, mert köztük csak fokozati különbségek vannak.” (21. l.) Épen ezért „a magas értékek csíráit is meg kell keresnünk az irodalmi létra legalsóbb fokain.” (22. l.)

A testes könyvnek talán legértékesebb és legérdekesebb tanulmánya a *dinamizmus* foglalkozik. Középpontjában az a szellemi mozgalom áll, amelynek lényege az erők állandó fluktuálása: a romantizmus. Alapos részlettanulmányok alapján rámutat, hogy a romantizmus lényege „az erő uralma és kultusza.” Sorra veszi az erő különféle megnyilvánulásait a romantika keretén belül. Nemcsak fizikai erőre gondol, — de erre is a romantikusoktól oly szívesen ábrázolt testi kín okozójaképen, — hanem az ezt tűrő hősi magatartásra s a kettőből származó dacos lázadásra. Az erőt ellentét és ezt kísérő megfélemlítés követi. Romantikus szenvedésről és romantikus érzelmességről szól még: e kettő egymást követi és kiegészíti.

A *műtajokról* szólva kifejti, hogy a szokványos „lira, dráma,

¹ *Irodalomszemlélet* c. I. sorozatáról l. IK. 1934. 204. l.

epika" nem valójában meglevő felosztások, hanem pusztán bölcséleti elgondolások, éppen ezért határaik igen elmosódottak. Hankiss inkább a bennük foglalt egyes műfajokat boncolgatja s mindenütt megkeresi az írótól az olvasóhoz pattanó lelki szikrát, e kettőben támadó, s egymásnak megfelelő lelki funkciót. Tagadja, hogy a műfajok határai összeolvadtak, a műfajok elvesztették önállóságukat. Igaz, csak néhány „cöveket" óhajt leverni, de mégis meggyőző, hogy az ihletett művésznek és a vele kongeniális tudósnak „egészen egyszerű eszközökkel, a lélektan szinte mindenütt elfogadott elemeivel is el lehet indulni az új, őszintébb, szigorúbban rendszeres műfajtan felé." (68. l.)

Az *író, irodalmi élet, irodalom* című tanulmány e három elem egymáshoz való viszonyával foglalkozik. Bekapcsolja a népköltészet kérdését is és megállapítja, hogy a néptől sem szabad az irodalmi tudatot elvitatni, csak itt ezt a „mesterségbeli tudós megbecsülése alakítja ki". Hankiss arra az eredményre jut, hogy az íróval való foglalkozás materialista és lélektani jellegű, az irodalmi élet kutatása adattörténet és szellemtörténet, míg a fátyol fellebbentése az irodalomról „erővonalak és energiaforrásokat keres," az író sokszor tévelygő útját világítja meg a kitűzött, de soha el nem ért cél felé.

Az irodalom lényeges része a *csodás elem*, vagyis „az ismert természeti törvényekkel és a művelt világban elismert tapasztalatokkal ellenkező esemény vagy állapot." (77. l.) A hagyományos poétika a csodás elemet csak az époszra szorította. Hankiss végig vezet a műfajokon s bemutatja, hogy csodás elem, csodavárás, csodahívés minden korláton belül elképzelhető. Közben finom elemzést kapunk a csoda lényegéről, amely részint „csodavárás kielégülése", részint „kapcsolatkeresés a természetfeletti világgal," részint pedig a sehová sem vezető zsákutcából *fölfelé* való szabadulás. A csoda az író számára el nem pazarolható érték, az olvasónak szabadság, teljesség, amely a fölfelé törekvő lelket az „erkölcsi értékek magasabb síkjaiba" emeli. A *környezet szerepét az irodalmi műben* nem a hagyományos Taine-féle miliő-elmélet alapján fejtegeti, hanem a kérdést a természettudomány síkjáról átvetíti a lélek síkjára. Tér- és időmiliőt különböztet meg, s kifejti, hogy az író, vagy a mű hangulata magába szívja az olvasó hangulatát is: ez biztosítja a mű egyöntetűségét és hatását. Az *írásmű szerkezetéről* szólva a rendet, az összefüggést, a szilárdságot és a művészi formálás ösztönét jelöli meg a művészi struktúra pilléreiül. Nem teljességre törekszik a művészi szerkesztő, hanem csak az összefüggések átívelésére, az irányvonalak felfedezésére, a határvonalak kijelölésére. A *hangulatnál* az irodalom ez érzelmi velejárójának hatalmas kultúrasűrítő feladatáról szól. Szerinte a hangulat „Isten néma kinyilatkozása dolgokban, viszonyokban és ihletett művekben." (128. l.) Természetesen a hangulat is kétoldalú: a hatás szempontjából kell megítélni, ez pedig a hangulatkeltő és hangulatvállaló, más szóval az író és olvasó szempontjából különböző lehet. A hangulat akkor zavartalan, ha az ember és ember között vert híd mindkét oldalról egyformán járható, vagyis az olvasó hangulata megfelel az író hangulatának.

Az irodalmi stílusváltozást a képzőművészetek hasonló szellemi áramlataival veti egybe. Kifejti, hogy az egyes korokat jellemző stílusok fokozatos átalakulása rendszeren nyomon kíséri a világnézeti változást, néha meg ennek előfutára. Sokszor visszatérés önmagába, vagy éppen reakció. Fogalmazása itt óvatossá szelidül: a végső szót csak akkor akarja kimondani, „amikor az irodalomszemlélet most kialakuló rendszere tisztázza azoknak az elemeknek a szerepét, amelyek nagyjából megfelelnek az építészet s más képzőművészetek alkotó elemeinek.” (145. l.) De minden stílusváltozásnál — legyen az önkénytelen vagy öntudatosan előidézett, lassú fejlődés eredménye, vagy gyors rendteremtés, — fontosabb az író egyéni stílusa: ennek összessége a mindenkori irodalmi stílusállapot.

Az irodalom s nemzeti jelleg vizsgálata már nem is tartoznék bele az irodalomszemléletbe. Hankiss is csak annyiban óhajt vele foglalkozni, amennyiben a nemzeti jelleg az eszme magaslatára emelkedik. Úgy látja, hogy a nemzeti eszme minden művészet között legteljesebben az irodalomban jelentkezik, de „nem magyar miliő, magyaros alakok teszik az irodalmi alkotást magyarrá”, (160. l.) hanem „sokszor a regény dinamikája, hangulata, érzékenysége bizonyos problémák iránt, reakcióképességének foka és színe”... (u. o.) A magyar dinamizmus alatt pedig nem a föltétlen nyelvi meghatározó jegyet érti, — „ez még csak a csecsemő ösztönélete,” — hanem a nemzeti jelleg keresését, tézisz, antitézisz, szintézis a magyar hangulatritmusnak annyira megfelelő hegeli polarizációját, tehát valamit a magyar lényegből, a nemzeti eszme misztikumából. A magyarság végső megfogalmazását nem a szokványos ismerető jegyek felsorolásában látja, hanem a minden más nemzettől eltérő magyar *magatartásban*.

Az utolsó negyedszázadban a természettudományok megingathatlannak vélt pilléreit csavarta ki a tapasztalás. Mennyivel inkább recsegnék-ropognak az olyan tudományok eresztékei, amelyek nem ismerik a fellebbezhetetlenséget, ahol oly sok függ az egyéni látástól. Ilyen a szellemtudományok sorában az irodalomtudomány. Az utolsó két évtized többet tatarozott épületén, mint amennyit szorgos munkáskezek Aristoteles *Poétikája* óta építettek rajta. Az irodalomtudomány nem ismer, de sohasem is ismert szigorú törvényeket. Hankiss sem ezt akar adni. Tanulmányai sok szempontból gyarapítják tudásunkat, s így tanításának elfogadása a „nem új rabság, hanem új szabadság záloga.” Elméletét még közelebb hozza franciásan könnyed, élvezetes előadásmódja. Könyve nyeresége elméleti irodalmunknak, mert sok kérdést tisztáz, számos fogalomtisztázó vita-csirát vet fel, s ahol nyílt kérdések mellett halad el, legtöbbször ott sem mulasztja el, hogy egy-egy útbágyazító megjegyzést ne ejtsen.

BERCZIK ÁRPAD.

Valjavec, Fritz: *Der deutsche Kultureinfluss im nahen Südosten. Unter besonderer Berücksichtigung Ungarns.* I. Band. München, 1940. N. 8-r. XV, 456 l.

Valjavec Frigyes, akinek nevével magyar folyóiratokban is találkozunk, egy évtized óta tekintélyes, alapos és tárgyilagos, már mindezekért is tiszteletreméltó kutatásokat végzett a német műveltség hatásának a magyarországi, s különösen a magyar kultúrában jelentkezett nyomai terén. Folyóiratában jeles tudósainknak tanulmányai jelentek meg: a *Südostdeutsche Forschungen*¹ ezzel és tudományos irodalmunk állandó figyelemreméltásával és ismertetésével nagy szolgálatokat tett kultúránk külföldön való megismertetésének. Amit irodalmunkért Czvittingertől Gaál Györgyön és Mednyánszky Alajos bárón, Toldy Ferencen vagy Kertbenyn át a legújabb időkig, Katona Lajosig vagy Riedl Frigyesig magyar írók és tudósok tettek, azt vártuk tárgyilagosan vizsgálódó külföldiektől s e téren évtizedek óta ezer panaszunk volt melőztetés, félreértés vagy rosszindulat miatt. Meleg szeretettel beszélünk egy John Bowringről, egy Pagetről s fölháborodva utasítottunk vissza lexikon-cikkeket, amelyek kezdetleges hibáktól hemzsegték. Már ezért is örömmel kellett üdvözlőnk egy német embernek szakértő és buzgó törekvéseit, aki megtanult magyarul, megösmerekedett egész tudományos életünkkel, tőle telhető tárgyilagos vizsgálódással mélyedt el ennek nemcsak eredményeibe, hanem teljes apparátusába is s még maga is adatokkal járulván multunk ismeretéhez, a maga tudományos föladatainak megoldásában nemzetünk céljaiért is dolgozik.

Valjavec a közelmultban összefoglaló, hatalmas két kötetnyi monográfiává dolgozta föl hangyaszorgalommal folytatott tanulmányainak gyümölcseit. 1940 végén jelent meg — szép kiállításban — a munka első, közel 30 ívre terjedt kötete, amely a német kultúra hatását Magyarországon Széchenyi koráig taglalja. A munka föladata és célja nemcsak hazánkra terjed ki, hanem a szomszédos román és szerb területekre is; s Magyarországon természetesen nemcsak a magyarsággal, hanem az itt élő, másnemzetiségű lakosokkal, elsősorban a németiséggel is foglalkozik: földrajzi és nem nyelvi határait vonta meg kutatásainak. Hogy ezáltal nem a magyar, hanem a magyarországi művelődés elemei tárultak föl előtte, az megfelelt föladatának, amelyet, jogosan, maga tűzött maga elé; de hozzá kell tennünk azt az erényét is, hogy nem politikai célokat keresett, adataiban tárgyilagosságra törekedett s vitakozásaiban — többször a jegyzetekben, mint a szövegben — komoly érvekkel dolgozik, amelyekkel komolyan kell számolnunk.

Bennünket e helyt a kötet irodalomtörténeti részletei érdekelnek. Előre kell bocsátanunk, hogy Valjavec természetesen mindent német szemmel néz, s minden tárgyilagosságra való törekvése mellett is, aka-

¹ A folyóiratnak újabban *Südost-Forschungen* a címe.

² V. ö. pl. épen folyóiratunkban *Magyar írók levelei gr. Széchenyi Ferenchez* c. közléseit, 1934.

ratlanul is abba a hibába esik, hogy egyik-másik adatot német szempontból túlbecsül. Így a magyar renaissance-nak kifejezetten olaszos alkatát csak látszólagosnak mondja, mert német hatás is mutatkozik. Az a körülmény például, hogy Bonfinivel és Galeotto Marzioval Mátyás király osztrák földön ismerkedett meg (vagy utóbb, hogy a fölvilágosodás korában főuraink Bécsből szereztek be francia vagy olasz könyveiket is), a német embernek lehet fontos, nekünk azonban a lényegről nem mond semmit. Zrinyiről hangoztatja, hogy Grácban tanult és az erős olasz hatás osztrák ösztönzésre alakult benne: a gráci barokk maga sem volt független az olasz hatástól s így látszólag Valjavecnak igaza van; de a két Zrinyi-fiú gimnáziumot végzett itt, a költő 10 éves volt, mikor Grácban beiratkozott s Olaszországba, az olasz kultúrába akkor is eljutott volna, ha gyámja a gimnáziumi évek dolgában történetesen nem Grác, hanem Nagyszombat mellett döntött volna. Ez a két kis példa is bizonyítja, hogy Valjavec a legkisebb adalékot is fölhasználna munkájához, de — ismétlem, természetesen — mindent „németül” lát. Másik hibája, a mi szempontunkból,³ hogy — mint említettem — a német hatást nemcsak a magyarságban, hanem az itt lakó németégnél is számbaveszi; ezért a magyar kultúra fejlődésének ismerete szempontjából téves következtetésekre adhat alkalmat. Hogy a *Pressburger Zeitung* Goethe *Werther*jével foglalkozik 1774-ben s hogy Seipp, a német színház igazgatója 1775-ben Pozsonyban egy Werther-drámát adat elő, azt épen úgy el kell különítenünk Geothének a magyar költészetben később, először Verseghynél jelentkező hatásától, mint amennyire kevésbé érdekel bennünket, hogy Weber János lőcsei gyógyszerész már 1665-ben a racionalizmust hangoztatja, vagy hogy Glatz Jakab elzarándokol Gellért sírjához. Nem kevésbé figyelemreméltó, nem lebecsülendő mozzanatok ezek, Valjavec a maga szempontjából helyesen teszi, hogy gondosan összegyűjtötte őket, de a magyar fejlődéstörténetre nincsen jelentőségük.

Ezek mellett az egy — s a mi tudásunkkal nem azonos — szempontból fölhasznált, sajátosan német ízű adatok mellett tárgyilagosan bontakoznak ki a magyar irodalomtörténeti kutatásnak eddigi eredményei. Valjavec nem vonja kétségbe, s ami fő: részletesen ismeri és fölhasználja őket. Doktori értekezésekre, apró közlésekre, adalékokra is kiterjed figyelme. Ha feladatához képest ellenérveket sorakoztat is föl, vagy a maga szempontjából aknázza ki őket, ezt sohasem teszi bántó módon s a mi tudományos feladatunk marad, hogy ellenérveivel szembe szálljunk. Allapítsuk meg, hogy a német kultúrhatár Valjavec beállításaiban mélyebb és színesebb, általában áthatóbb, mint amilyennek mi tudjuk. De még magyar szempontból is fontos, hogy álláspontjával

³ Kicsinyeskedés volna a szerzőnek olyan elírásait vagy sajtóhibáit, mint Wesselényi *Mihály*, Berzsenyi *Dávid*, Petrichevich-Horváth *Dániel* stb. szemére hányunk. Nagyobb tévedése, hogy Vörösmarty apja egyszerű földmives („ein einfacher Bauer”) volt. — Nekünk erőltetett és nem jó ízű a „Madjaren” elnevezés. Hasonlóképpen erőltetett a „Temischburg” Temesvár helyett s alig van nyoma ilyen elnevezésnek.

együtt annak bizonyítékait is ösmerjük és tárgyilagosan elbírálhadjuk. (Érdeme, hogy éppen így megkeres magyar hatásokat is a román és szerb kultúrában.)

A német szemmel való beállításnak van azonban ezeknél a természetszerű, mondhatnók adott eltéréseknél egy reánk nézve nagyobb hibája. A pontos filológiai munka, amellyel Valjavec szinte szálanként keresi össze és találja meg a német vonatkozásokat, éppen mert java-részt magyar adatokra épül és megbízható gyűjtésen alapszik, csak epi-zódszerűen tér ki más, pl. a francia és olasz hatásokra s ha megemlíti is őket, német közvetítést vagy német párhuzamot állít melléjük. Ennek következménye a számunkra egészében nem kedvező összkép, amely műveltségünk fejlődéséről németebb színben mutatkozik meg, mint mi tudjuk, s *főképpen* németes színben jelenik meg. Fokozza ezt a hibát, hogy minden szorgosan föl kutatott adata munkájában szinte egyenrangú s a legjelentéktelenebb mozzanatnak is ugyanazt az értéket tulajdonítja. Ha egy francia s még inkább egy olasz tudós — a Valjavecéhez ha-sonló képességekkel és tudással — a francia, illetőleg olasz hatás ösz-szeségét ilyen részletesen elemezné ki, éppen ilyen francia vagy olasz összképet kaphatnánk a domonkosoktól Balassa Bálinton és Kisfaludy Sándoron át mondjuk Császár Ferencig, vagy a ciszterciektől Teleki Józsefen, Bessenyeiéken és Fekete János grófon át Justh Zsigmondig és Ady Endréig. Nem volna súly szempontjából ennyire egyező, de éppen ilyen egyszínű volna. Nekünk ez is tanulságos volna s reánk hárulna az a föladat, hogy az idegen szemmel, külön-külön, és másként látott kultúrhatások összefoglalásából a helyes és igazságos képet magunk al-kossuk meg; a külföldről bejött, behozott vagy beszivárgott elemek tel-jes ismerete mutatná meg azután magyar közműveltségünk önerejű fej-lődésének történetét. Valjavec mindezt, s ezt is dicséretére kell kiemel-nem, maga is tudja és megmondja előszavában. „Vizsgálódásaim ter-mészettéből következik — úgy mond —, hogy könnyen alakul ki az a látszat, mintha én az egész közeli Délkeletnek egész kultúráját német eredetűnek tartanám. A valóságban erről szó sincs.” Hogy más hatások is közreműködtek s kölcsönhatásoktól önálló kultúrértékek alakultak ki, amelyekben ősi népkultúrák éltek tovább, azt maga is hirdeti. Mind-evvel még hazájában is útját vágja a félreértéseknek.

Ezért köszöntjük szívesen azt a hatalmas, minden tekintetben tisz-teletreméltó munkát, amelyet egy kitűnő német tudós, bennünket na-gyon érdeklő kérdésben, nekünk idegenektől eddig szokatlan tájéko-zottsággal és tudományos eredményeinkben teljes jártassággal, mindig jóakarattal és meggyőződése szerint tárgyilagosan végzett. Tudatosan a könyvnek inkább jól érthető hibáit, álláspontjából következő, reánk nem kedvező vonásait mutattuk meg, mint erőnyeit. De ismételten hang-súlyoznunk kell legfőbb értékét: nem volt még külföldi tudós, aki ennyi és ilyen alapos munkát szentelt magyar kultúrkérdéseknek. Ha van-nak hibái és tévedései, azok pusztán a tárgy szeretetének és a német szemszögből való túlméretezésnek következményei: nem az ő dolga, hanem a mienk, hogy ezeket más kultúrák melléállításával és kultúránk

ösi önerejének kidomborításával megfelelően értékeljük. Valjavecnek becsületesen és jóakarattal végzett nagy munkájáért hálásak vagyunk.

GÁLOS REZSŐ.

Sötér István: Jókai Mór. Budapest, Franklin-Társulat, é. n. (1941). 8-r., 173 l.

Az új Jókai-monográfia egy, a költőért szívvel-lélekkel rajongó íróember hevületének gyümölcse. Az eddigiekkel szemben új képet akar nyújtani szeretett regényírójáról, az újabb magyar szépirodalom tanító-mesteréről, hogy megnyugtató magyarázatát adja a „sokat vitatott” idealizmus és realizmus ellenmondásának, a népszerűség és a kritika ellentétének. Az új beállítás Jókaihoz, az emberhez próbál közelebb férkőzni s azon át akarja a költő világát bemutatni. A költő nyilatkozataiból indul ugyan el, voltaképpen azonban — és ez az alapvető hibája — nagy Jókai-szeretetétől elfogulva, jórészt a maga egyéni nézőpontjából, nagyon egyéni elgondolásokat vetít a költő lelkialkatára és teremto műhelyére. Fölfokozott ihletettséggel, de éppen azért rapszodikusán állandó szavaló forma hangozik ki írásából. Mindez egyfelől művének fölépítését, az egésznek gerincét homályba borítja és ítéleteiben túlzásokba ragadja — a hangzatos tömkelegben gyakran figyelemreméltó észrevételei is elvesznek, megrekkennek — másfelől ismétlésekbe és ellentmondásokba keveri, amelyektől nem tud szabadulni.

Az adottságok, amelyeket már a gyermek-Jókaiiban meglát: miszticizmusa: egy, a fák és virágok szeretetével kapcsolatos pantheizmus (Sötér még Jókai regényalakjainak megfelelőit is legkönnyebben a növényi világban tudná megtalálni!); egy „transzszzerű” álomban, révületben való teremtés, amely végső formáját az idillben, majd másfelé az utópiában éli ki. A látomás, az örökös káprázatban élés Jókainál az alkotásnak elengedhetetlen föltétele s „örök optimizmusának mélyén is talán a látomások kéjes euphoriája rejtetik.” (Az örök optimizmus azonban utóbb többször is csak Jókai önámítása.)

Evvel szembenáll Jókai erős valóságérzéke. Gyulai a tiszta realizmus nézőpontjából bírálta Jókai romantizmusát. Jókai maga realista írónak vallotta magát. Sötér helyesen jegyzi meg, hogy — Jókai félreértette a realizmus lényegét — Jókai realizmusa egy „sajátos” realizmus. Ezt próbálja Sötér megvilágítani, megmagyarázni. Már itt kezdődik a homály. Jókai valóságérzésének alapja a vidék és a táj. De Jókai népiessége is egyértelmű a realizmussal. Legfőbb kapcsolatát a realizmussal az anekdota jelentette, amely nála „módszer és cél” volt. Viszont nagy jelenetek festői valóság-ábrázolása Jókainál „a realizmus leggyakoribb, szinte egyedüli hordozója.” Az ilyen — különböző helyeken olvasott — kijelentések nem egyenlítődnek ki a fogalom tisztázásáig. Sötér szerint Jókai magyar valóságot ad Balzac-i arányokban. Nem népies író, de „világsszemléletének kapuja a népmesei képzelet, s a *Köszívű ember fiaiban* érezzük a népmesei visszhangot.” Vagy: Jókai

eszejárása népmesei; nem tudatos népiesség, hanem titkos rokonság a népi meseformákkal. S a mellett folyton Jókai pathetikus részleteiről szól. Világosabb és meggyőzőbb lett volna, ha Jókai valóságérzékét Sötér a fogalmak tisztázásával, jó példákkal, úgy mutatja meg, hogy Jókai mit és hogyan vett a magyar életből, a multból és a környezetből.

Éppen így járunk a romanticizmussal is. Sötér emleget Hugo Viktor- és némi Sue-hatást, de a *Hétköznapi*knban neki „meglepő módon a fanyar keverékhang” képviseli a romantikát. Hogy igazában az alakok, események ellentéte, fény és árnyék kiélézése, „az élet misztikusabb, időfelettebb értelme” (maga emlegeti így), a hősies elem, az epikus nagyvonalúság a Jókai romanticizmusa — s főként a képzelet munkája — arról Sötérnél nem esik szó, ez neki modoros volna. Pedig emlegeti, hogy Jókai „a többi romantikus íróhoz hasonlóan” nem tartja tiszteltben a műfajok határait. Epikába fojtott drámaiság él benne, állapítja meg egy helyütt. Másutt nemcsak hőskölteményt lát a *Köszívű ember fia*i-ban — természetfölöttiséget, csodás elemet, mítoszi kapcsolatokat, Zrinyi-féle önfeláldozást és megváltás-eszmét, hősiességet és vértanúságot „monumentális és pathetikus valóságot” — hanem kölönket Vörösmarttyval is mérve, arra az eredményre jut, hogy „míg Arany a magyar előidők legendái közt keres epikus tárgyat, Jókai sokkal hitelesebb hőskölteményt ír: saját korát.”

Ime, ide száguld szerzőnk túlfokozott képzelete és pathetikus előadása. A példák egész sora kínálkozik ilyen túlfűtöttségének bizonyítására, az irodalmi, általa kárhoztatott közfelfogással való ellenkezés végletekbe ragadja és azt is félreérteti, amit talán helyesen gondolt. Az anekdota realisztikus jelentőségében pl. sok igaza van. De önkéntelenül fölvetődik a kérdés, hogy szabad-e ezt írni a *Magyar nábob*ról: „az öregedő főúr fiatal lányt vesz feleségül, s amit senki sem várna: gyermekük születik. Jókai számára [t. i. ennyi az „anekdota”] ennyi is elég: az anekdota kibővül, új színeket olvaszt magába, másik történettel társul, helyet kap benne a reform-gondolat, a Jó és a Gonosz mítoszi küzdelme — többet már nem is várhatnánk egy Jókai-regénytől! A furcsa házasság mellé szinte magától kínálkozik Józsa Gyuri alakja: teljes az együttes.” Hasonló kérdés merül föl az olvasóban, mikor az *Új földesúrról* esik szó; sok szépségét méltatja, de néhány megjegyzése arra vall, hogy itt is — félresiklott, mert másképpen akarta látni az alkotást, mint ahogyan eddig láttuk.

Megismétlődik a példa egy másik jelentékeny gondolatánál is: a reform-eszme szerepénél. Ez Jókai „világrendjének egy töredéke”. A reformkultusz minden regényét áthatja. Érezzük, hogy Sötérnek ebben igaza van, helyes úton vezet, mikor erre többször is hangsúllyal mutat rá. S ahol az nagyon eleven, a *Kárpáthy Zoltán*ról kijelenti, hogy Jókai „valószínűleg akkor is megírja, ha történetesen nem híve a reform-kornak.” Sötér általában szereti a paradoxont. Ilyen az is, hogy Jókai alapján véve katolikus alkatú. De idejegyzek néhány hangzatosabbat is: „Örök és kimeríthetetlen anyaga a felület volt s ő tanított meg bennünket igazán annak mélységeire.” — „Ezek a földöntúli, mítoszi szet-

mélyek épp azért élők, mert Jókai még csak nem is akarta élőknek rajzolni őket!"

Sötérben sok gondolat forrong, talán túlságosan sok is a mondani-valója, de a sok ellentmondásban mindez nem kristályosodik ki. S az ellentmondások ott a legélesebbek, ahol szerzőnk legkevésbé akarná, ahol támad.

Ha igaz, hogy Gyulai Pál nem érthette meg Jókait és Sötér földadatának tekinti, hogy az igazi Jókait élénk állítsa: a túlfűtött akarat, a gondolatoknak egymással harcoló tömkelege, az élesen nem tisztázott fogalmak miatt e könyv még kevésbé érteti meg. Sötérre áll az, amit Beöthy Zsoltról mond: „Beöthy *tirádája* inkább szikrázó replika, mint az író végleges, új színben mutató írás.” Csakhogy szerzőnk replikája épen nem sikerült. Irgalom nélkül támadja, és méltánytalanul, a multat: Gyulai „epés”, „könyörtelen” megjegyzéseiről, „rosszmájúságáról” olvasunk, Péterfy Jenő „hírhedt” cikkéről van szó, s a Jókai-tudat a Gyulai-Péterffy-iskola „torzszülötte”. Haraszi Gyula „beskatulyázó megállapításait” és Zsigmond Ferenc „iskolás módszerrel végrehajtott elemzéseit” emlegeti. Ez a hangnem és ez a módszer nem illik és nem való egy művésznél szándékolt munkába. Annál kevésbé, mert a legfontosabb kérdésekben Sötér kénytelen nagy kritikuskaink álláspontját akaratlanul is magáévá tenni. Jókai alakjai nála is végül angyalok és démonok (Kárpáthy Zoltán maga is angyal — mondja szó szerint), a jellemek ellentmondó alakítására maga is rámutat, a lélekrajz másod- sőt harmadrendűségéről is olvasunk, tündérvilág és borzalmak világa szerepel; a népmese s az anekdota jelentőségének hangsúlyozása nem új, a novellaszerű kompozícióról is tudtunk s hogy Jókai akkor közeledik a realizmushoz, mikor magyar földön, a magyar élethez nyúl, azt már Császár Elemér megmondta. Ami pedig Jókai alkotásainak Sötértől sokat emlegetett „titkát” megfejt, az álomnak, a vágynak „rögzítése” az *Aranyemberben* — egy álomélet szembeállítását a valósággal először Zsigmond Ferenc „iskolás elemzése” hirdette.

Nem kell az elődöket lekicsinyelni és bántani. Sok igazságuk él még sokáig — ebben a könyvben is. Sötér azontúl is mondhatott volna és mondott még sok újat és jót. Kár, hogy nekihevülve, elgondolásainak kijegecesedését meg nem várva, sok mondanivalóját ki nem egyenlítve, szinte sebtiben tárta élénk. Könyve így is lelkes, színes, de célját illetőleg elhibázott alkotás.

GALOS REZSŐ.

A pannonthalmi főapátsági Szent Gellért főiskola évkönyve az 1940/41-i tanévre. Közzéteszi Kocsis Lénárd főiskolai igazgató. Pannonthalma 1941. 8° 335 l.

Ennek a tetszetős kiállítású évkönyvnek tartalmából több dolgozat vonja magára az irodalomtörténet érdeklődését. Az első Lovas Elemér négy ívnyi értekezése a Margit-legendáról. A szerző már eddig is jó-

nevet szerzett magának Árpádházi boldog Margit életére és legendájára vonatkozó kutatásaival, most pedig olyan érdekes fölfedezést tett, amely címmel írt oda dolgozata fölé: *Árpádházi Margit életrajzának írója Marcellus*. Az életrajz a legősibb Margit-legenda, a bolognai dominikánusok levéltárából előkerült *Quaedam legenda beate Margarite*, amelyet P. Böle tett közzé 1937-ben. Ennek a régi legendának egyes helyeiből már eddig is lehetett bizonyos következtetéseket levonni a szerző személyére s keletkezése időpontjára nézve, most pedig Lovas Elemér, kiindulva P. Böle és Mályusz Elemér munkálataiból, bizonyítékokat talált arra nézve, hogy az ősi legendát frater Marcellus írta, a Margit-legendából jól ismert domonkos-rendi provinciális, boldog Margit lelki atyja, még pedig az 1276-i vizsgálat előtt. A Marcellus-szerzette legendát a bolognai kézirat azonban nem őrizte meg a maga épségében s főleg a logikus és hagiografiai szempontból is érdekes szerkezet egysége bomlott meg, pedig éppen ezt az egységet biztosító alapeszmében látja Lovas egyik fontos bizonyítékát Marcellus szerzőségének.

Lovas sorra veszi az ősi legenda átszerkesztéséből származó Margit-legendákat s bemutatja a Marcelluséval való kapcsolatukat. Ezek közül a származéklegendák közül bennünket elsősorban a Ráskai Lea kezeírásában fennmaradt magyar legenda érdekel. Lovas először is megállapítja, hogy a magyar legenda a Marcellus-féle „vita” egy magyarországi változatának és az 1276-i inquisitio jegyzőkönyvének alapján készült, nem pedig Johannes Vercellensis legendájának az átdolgozása. A magyar legendába több olyan adat is került be, amely nem volt meg sem az ősi vitában, sem a jegyzőkönyvben. Így pl. soror Erzsébet, V. István leánya sírjának megemlítése, ami azért fontos, mert Lovas ebből és legenda-stilustörténeti adatokból azt is megállapítja, hogy a magyar legenda 1320 és 1340 között keletkezett.

Egy pontban azonban Lovasnak minden aprólékos körülményre kiterjedő, gondos kutatásai sem oszlatták el kétségünket. Ez Magister Johannesnek, azzal a Johannes Vercellensis-szel azonosított domonkos-rendi főnöknek szerepe a Marcellus-féle életrajz történetében, akit Jorg Valter, az ősi legenda német átszerkesztője nevezett a legenda szerzőjének. Ezt az állítást Lovas megcáfolja ugyan, de az ő feltevése, hogy „Marcellus legkésőbb 1276-ban elküldte legendáját Johannes Vercellensisnek, aki azonban változtatásokat tett rajta. Így kiírta a Marcellustól elhallgatott életrajzi körülményeket” stb., ha alkalmas is arra, hogy megmagyarázza a Marcellus legendája és 1276-i vallomása között mutatkozó eltéréseket, kissé mesterkéltlen hat s nem is teljesen megnyugtató: nagyobb annak a valószínűsége, hogy „az elhallgatott életrajzi körülmények” a magyarországi átszerkesztő tollából kerültek a legendába.

Dolgozatához a szerző két függelékot csatol: az egyikben a Marcellus-féle és a származék-legendák s az 1276-i jegyzőkönyv anyagának megfelelő helyeit állítja össze, a másodikban a szentgallen-tőssi legenda, Gorinus és a magyar legenda anyagának áttekintését adja.

Lovas ügyesen szerkesztett és csinosan megírt dolgozatából csak az irodalomtörténet szempontjából legfontosabb mozzanatokat emeltük ki,

de meg kell még emlitenünk, hogy Marcellus szerzőségének megállapításával az eddig is megbízható forrásnak tartott Margit-legenda hitelét még inkább megszilárdította.

Az *Évkönyv* második, bennünket érdeklő dolgozata Radó Polikárp-nak az *Esztergomi könyvtárak liturgikus kéziratai* c. munkája. A szerző az esztergomi gyűjteményekben őrzött húsz középkori liturgikus kódexet jegyzékbe foglalva, leírja az egyes műveket, egy-egy szöveget is közöl belőlük s megírja történetüket. Tartalmuk szerint van közöttük 2 mise-könyv, 2 psalterium, 3 graduale, 2 antiphonarium, 1 passionale, 2 pontificale, 2 agenda, 3 evangelistarium, 1 breviarium és 1 énekes-könyv. Eredetükre nézve csak részben magyarországiak. Érdemes megemlíteni, hogy az egyik antiphonarium, a Dankó-féle, csehországi eredetű s van benne egy, Husz János és eretnektársai tiszteletére szerzett officium s egy cseh nyelvű, huszita jellegű zsoltár.

Ugyancsak Radó Polikárptól való az *Index Codicum Manu Scriptorum liturgicorum Regni Hungariae* c. munka, a magyarországi, középkori liturgikus kéziratok lajstroma. Radó felsorolja mindazokat az idevágó kéziratokat, amelyeket Csonka-Magyarországon, a megszállott területeken és külföldön őriznek, a függelékben pedig a lappangó vagy elkallódott kódexek jegyzékét adja. Az Index a kéziratok címének és lelőhelyének közlése mellett megjelöli tartalmukat, rendeltetésüket, esetleges egyéb körülményeiket s adja a rájuk vonatkozó irodalmat. Az Index tulajdonképpen egy nagyobb mű alapjául szolgáló vázlat: a szerző meg akarja írni az említett liturgikus kéziratok részletes katalógusát s felkéri a kutatókat, hogy támogassák munkájában.

CSÁSZAR ERNŐ.

Siklóssy László: Az országgyűlési beszéd útja, Kornis Gyula előszavával. Budapest, Egyetemi Nyomda, 1939. 8-r. 605 l.

Siklóssy László tartalmas, szép könyvben vezet végig bennünket azon az úton, mely az országgyűlésen elhangzott beszédeket írásba rögzíti s eljuttatja a nagy nyilvánosság elé. A könyv az első tervezet értelmében az országgyűlési gyorsiroda történetének készült, amely mint közhivatal csak 1868-ban alakult meg. De munka közben arról győződött meg a szerző, hogy ez intézmény létesítésének művelődéstörténeti szempontból igen érdekes előzményei vannak. Ezeket vizsgálva a hivatalos országgyűlési gyorsirodától a magyar középkor elejéig jutott el. A szakember biztosságával járt ezen az úton, mert egész sorát írta már előbb a magyar művelődéstörténelem körébe vágó jelentős munkáknak. Így könyve nemcsak igen alapos, hanem tanulságos is, gazdag új és érdekes adatokban. Ezek közt sok az irodalomtörténeti vonatkozású is.

Első ezek közt az első gyorsírói vizsga ismertetése, melyen a vizsgáló bizottság tagjai az akkori irodalmi élet jelesei voltak: b. Jósika Miklós, Schedel Ferenc, és Döbrentei Gábor. Majd Kölcsey

Országgyűlési Naplójáról szól, aztán arról, hogyan dolgozott Kossuth az Országgyűlési Tudósításokon, majd a Wesselényi ellen lefolyt hárszát tárgyalja s ismerteti az akkori országgyűlési ifjaknak, a jurátusoknak egyik feladatát, a *dictaturát* és ezzel kapcsolatban megemlíti Degré Alajosnak *Szerelem és dictatura* c. novelláját. Részletesen szól a parlamenti sajtónyilvánosság érdekében folyt nagy küzdelemről. Történelmi napként ünnepli 1840. ápr. 22-ikét, mert ekkor közmegegyezésre véget ért a „szólásszabadsági vita” s ezt a fogságban szenvedő magyar hazafiak szabadonbocsátása követte.

Érdekes az a kapcsolat, mely Petőfit az Országgyűlési Tudósításokhoz fűzte. Petőfi Fekete Gábor szintársulatába óhajtott volna beállni, amely a diéta idején Pozsonyban működött, de Petőfinek már nem jutott hely a társulatban s így ő kenyér és lakás nélkül nyomorgott. Így találkozott egykori pápai tanuló társával, Kolmár Józseffel, aki másoló bér munkás volt akkor az Országgyűlési Tudósításoknál, s ez őt is beajánlotta Zaborszky Alajos kiadónak. Petőfi egy Kontrássy Ferenc nevű turnusvezető felügyelete alatt körmölgette a hónapok szavait. Ahogy a könyv szerzője írja: „tehetőségének teljében — életének mélypontjára jutott.” Ő maga teszi ekkor ezt a szomorú vallomást magáról: „Így, amint vagyok, tehetetlen koldus vagyok”. Szerkesztője, Dobrossy István hamarosan nemcsak kenyérhez juttatta Petőfit, hanem mint kritikus is bátran kiállt mellette, Szeverin névvel, a Pesti Divatlapban, akkor, amikor a legszilajabban támadta őt az ellenséges kritika. Jó hasznát vette Coriolanus-fordításában is Petőfi annak a Coriolanus-fordításnak, melyet a Nemzeti Színház számára készített Dobrossy, Egressy Gábor társaságában.

Érdekes annak az elbeszélése is, hogy a szabadságharc idején a honvédelmi bizottmány *történelmi jegyzőket* — nevezett ki, — ma haditudósítóknak neveznek őket — főként írókat (Lisznyay Kálmánt, Zalár Józsefet, Kövály Lászlót, Dobrossy Istvánt és Friebeisz Istvánt). Utasításuk az volt, hogy jelentésükben „lehető legkevesebb, sőt semmi költészet ne legyen.” Mészáros hadügyminiszter gúnyosan Tacitusoknak nevezte őket.

Ekkorra már diétai vonatkozású szépirodalom is kifejlődik. Ilyenekül tekinthetők a régi diéták írott majd nyomtatott rőpiratai s alkalmi versei. Az országgyűlési karcolatot 1861-től kezdve a három Kákay Aranyos (Kecskeméthy Aurél, Abrányi Kornél és Mikszáth Kálmán) honosította meg az újságírásban, irodalmi műfajjá Mikszáth emelte.

Külön fejezet szól a kor fejlődő hírlapirodalmának egyik érdekes alakjáról, Pompéry Jánosról és köréről, majd azokat az írókat veszi számba a szerző, akik a parlamenti hivatalos sajtószolgálat vezetői közül kerültek ki. Ilyenek Greguss Ágost, az első naplószerkesztő, továbbá Endrődi Sándor és Lampérth Géza naplószerkesztők, valamint Vikár Béla és Radó Antal, az országgyűlési gyorsiroda főnöke.

Gazdag képanyag élénkíti a szöveget.

KÉKY LAJOS.

IRODALOMTÖRTÉNETI REPERTÓRIUM.

Az 1941-ik év irodalomtörténeti munkássága.

(Első közlemény.)

I. Általános rész.

- Abrahám Ambrus.** A katolikus Csíksország. Kat. Szemle. 33—39. l.
Ákom Lajos. Genfi ritmus — magyar zsoltár. Ref. Élet. 34. sz.
Alszegehy Zsolt. A könyv és olvasója. Magyar Művelődéstörténet. 4. köt. 483—516. l.
Alszegehy Zsolt és Baránszky-Jób László. A magyar irodalom kincsesháza. 444 l. — Im. Kelemen János. Kelet Népe. 22. sz. — I. Kósa, P. Lloyd. 280. reggeli sz. — Ujs. 252. sz.
(—a —n.) A színház válsága. Népszava. 191. sz.
András Károly. Vidéki kulturélet. M. Út. 23. sz.
Angyal Endre. Csíksomlyó, Erdély és a középkor. Vigilia 64—69. l.
U. az. Megjegyzések a barokkról és barokk-ellenességről. Esztétikai Szemle. 37—51. l.
Aradi Zsolt. Kozmopolita költészet. M. Kultúra. I. 106—107. l.
Árokháty Béla. Vita zsoltárainkról. Ref. Élet. 36. sz.
Ásguthy Erzsébet. Magyar irodalmi törekvések Szlovákiában. M. Album. 5. köt. 96—101. l.
Babits Mihály. Írók két háború közt. (Egy készülő könyv előszava.) Nyugat. 227—230. l.
U. az. Írók két háború közt. 288 l. — Ism. Illés Endre. Nyugat. 490—492. l. — Szabó Zoltán. Jelenkor. 15. sz. — Gácsér Imre. Panonh. Szemle. 385—386. l. — Balogh László. Pásztortűz. 344—346. l. — Gogolák Lajos hozzászólása a bírálathoz. M. Nemzet. IX. 10. sz. — Vásárhelyi Z. Emil válasza. Pásztortűz. 512—513. l. — Balogh László válasza. U. o., 513—515. l. — Tömböly Gergely. Egyedül vagyunk. 9. sz. — Bóka László. Prot. Szemle. 252—254. l. — Ladislao Bóka. Corvina. 452—453. l. — Paku Imre. Diárium. 214—215. l. — T. P. Lloyd. 127. esti sz.
Babits, Michel. Littérature hongroise. Nouv. Rev. de Hongr. 65. köt. 499—514. l.
Baky Marica. Írók és kamara. Ujs. 294. sz.
U. az. Magyar szerzők a szófiai Nemzeti Színházban. Ujs. 254. sz.
Balassa József. A Magyar Nyelvőr története. (1872—1940.) — Ism. Elek Oszkár. Bpti Szemle. 261. k. 316—319. l. — sz. Ujs. 174. sz. — t. P. Lloyd. 248. reggeli sz. — Esti Kurir. 164. sz.
Balassa László. A magyar tanítás megújódása felé. 139 l. — Ism. D. Irod. tört. 125—126. l. — Petz Ádám. M. Kultúra. I. 178—190. l. — M. Szemle 41. köt. 162. l. — Lakatos László. Orsz. Középisk. Tanáregyes. Közl. 74. köt. 294—295. l. — Eckhardt Sándor. EPhK. 199. l. — Sajó Lujza. Kat. Tanítónők és Tanárnők Lapja. 47—49. l. — László István. M. Élet. 10. sz. — Juhász Jenő. Orsz. Polg. isk. Tanáregyes. Közl. 45. köt. 312. l.

- Balassi Menyhért.** Az írástudók árulása. Esti Kurir. 238. sz.
Bálint Sándor. Liturgia és néphit. Úr és paraszt. 106—134. l.
Balogh Edgár. Erdélyi realista írók. Kelet Népe. 8. sz.
 U. az. Erdélyi tanulságok. Kelet Népe. 2. sz.
Balogh László. A „Nyugat” mérlege. Ifjú Erdély. 158—159. l.
Bánhegyi Jób. Költő és világnézet. Hét esztendő. 10—13. l.
Banó István. Baranyai népmesék. (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény 2.) 301 l. — Ism. Fábíán István. M. Kultúra. II. 159. l. — Danczi Villebald. Kat. Szemle. 350—351. l. — Incze János IK. 310. l. — Kerékgyártó Elemér Prot. Szemle. 316. l. — Petró Sándor. Élet. 606—607. l. — -y. P. Lloyd. 123. reggeli sz.
Barabás Lajos. Az író és a közönség. M. Út. 22. sz.
 U. az. A mi kritikánk. M. Út. 33. sz.
Barcs Sándor. Versek — dobogóról. Ujs. 233. sz.
Bárdos Artúr. Játék a függöny mögött. 212 l., 4 mell. — Ism. (-y) P. Hirl. 287. sz. — Esti Kurir. 291. sz.
Bárdosi Németh János. Írók háborúja. Jelenkor. 16. sz.
 U. az. Szent Ferenc a költészetben. Jelenkor. 12. sz.
Barsi Dénes. Irodalom és politika. M. Út. 17. sz.
 U. az. Kétféle irodalom. M. Út. 5. sz.
Bartha József. Faji elem és keresztény szellem irodalmunkban. — Ism. P. L. M. Theológiai Szemle. 243. l. — Magyarság. 246. sz.
Bartha Károly, N. Húsvéti köszöntők. Tükör. 180—181. l.
Bartos Imre, Madácsy László, Vajtai István. A te író! A magyar irodalom nagyjai történeti és módszeres megvilágításban. Szeged. 143 l. — Ism. Berký Imre. Nevelésügyi Szemle. 140—141. l. — Gergely Gergely. Orsz. Középisk. Tanáregyes. Közl. 46. köt. 62. l.
Benedek Marcell. Magyar költők a szabadságért. 126 l. — Ism. (L. H.) Ung. Jahrb. 267. l.
Benyovszky Károly. Elfelejtett dátumok színészetünk hőskorából. 1820 június 24. M. Album. 5. köt. 117—121. l.
Berczik Árpád. Betlehemes játékok. 104 l. Balassi Bálint Könyvtár. 4. — Ism. Zimándi Pius. M. Kultúra. II. 160. l. — D. T. Kat. Szemle. 383. l. — Ujs. 174. sz. — -y. P. Lloyd. 176. reggeli sz. — Új Nemzedék. 167. sz. — Nemz. Ujs. 218. sz. — 8 Órai Ujs. 149. sz. — (Ly—Ga.) Népszava. 175 sz. — Esti Kurir. 153. sz.
Berecz Dezső. A soproni Frankenburg Irodalmi Kör. Diárium. 52—53. l.
Berey Géza. A magyar újságírás Erdélyben. 1919—1939. Szeged. 94 (2) l. — Ism. Dezsényi Béla. Irod. tört. 22. l.
Bíró Sándor. Az erdélyi magyar kultúra vergődése húsz év alatt. M. Lélek. 130—137. l.
Bognár Gyula. A kereskedő irodalmunk tükrében. M. Lélek. 310—317. l.
Bóka László. Erdélyi címszavak. Ország Útja. 93—95. l.
 U. az. Igazság és való. Ország Útja. 263—266. l.
 U. az. Irányok. Ország Útja. 344—347. l.
 U. az. A magyar irodalmi bírálat feladatai. Ország Útja. 225—231. l.
 U. az. Messze szöke Szajna mellett. M. Csillag. 49—51. l.
Boka, Ladislao. Il romanzo ungherese moderno. Corvina. 22—31. l.
Bolgár László. A jugoszláviai magyar kisebbségi sajtó. Kalangya. 31—37. l.
Bolváry Ilona. Újarcú költők. Kat. Szemle. 300—308. l.
Boross Jenő. Újság és könyv. Sajtó. 10. sz.
Bory István. Az erdélyi magyar színészet és a kolozsvári Nemzeti Színház. M. Nemzet. 253. sz.
 U. az. A Nemzeti Színház első külföldi vendégjátéka. Ujs. 95. sz.

- Brisits Frigyes.** Titkári jelentés. Irodört. 39—43. l.
- Bucsay Mihály.** A jénai magyar könyvtár. M. Könyvszemle. 278—283. l.
- U. az. Régi magyar könyvek a hallei magyar könyvtárban. 104 l. — Ism. V. B. Irodört. 126. l. — Kulcsár Béla. IK. 311—312. l. — EPhK. 352. l. — Varjas Béla. M. Könyvszemle. 298—300. l. — Bucsay válasza. U. o., 423—424. l. — V. L. Keresztyén Igazság. 144. l. — P. P. I. Külügyi Szemle. 310. l. — T. P. Lloyd. 78. reggeli sz.
- Bulányi György.** Magyarság és misztika. Vigilia. 189—199. l.
- Clauser Mihály.** Két ismeretlen RMK. könyv említése. M. Könyvszemle. 190. l.
- Csanády Sándor.** A kritika alkonya. Prot. Tanügyi Szemle. 184—190. l.
- Csapláros István.** A magyar délszláv kapcsolatok pécsi kutatói. Sorsunk. 158—162. l.
- U. az. A múlt század lengyel irodalma Magyarországon. EPhK. 41—58. l.
- U. az. Tőtnyelvű magyar szépirodalom. 12 l. — Ism. Ladislao Bóka. Corvina. 55. l.
- Császár, Elemér.** Deutsche Elemente in der ungarischen Dichtung des 18. Jahrhunderts. Südost-Forschungen. 102—166. l.
- Csatkai Endre.** Kinek műve a soproni régi színház oromcsoportja? Soproni Szemle. 314—317. l.
- U. az. Magyar fürdővendégek külföldön, külföldi író magyar fürdőkben. Új Idők. I. 807—808. l.
- U. az. Színháztörténeti adatok soproni anyakönyvekben. Soproni Szemle. 326—327. l.
- Csorba Győző.** A Janus Pannonius Társaság könyvtára. 1931—1941. Sorsunk. 462—466. l.
- Csuka Zoltán.** A délvidéki magyarság huszonkét esztendejéről. Egyedül vagyunk. 5. sz.
- U. az. A kilencedik évfolyam küszöbén. Láthatár. 1—3. l.
- Czéh Károly.** A magyar regény főbb alakjai. Pécs. 40 l. — Ism. K. E. Irodört. 125. l.
- Dallos István.** Irodalmi Szövetség — Nemzeti Kultúra. M. Album. 1. köt. 89—91. l.
- U. az. Levél egy fővárosi magyar íróhoz. M. Album. 2. köt. 3—6. l.
- U. az. Szlovákiai magyar kultúrtörékvések. M. Album. 3. köt. 83—90. l.
- Darvas József.** A népi írók új útja. Népszava. 84. sz.
- Deák Zoltán.** A könyvnapok mérlege. M. Nemzet. 135. sz.
- Debreczeny Lilla.** Ponyvairódom. Prot. Szemle. 15—18. l.
- Dégh Lina.** Pandur Péter két bagi meséje. 124 (4) l., 7. mell. — Ism. Kósa János. Jelenkor. 6. sz. — Hegedüs Zoltán. Vigilia. 210—211. l.
- Dezsényi Béla.** Hírlapjaink példányszáma száz évvel ezelőtt. M. Könyvszemle. 392—395. l.
- U. az. A magyar hírlapirodalom első százada. (1705—1805.) 66 l. — Ism. ks. Irodört. 180. l. — M. Szemle. 41. köt. 441. l. — Clauser Mihály. Kat. Szemle. 316. l. — Szemző Piroska. M. Könyvszemle. 300—303. l. — Kósa János. Ország Útja. 352. l. — Kulcsár Adorján. Diárium. 245. l.
- U. az. A magyar hírlapok példányszáma és közönsége 1805-ig. M. Könyvszemle. 190—192. l.
- U. az. Nemzeti Ujság. 1840—1848. Nyolc év egy konzervatív hírlap életéből. Klny, a Regnum Egyháztörténeti Évkönyvből. 46 l.

Dömötör Mihály. Mükedvelők a hivatásos színjátszás megújításáért. Erd. Helikon. 411—415. l.

Dömötör Sándor. A gyermekgyilkos nők büntetése és a néphagyomány. Erdélyi Múzeum. 183—188. l.

Éber János. Irodalomtanítás és esztétikai nevelés. Nevelésügyi Szemle. 122—124. l.

Écsy Ö. István. Az István vértanú haláláról szóló ének egy kézirat változatáról. IK. 186—187. l.

U. az. Két XVIII. századi diétai pasquillus csurgói változatai. IK. 297—300. l.

Egri Viktor. A költő elnémul. Új Idők. I. 481—483. l.

Elek Artúr. Nyugat. Ujs. 209. sz.

Eöry Péter. Az új magyar népiesség problémája. Jelenkor. 12. sz.

Erdélyi Tamás. Miért hallgatunk? Népszava. 208. sz.

U. az. Nagyön időszerű sorok a könyvnapra. Népszava. 123. sz.

Erdődi Mária Clementina. Árpádházi Boldog Margit az újabb magyar szépirodalomban. Szegedi róm. kat. Árpádházi Boldog Margit leányimn. Évkönyve.

Erdődy Elek. „Az eszmék állama: az irodalom.” Ujs. 181. sz.

Erdődy János. Mai színész, mai színjátszás, mai színház. Népszava. 191. sz.

Erdős Jenő. Magyar írók otthona: a kávéház. Élet. 478—480. l.

Erődi Jenő. A színházi világ munkásai. Népszava. 94. sz.

Fábián István. Az irodalomtörténetírás módszereiről. Irod. tört. 49—56. l. Klly. is: Az Irodalomtörténet füzetek. 1. sz. 10 l.

U. az. A magyar irodalom kis tükré. 80 l.

Farkas Gyula. Az asszimiláció kora a magyar irodalomban. 303 l. — Ism. Cs. Gárdonyi Klára. Századok. 219—220. l.

Farkas, Julius von. Der Freiheitskampf des ungarischen Geistes. 1867—1914. Berlin. 280 l. — Ism. Nánay Béla. Láthatár. 46—47. l.

U. az. 20 Jahre „Ungarische Jahrbücher”. Ung. Jahrbücher. 1—4. l.

Féja Géza. Könyvnapok. M. Út. 22. sz.

U. az. A márciusi front hiteles története. M. Út. 15. sz.

U. az. A népi kultúrpolitika jelene és jövője. Kelet Népe. 10. sz.

U. az. A régi magyarság. 2. jav. kiad. 242 l. — Ism. M. Szemle. 41. köt. 223. l. — Péntes Balduin. Kat. Szemle. 373—375. l. — (N—ó.)

Egyedül vagyunk. 7. sz. — Ladislao Bóka. Corvina. 631. l. — I. S. Élet. 486. l. — Szij Gábor. M. Élet. 11. sz. — Az író munkájáról. M. Út. 21. sz. — k. h. g. Népszava. 125. sz. — y. Ref. Élet. 27. sz.

U. az. A XVII. század irodalma. M. Út. 18. sz.

U. az. Az új magyarság nyitánya. Kelet Népe. 18. sz.

Fekete Lajos. Vita zsoltáraink eredetéről. Ref. Élet. 32. sz.

Fényi András. Ifjúsági irodalom. Kat. Szemle. 473—475. l.

Fertsek, Franz. Die Problemen unserer Jugendliteratur. P. Lloyd. 194. esti sz.

Fitz József. Mit olvasunk? Sorsunk. 200—207. l.

Fodor József. „Miért hallgatnak az írók?” M. Nemzet. 228. sz.

Fóthy János. A színész halhatatlansága. P. Hírl. 218. sz.

Földes Ferenc. Jobbágyfiúk Bethlen Gábor kollégiumában. Ország Útja. 132—134. l.

Förster Aurél. A filológia fogalma. 19 l. — Ism. Moravcsik Gyula. EPhK. 74—76. l.

Frank László. A tanulók öntevékenysége a magyar irodalom tanításában. Kaposvári áll. Somsich Pál gimn. évkönyve.

Füsi József. Az idej színházi évad mérlege. Ország Útja. 251—252. l.

(g) Csokonai-könyvtár. Tükör. 522. l.

Gábel Asztrik. Magyarországi Jakab eretneksége a 13. századi Franciaországban. Gödöllő. — *Ism. M. Kultúra.* II. 204. l. — **Kardos Tibor.** *Diárium.* 264. l. — **Galla Ferenc.** *Theologia.* 83—84. l.

U. az. Magyarországi Sándor mester a középkori Sorbonne tanára. *EPHk.* 22—40. l. — *Klny. is.* — *Ism. Jelenkor.* 11. sz. — *Cs. Pannonh. Szemle.* 396—397. l. — **Galla Ferenc.** *Theologia.* 83—84. l. — *Nouv. Rev. de Hongr.* 46. köt. 565. l. — *K. B. Nemz. Ujs.* 192. sz.

U. az. A pozsonyi kódex eredeti kézirata. 20 l. — *Ism. Jelenkor.* 9. sz. — *r. Kat. Szemle.* 248. l.

Gál István. Szlovákia szellemi élete. *Erd. Helikon.* 678—685. l.

Galamb Sándor. Grillparzer és Magyarország. *M. Nemzet.* 210. sz. U. az. Nemzetiségi népszínműveink. *IK.* 18—28. l.

Galamb, Alexander. Grillparzer und das Ungartum. Ungarn. 651—654. l.

Gáldi, Ladislao. L'influsso dell' umanesimo ungherese sul pensiero rumeno. 77 l. — *Ism. Kardos Tibor. Századok.* 443—446. l.

Gálos Rezső. Névnap kiadvány a XVII. század végéről. *IK.* 296. l. U. az. A Rákóczi Lászlóról szóló ének egy ismeretlen változata. *IK.* 392. l.

Garázd Péter. Poétai ekhó. *M. Nemzet.* 252. sz.

U. az. Tudósaink életkora, szépíróink tudossága. *M. Nemzet.* 42. sz.

Gárdonyi Albert. A Pester Zeitung megindítása. *M. Könyvszemle.* 121—131. l.

U. az. A XVIII. század legkeresettebb könyve. *M. Könyvszemle.* 232—244. l.

Gellért Anikó. A történelmi regények nyelve. *M. Nemzet.* 270. sz.

Geréb László. Irodalmunk és a tatárjárás. *M. Nemzet.* 79. sz.

U. az. Régi magyar elbeszélők világából. *M. Nemzet.* 294. sz.

Gerézdi Rabán. Magyar diákok a középkorban. *Élet.* 509—510. l.

Gergely Gergely. Igaz magyar irodalom. *Kelet Népe.* 3. sz.

U. az. Irodalomtörténet a polgári iskolában. *Nevelésügyi Szemle.* 176—180. l.

(G. I.) Új japán könyv a magyar irodalomról. *Koszorú.* 7. köt. 240—241. l.

Gölgölák Lajos. Az Akadémia körül. *M. Nemzet.* 113. sz. és 116. sz.

U. az. Az irodalmi folyóirat problémája. *M. Nemzet.* 221. sz.

U. az. Irodalmi válság — társadalmi változás. *M. Szemle.* 41. köt. 215—222. l.

U. az. Magyar színjátszás 1941-ben. *M. Nemzet.* 192. sz.

U. az. Nemzeti színjátszás. *M. Nemzet.* 182. sz.

U. az. A színház válsága. *M. Nemzet.* 198. sz.

U. az. Társadalmi és irodalmi változás. *M. Nemzet.* 285. sz.

U. az. „Tündérország.” *M. Nemzet.* 238. sz.

Gombos Gyula. Közönség és kritika. *M. Út.* 1. sz.

U. az. Madártávlatból. *M. Élet.* 12. sz.

Gosztonyi Gyula. Vallomás a regényről. *Diárium.* 4—6. l.

Göbel József. Regény és olvasó. *Diárium.* 75—77. l.

Gró Lajos. Az önéletrajz. *Népszava.* 143. sz.

Gulácsy Irén a magyar történelmi regényről. *M. Nemzet.* 250. sz.

Gulyás József. Egy lázadó kollégiumi vers: „Aenigma vagy iskolai tudósítás.” *Debreceni Szemle.* 238—240. l.

Gulyás Pál. A bibliográfia kézikönyve. (Bevezetés a könyvészetbe.) I. köt: A leíró és rendszerező bibliográfia. (4) 584 l.

U. az. Az írói álnevekről. *Irod. tört.* 153—161. l.

U. az. Magyar írók. 2. köt. **Bálint Sándor—Berényi János.** (1940.) 4 l, 1272 hasáb.

- U. az. Magyar írók. 3. köt. Berényi János—Bredeczky Sámuel. 4 l., 1272 hasáb.
- Gulyás Pál.** (Debreceni.) Költők sorsa Debrecenben. Debrecen. — Ism. Hungarus Viator. Debreceni Szemle. 242. l.
- U. az. Debrecenről Budapestig és vissza. Kelet Népe. 11. sz.
- György Lajos.** A magyar regény előzményei. 540 l. — Ism. K. Gy. Irodört. 173—174. l. — Zsigmond Ferenc. IK. 399—400. l. — Bóka László. M. Csillag. 226—227. l. — Kelemen Géza. Bpesti Szemle. 261. köt. 186—190. l. — T. P. Lloyd. 176. reggeli sz.
- Hajnóczy Iván.** A Cantus Catholici (1651) nyomdahelye és szerkesztője. M. Könyvszemle. 84. l.
- Hajós Elemér.** Karácsonyi és újévi népszokások a Rábaközben. Soproni Szemle. 25—31. l.
- Halász Gábor.** Beköszöntő egy új rovathoz. M. Csillag. 45—48. l.
- U. az. A stilizálás alkonya. Nyugat. 454—456. l.
- Halmi Bódog.** Bírálat vagy hitelrontás. Ujs. 271. sz.
- Hankiss János.** A hangulat. Debreceni Szemle. 125—133. l.
- U. az. Az írásmű szerkezete. Debreceni Szemle. 28—41. l.
- U. az. Irodalom és nemzeti jelleg. Debreceni Szemle. 181—194. l.
- U. az. Irodalomszemelélet. Debreceni Szemle. 226—227. l.
- U. az. A magyar irodalom Európában. A Kisfaludy-Társ. Évlapjai. Új folyam. 60. köt. 263—271. l.
- U. az. Stílusváltozás az irodalomban. Debreceni Szemle. 71—82. l.
- U. az. Ünnepnapok munkája. (Tanulmányok.) 188 l. — Ism. László Erzsébet. Irodört. 78. l. — Benedek Marcell. Új Idők. I. 229. l. — M. Szemle. 41. köt. 55. l. — Tavasz Sándor. Erd. Helikon. 417—418. l. — —r. Keresztyén Igazság. 143. l. — T. G. Élet. 375. l. — (o. d.) P. Lloyd. 42. reggeli sz. — Ujs. 17. sz. — (r.) Magyarság. 23. sz. — (—k.) Pesti Ujs. 26. sz.
- U. az. A vers. M. Lélek. 267—273. l.
- Haraszthy Gyula.** Néhány szó a mai regényről. Diárium. 3—4. l.
- Hárs László.** A hallgatag írók nevében. Népszava. 214. sz.
- Harsányi Lajos.** Irodalmunk és a Felvidék. Hét esztendő. 111—113. l.
- U. az. Irodalom és világnézet. Hét esztendő. 107—111. l.
- Hartyányi István.** Nép és könyv. M. Élet. 9. sz.
- Harza László.** A magyar ponyva. M. Út. 22. sz.
- Havas Géza, K.** A „Nyugat” búcsúztatója. Népszava. 197. sz.
- Havas István.** Dél visszatért. Koszorú. 7. köt. 237—238. l.
- Hegedüs Sándor, ifj.** Lángelmék árnyékában. (Tanulmányok.) 175 l. — Ism. —df—IK. 407—408. l. — M. Nemzet. 71. sz. — F. P. Új Idők. I. 201. l. — M. Szemle. 41. köt. 280. l. — Az író munkájáról. Koszorú. 7. köt. 106. l. — A. E. Keresztyén Igazság. 6. sz. — T. G. Élet. 375. l. — (B-a-l.) P. Hírl. 20. sz. — Ujs. 24. sz. — Magyarság 23. sz. — (—thl—) Nemzeti Ujs. 39. sz. — Ref. Élet. 30. sz.
- Hegyi László.** Az egyházi ének kezdetei. — Ism. Petró Sándor. Nemz. Ujs. 107. sz.
- Herceg János.** A délvidéki magyar irodalom. Kelet Népe. 11. sz.
- U. az. Tíz esztendő. Kalangya. 93—95. l.
- Herczeg Ferenc.** Beszéljünk a könyvnapról. P. Hírl. 129. sz.
- U. az. „Nemzeti Színjáték.” Új Idők. 425—429. l.
- U. az. Az újságíró. Új Idők. I. 665. l.
- Herskovits Fábán.** Asszimiláció és antiszemitizmus. Mult és Jövő. 34. l.
- H. Gy.** A Tudományos Akadémia „háztartása”. Nemz. Ujs. 213. sz.
- H. I.** Néhány szó a kritikátlan kritikáról. M. Út. 3. sz.
- Hont Ferenc.** Az eltűnt magyar színjáték. 182 l., 12 képmell. — Ism. rtr. Irodört. 74—75. l. — Nagypál István. Nyugat. 70—72. l. —

K. Gy. Jelenkor. 5. sz. — Raics István. Kelet Népe. 5. sz. — Kisbéry János. Kalangya. 260—261. l. — y. P. Lloyd. 42. esti sz. — Új Nemz. 43. sz.

Horváth Béla. Irodalom és ponyva. Esti Kurir. 188. sz.

Horváth János. Magyar versek könyve. — Ism. Szabó István. Pásztortűz. 179—180. l.

Horváth Konstantin. Az „Egyházi Értekezések és Tudósítások” története 1820—1824. (Verseghy Ferenc és Horváth János levelezése 1819—1822.) Veszprém, (1937.) 100, 359 l. — Ism. Batizi László. Irodört. 80. l.

Hubay Miklós. A magyar szinikritika öröksége. Ország Útja. 271—276. l.

U. az. A megváltó mutatványa. M. Csillag. 184—189. l.

U. az. Nemzeti színjátszás — drámai magyarság. 86. l. Balassi Bálint könyvtár. 6. — Ism. Zimándi Pius. M. Kultúra. II. 114. l. — Vincze László. Jelenkor. 19. sz. — Hungarus Viator. M. Lélek. 475. l. — Makay Gusztáv. Diárium. 199—200. l. — (Et.) Népszava. 139. sz. — y. P. Lloyd. 176. reggeli sz. — (—ád.) Új Nemzedék. 177. sz. — Pest. 139. sz.

Hunyady Sándor. Színházavatás Kolozsvárott. Új Idők. II. 635. l.

Ilías Ferenc. Népi írók és a valóság. Kelet Népe. 19. sz.

Illyés Gyula. Az irodalom és a nép. Kelet Népe. 10. sz.

U. az. Naplójegyzetek. Nyugat. 515—521. l.

U. az. Naplójegyzetek a Magyar Csillag indulásához. M. Csillag. 97—106. l.

Illyés, Jules. Un peuple qui se révèle en poèmes. Nouv. Rev. de Hongr. 65. köt. 329—334. l.

—i —s. Könyvek, kritikák. M. Kultúrszemle. 8. sz.

Istóka Dezsőné, Mein Rózsa. A generációs regény. 107 l. — Ism. Semjén Gyula. EPhK. 194—195. l.

Iványi Sándor. A délvidéki magyar irodalom. Diárium. 111—114. l.

Jancsó Elemér. A magyar tudomány erdélyi feladatai. Láthatár. 228—230. l.

U. az. Siebenbürgisch-, ungarische Dichtung 1920—1940. Ungarn. 661—668. l.

Jancsó, Elemér. La civilisation hongroise et l'ancienne Transylvanie. Nouv. Rev. de Hongr. 64. köt. 430—435. l.

Jánosi Ferenc. A sárospataki református főiskola irodalmi élete 1800-tól 1868-ig. Debrecen. 60 l.

Janovits Jenő. A farkasutcai színház. 316 l. — Ism. M. Császár Edit. Századok. 460—461. l. — Lendvai. M. Nemzet. 111. sz. — Zimándi Pius. M. Kultúra. II 30. l. — Kárpáti Aurél. Új Idők. I. 554—555. l. — (B. G.) Élet. 717. l. — (—dy —s.) Népszava. 106. sz. — y. P. Lloyd. 113. reggeli sz. — (r. p.) Ujs. 99. sz. — Új Magyarság. 95. sz. — Esti Kurir. 100. sz. — y. Ref. Élet. 28. sz. — Pest. 96. sz.

U. az. A Kolozsvári Nemzeti Színház megnyitása 1906-ban. P. Hirl. 256. sz.

Jenei Ferenc. Énekek gyűjteménye [XVIII—XIX. sz.] Győri Szemle. 154—163., 204—208. l.

U. az. Gúnyversek az 1790—91. évi országgyűlés idejéből. IK. 182—185. l.

Jócsik Lajos. Lezárhatjuk-e az asszimilációt? Kelet Népe. 2. sz.

Jónás Alfréd. Elfelejtett dátumok színészetünk hőskorából. 1860 november 21. M. Album. 5. köt. 121—122. l.

Joó Tibor. Irányított tudomány. M. Csillag. 62—64. l.

U. az. Korszak és nemzedékek. Prot. Szemle. 90—93. l.

Joós F. Imre. Az első magyar színtársulat. 8 Órai Ujs. 221. sz.

József Attila. Költészet és nemzet. (Tanulmány.) Sajtó alá ren-

dezte: Sándor Pál. 64 l. — *Ism. Kósa János. Jelenkor.* 18. sz. — *Esti Kurír.* 173. sz.

Juhász Jenő. A hún-mondák a polgári iskola első osztályában. Orsz. Polg. isk. Tanáregyes. Közl. 46. köt. 118—124. l.

Juhász Miklós. A magyar barokk és a piaristák. *Piarista Öregdiák.* 73—77, 94—98. l. — Horváth Ambrus hozzászólása. *U. o.*, 115—116. l.

Junger József. Szellemtörténeti szempontok az asszimiláció problémájához. *Múlt és Jövő.* 17—18. l.

Kállay Miklós. Katolikus irodalmunk fővonalai. *Vigilia.* 302—310. l.

U. az. Naplók — emlékiratok. M. Album. 5. köt. 13—15. l.

U. az. Orvos az irodalomban. Nemzeti Ujs. 36. sz.

Kállay, Nicola. La nuova stagione teatrale. *Corvina.* 690—694. l.

Kardeván Károly. A szavalóművészetéről. Orsz. Középisk. Tanáregyes. Közl. 75. köt. 8—15. l.

Kardos Tibor. Deákműveltség és magyar renaissance. (1939.) 89 l. — *Ism. Gálos Rezső. M. Paedagogia.* 81—83. l.

U. az. Középkori kultúra, középkori költészet. 290 l. — *Ism. † Horváth Cyrill. Irodört.* 166—171. l. — Halász Gábor. *Nyugat* 506—507. l. — Gál István. *M. Nemzet.* 115. sz. — Fábíán István. *M. Kultúra.* II. 92—93. l. — Vincze László. *Kelet Népe.* 16. sz. — Fényi András. *Vigilia.* 382—383. l. — Barta János. *Századok.* 294—298. l. — Gábrriel Asztrik. *EPHK.* 327—331. l. — (Nó.) *Egyedül vagyunk.* 6. sz. — Dénes Tibor. *Esztétikai Szemle.* 56—59. l. — Ladislao Bóka. *Corvina.* 631—632. l. — Tükör. 237. l. — Horváth Jenő. *Külgügyi Szemle.* 517. l. — T. P. Lloyd. 119. esti sz. — *Esti Kurír.* 133. sz.

Kardos, Tíbor. The Wandering Scholars in the Hungarian Middle Ages. *The Hungarian Quarterly.* 333—354. l.

Kardos, Tiberio. L'Ungheria negli scritti degli umanisti italiani. *Corvina.* 132—150. l.

Kárpáti Aurél. Pesti holdvilág-szonáta. *Új Idők.* II. 304—305. l.

U. az. A színház paradoxona. Új Idők. I. 373. l.

Kassák Lajos. Írói hivatás és politikai szerep. *M. Nemzet.* 31. sz.

U. az. „Munkásirodalom.” Kelet Népe. 8. sz.

U. az. Riport a könyvről és — néhány megjegyzés. M. Nemzet. 72. sz.

Kázmér Ernő. Devet godina časopisa „Kalangya”. *Jugoslovensko-Madarska Revija.* 41—62. l.

Kéky Lajos. Jelentés az 1941. évi Nagyjutalomról és a Marczibányi-mellékjutalomról. *Akad. Ért.* 34—44. l.

U. az. Titkári jelentés. A Kisfaludy-Társ. Évlapjai. Új folyam. 60. köt. 11—18., 91—96., 129—134. l.

Kelembéri Sándor. A szlovákiai magyar színijátás kiépítése. *M. Album.* 4. köt. 88—91. l.

Kelényi B. Ottó. Egy magyar humanista glosszái Erasmus Adagijához. — *Ism. Gerézdi Rabán. Pannonh. Szemle.* 228. l. — *EPHK.* 240. l.

Kemény Gábor. Így tűnt el egy gondolat. A felvidéki irodalom története. 160 l. — *Ism. Marék Antal. Irodört.* 125. l.

Kemény István. Irodalmi beszámoló 1940-ről. *Ujs.* 4. sz.

Kemény Simon. Az író dilemmája. *Ujs.* 11. sz.

Kenyeres Imre. Rejtélyes irodalom. Janovits István rajzaival. 266 l. — *Ism. Haraszthy Gyula. IK.* 96—97. l. — Várkonyi Nándor. *Nyugat.* 176—177. l. — Kolozsvári Grandpierre Emil. *U. o.*, 179. l. — Semetkay József. *Új Élet.* 190—191. l. — Kelemen János. *Kelet Népe.* 10. sz. — Fényi András. *Vigilia.* 76—78. l. — *M. Szemle.* 40. köt. 279. l. — Gerézdi Rabán. *Pannonh. Szemle.* 69—70. l. — Heszke Béla. *Pásztortűz.* 382. l. — Makay Gusztáv. *Diárium.* 19. l. — T. G. *Élet.* 189. l. — Koczogh Ákos. *Prot. Szemle.* 63—64. l. — *Nouv. Rev. de*

Hongr. 64. köt. 287—288. l. — Ünnepe. 1. sz. — —y. P. Lloyd. 51. esti sz.

U. az. Színház és közönség. Diárium. 248—49. l.

U. az. Színházi emlékek. Diárium. 202—204. l.

Kerecsényi Dezső. Irodalomtörténeti jelenségek. M. Csillag. 192—198. l.

U. az. Magyar írók gondjai — egykor. Ünnepe. 4. sz.

U. az. Régi és új a magyar szellem életében. Debreceni Szemle. 21—27. l.

Kerékgyártó Imre. A költő útja Isten felé. M. Kultúra. II. 195—197. l.

Kerényi György. Kié a magyar népdal? M. Csillag. 61—62. l.

Keresztury, D. v. Junges ungarisches Schriftum. P. Lloyd. 294. reggeli sz.

U. az. Das ungarische Theater. P. Lloyd. 257. reggeli sz.

U. az. Das „romantische Ungarn“ in der deutschen Dichtung. Ungarn. 478—484. l.

U. az. La première moitié de la saison théâtrale. Nouv. Rev. de Hongr. 64. köt. 78—84. l.

Keresztury Dezső. Balaton 72 l. — Ism. Raics István. Kelet Népe. 19. sz. — (L. S.) Ung. Jahrb. 275. l. — Szabó Zoltán. M. Nemzet. 201. sz.

U. az. Szinikritikus a szinikritikáról. M. Csillag. 107—111. l.

U. az. Az új magyar népiesség. Űr és paraszt. 182—211. l.

Kertész János. Bácska irodalma. Láthatár. 178—181. l.

U. az. A külföldi magyarság irodalma. Láthatár. 81—90. l.

Kézai Béla. Egy színházi évad körül. M. Kultúra. II. 25—26. l.

K. Gy. Könyvnap. Jelenkor. 13. sz.

Kisbéry János folyóiratszemléje. Kalangya. 264—266. l.

Kiss Jenő. A kolozsvári Nemzeti Színház kapunyitása. Erd. Helikon. 814—817. l.

Koczogh Akos. Irodalomtudományunk új feladatai. M. Élet. 2. sz. Klny. is.

U. az. A magyar irodalom szerepe az új tantervben. Orsz. Középisk. Tanáregyes. Közöny. 74. köt. 195—197. l.

Kodolányi János. Baranyai utazás. (Tanulmányok.) 110 l. — Ism. Szij Gábor. M. Élet. 7. sz.

U. az. Írók és falukutatók. M. Élet. 3. sz.

U. az. Kelet népe. Sorsunk. 163—178. l.

Kolos Endre. A trianoni Erdély regényköltészetének világa. Pannonthalmi Szemle. 13—30. l.

U. az. Az új népies irodalmi mozgalom. Pannonth. Szemle. 169—183. l.

Kolozsvári Grandpierre Emil. Esszéíró nemzedék. Pásztortűz. 9—13. l.

Koltay-Kastner Jenő. Olasz-magyar művelődési kapcsolatok. 80 l.

Komlós Aladár. „Az asszimiláció kora“, a magyar irodalom és a zsidók. Klny. az IMIT. Évkönyvéből. 32 l. — Ism. v. d. Népszava. 9. sz.

U. az. A magyar zsidó író útjai. Ararát Évkönyv. 1939. 127—133. l.

U. az. Zsidó írók — zsidó közösség. Múlt és Jövő. 97—98. l.

U. az. Zsidók a magyar tudományban a kiegyezés után. Heller Bernát Emlékkönyv. 203—207. l.

Kornis Gyula. Az irodalmi műveltség értéke. 22 l. — Ism. Vajtai István. Nevelésügyi Szemle. 136. l.

U. az. A Petőfi-Társaság feladata. Koszorú. 7. köt. 65—75. l.

Korompai Lajos. Ponyvairodalom és az ifjúság. Kat. Nevelés. 102—106. l.

- Kósa János.** Francia könyvek sorsa Magyarországon. EPhK. 66—72. l.
- U. az. Írók és sírkövek. Diárium. 271—272. l.
- U. a. A regény bomlása. M. Szemle. 40. köt. 85—89. l.
- U. az. A szellem szektái. Jelenkor 16. sz.
- U. az. Új írotípus. Jelenkor 21. sz.
- Kósza Dániel.** Műalkotás és giccs. Fialat Magyarság. 2. sz.
- Kovács Endre.** Regionalizmust? Prot. Szemle. 277—280. l.
- Kovács Gizella, F.** Nők a mai magyar irodalomban. Egyedül vagyunk 4. sz.
- Kovács György.** Az erdélyi irodalom a deresen. Ujs. 73. sz.
- U. az. Író és szerep. Ujs. 9. sz.
- Kovács Imre.** A magyar írók fekete karácsonya. M. Nemzet. 1. sz.
- U. az. Paraszatok, írók, programmok. M. Élet. 3. sz.
- Kováts Kálmán, E.** A kritika megújodása. M. Ut. 21. sz.
- Kovács Lajos, ifj. kutusi.** Költők a havasok alatt. Új Magyarság. 213. sz.
- Kovács László.** „Az erdélyi irodalom: vidéki irodalom.” M. Nemzet. 233. sz.
- U. az. Az irodalom útján. (Tanulmányok.) 179 l. — Ism. bs. Irodort. 176. l. — Schöpplin Aladár. Nyugat. 570—571. l. — Borbély László. M. Prot. Lapja. 80. l. — k. j. Kelet Népe. 18. sz. — Raits István. Vigília. 510. l. — Molter Károly. Pásztortűz. 433—437. l. — Becker Vendel. M. Kultúra. II 146. l. — Böződi György. Egyedül vagyunk. 9. sz. — Csuka Zoltán. Láthatár. 207. l. — T. G. Élet. 845. l. — Szij Gábor. M. Ut. 35. sz. — y. P. Lloyd. 265. esti sz. — P. Hírl. 214. sz. — Ujs. 217. sz. — Új Nemzedék. 228. sz.
- Kovalovszky Miklós.** Új népi irodalom. Fialat Magyarság. 38—39. sz.
- Kováts Andor.** A debreceni színházért. Debrecen. XI. 13. sz.
- Kozáky István.** A mai haláltánc. 4°. 90, 180 l., 87 t. — Ism. P. Schrottý Pál. Kat. Szemle. 465—466. l. — Ohmacht Nándor. Theologia. 280—281. l. — Mezey. Piarista Öregdiák. 187. l. — (d.) Nemz. Ujs. 209. sz.
- Kozocsa Sándor.** Bevezetés a bibliográfiába. 116 l. — Ism. Sajó Géza. M. Album. 5. köt. 105—109. l. (A magyar bibliográfia új útjai.)
- U. az. Erdély kultúrája, szellemi életének kimagasló alakjai. Erdélyünk és honvédségünk. 16—20. l.
- U. az. 1939-ik év irodalomtörténeti munkássága. 56 l. (Szak-könyvészeti Dolgozatok az Orsz. Széchényi Könyvtárból, 1.) — Ism. Galambos Gruber Ferenc. Kat. Szemle. 153. l. — (x.) M. Könyvszemle. 307. l. — T. P. Lloyd. 72. esti sz.
- U. az. Irodalomtörténeti repertórium. Az 1940-ik év irodalomtörténeti munkássága. IK. 99—112., 200—216., 314—328., 410—420. l.
- U. az. A magyar bibliográfia kialakulása. M. Prot. Lapja. 69—70. l.
- U. az. Magyar Könyvészet 1911—1920. I. A—K. VIII, 538 l. — Ism. Clauser Mihály. Debreceni Szemle. 44. l. — (L. H.) Ung. Jahrb. 264. l.
- U. az. Tíz év a magyar szellemi életből. (1911—1920.) M. Album. (Nyitra.) 3. köt. 91—96. l.
- Könnöy László.** Az új népies irodalom jelentősége a népművelésben. M. Lélek. 95. l.
- Körösi K. Sándor.** Találkozás Berlinben a magyar regénnyel. M. Nemzet. 176. sz.
- Krajnyák János.** A színművészet szerepe a népnevelésben. Kelet Népe. 19. sz.
- Kristóf György.** Az abszolutizmus korának magyar hírlapirodalma. Erdélyi Múzeum. 20—29. l.

- U. az. Az erdélyi magyar vidéki hírlapirodalom története a kiegyezésig. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 109. sz.) Kolozsvár, (1939.) 30 l. — lsm. Dezsényi Béla. Századok. 100—101. l.
- Kulcsár Adorján.** „Műveltség és honfiba.” Diárium. 181—184. l.
- Kunszery Gyula.** A cím. M. Album. 5. köt. 21—27. l.
- U. az. A Várszínház védelmében. M. Nemzet. 237. sz.
- Kürthy György.** Várszínház. M. Nemzet. 242. sz.
- Lányi Viktor.** Aranybárány. [Emlékezés Szabadkára.] H. Hírl. 95. sz.
- (L. B.) Könyvnap** — könyvnap. Koszorú. 7. köt. 241—245. l.
- Lengyel Ernő.** A leromlott ponyva. Ujs. 177. sz.
- Lengyel Miklós.** Lengyel fájdalom — magyar részvét. Irod. tört. 14—18. l.
- Lévay Endre.** A vajdasági magyar fiatalok útja. M. Album. 1. köt. 14—21. l.
- Litványi László.** A pécsi püspöki könyvtár. Sorsunk. 240—244. l.
- Losonczy Géza.** A harmonikus élet vágya az irodalomban. Népszava. 100. sz.
- U. az. Megbántott irodalom. Népszava. 157. sz.
- U. az. Miért hallgatnak a magyar írók? Népszava. 203. sz.
- U. az. A színház és a munkásosztály. Népszava. 151. sz.
- Lovag Sándor.** Százhuáros hegedű. (Antológia.) — lsm. (r.) Ujs. 184. sz.
- Lovass Gyula.** Az igazi kritika igazságtalan voltáról. Vigilia. 454—456. l.
- U. az. Irodalomtudományunk új feladatai. M. Kultúra. I. 183—185. l.
- U. az. A regény válsága. M. Szemle. 41. köt. 111—116. l.
- Lovász Pál.** A Janus Pannonius Társaság tiz esztendeje. Sorsunk. 305—315. l.
- Lovász Márton.** Ponyva és irodalom. Nyugat. 511—512. l.
- Lölkös István.** A magyar kritika betegségei. M. Nemzet. 193. sz.
- U. az. Új magyar irodalomszemlélet. M. Nemzet. 228. sz.
- Lukács Gáspár.** A nagy regény. Diárium. 25—27. l.
- U. az. A tatárjárás regényei. Kat. Szemle. 126—131. l.
- Lukinich, Emmerich.** Die ungarische Akademie der Wissenschaften. P. Lloyd. 220. reggeli sz.
- m.** Szezonzáró kérdés az irodalmi színházról. M. Nemzet. 126. sz.
- Madzsar Imre.** A történetírás természetéről. Századok. 1—38. l.
- Magasi Artúr.** A rím és a rítmus lélektana. Pannonh. Szemle. 201—207. l.
- Makay Gusztáv.** Kétségtelen, hogy nem a szellem korát éljük. Jelenkor. 24. sz.
- U. az. Kor és irodalom. Sorsunk. 123—136. l.
- U. az. Kritikus olvasó. Diárium. 128—131. l.
- U. az. A „Nyugat” halálára. Diárium. 272—274. l.
- Makkai László.** Erdei i madjarska kjiževnost. Jugoslovensko-Madjarska Revija. 18—33. l.
- Makkai Sándor.** Az ötvenedik évfolyam elé. Prot. Szemle. 1—4. l.
- Makkai, Alexander.** Die Literatur im Dienste der Nation. P. Lloyd. 140. reggeli sz.
- Márai Sándor.** Ember és betű. P. Hírl. 129. sz.
- U. az. Könyv. M. Prot. Lapja. 3—4. l.
- U. az. Magyar könyvek. P. Hírl. 124. sz.
- U. az. Magyar versek. P. Hírl. 288. sz.
- U. az. Színházi rovat. P. Hírl. 192. sz.
- U. az. Tanács. P. Hírl. 76. sz.
- U. az. „A tegnapok kódlovagjai.” Kódlovagok. 5—8. l.

- Marék Antal.** Hogyan haltak meg a magyar írók? Nemzeti Ujs. 251. sz.
 U. az. Levél egy vidéki magyar íróhoz. M. Album. 1. köt. 30—32. l.
 U. az. Magyar írók utolsó órái. M. Album. 3. köt. 8—15. l.
Marius. A tárca és az újság. Sajtó. 11. sz.
Mártonvölgyi László. A második kisebbségi irodalom útja. M. Album. 4. köt. 92—94. l.
 U. az. Zarándokúton a Kárpátok alatt. Nyitra. 156 l. — Ism. Hevessy Sári. M. Album. 1. köt. 99—100. l.
Máté Iván. Készenvelt mondatok. Ujs. 176. sz.
Mátrai László. Élmény és mű. 200 l. — Ism. Fábíán István. Irod-tört. 118—119. l. — Haraszthy Gyula. IK. 97—98. l. — Szerb Antal. Nyugat. 90—91. l. — Szabó István. M. Nemzet. 13. sz. — Ervin Gábor. Jelenkor. 13. sz. — Városi István. M. Kultúra. I. 194—208. l. — Rezek S. Román. Vigília. 214—215. l. — U. az. Pannonh. Szemle. 223—224. l. — Bóka László. Ország Útja. 29—30. l. — Faragó László. Diárium. 43—44. l. — Harkai Schiller Pál. M. Psychologiai Szemle. 78—80. l. — Halász Gábor. Prot. Szemle. 94—96. l. — Nouv. Rev. de Hongr. 64. köt. 287. l. — t. t. P. Lloyd. 29. reggeli sz. L41.
Meggyes Ede. Irodalom és irodalomtörténet. Mátyásföldi Corvin Mátyás gimn. Évkönyve. 5—8. l.
Mészöly Gedeon. Szűz Szent Margit asszonynak, Béla királynak leányának élete. Nép és Nyelv. 18—23, 52—58, 81—84, 117—118, 138, 184—188. l.
Mitrovics Gyula. A műalkotás szemlélete. 2°. 334 l., 43 képmell. — Ism. R. E. Irod-tört. 71. l. — Berczik Árpád. IK. 194—196. l. — Slatinay Ernő. Athenaeum: 334—335. l. — Kristóf György. Esztétikai Szemle. 52—55. l. — Kún Sándor. Prot. Tanügyi Szemle. 261—262. l. — K. S. P. Lloyd. 1. esti sz. — K. B. Nemz. Ujs. 140. sz. — (p. z.) Új Magyarság. 15. sz. — Pesti Ujs. 16. sz. — Pest. 139. sz.
 m. l. Halott költők — a halhatatlan tavaszról. Esti Kurir. 66. sz.
Mokcsay Júlia. A legújabb kor magyar könyvészeti törekvései. Erdélyi Múzeum. 285—290. l.
Molnár Agnes. Debreceni arcok a felvilágosodás századából.. (1939.) 144 l. — Ism. —df— IK. 409. l. — T. P. Lloyd. 128. reggeli sz.
Molnár Géza. Munkás szól az írókhoz. Népszava. 208. sz.
Molnár Pál. Debrecen a magyar irodalom történetében. Debrecen. 159 l. — Ism. (H. V.) Debreceni Szemle. 97. l. — S. Szabó József. Prot. Tanügyi Szemle. 191—192. l.
Monostory Margit. Vadrózsák. M. Lélek. 305—306. l.
Müller-Freienfels, Richard. A költészet. Ford.: Baránszky-Jób László. 132 l. (Athenaeum Olvasótára.) — Ism. Fábíán István. Irod-tört. 176—177. l. — Berczik Árpád. IK. 313. l. — Szigeti József. M. Psychologiai Szemle. 91—92. l.
 —n. A Nyugat. Fiatal Magyarság. 39. sz.
Nádass József. Az írástudók kötelessége. Népszava. 17. sz.
Nagy Adorján. Thália számvetése. M. Szemle. 40. köt. 255—261. l.
Nagy Artúr. Olasz színművek és színészek a Nemzeti Színházban 1837-től 1884-ig. 73 l. — Ism. Szabó Mihály. EPhK. 88—90. l.
Nagy Lajos. Író, könyv, olvasó. Nyugat. 443—447. l.
Nagy Miklós. A magyar élet önéletrajzok tükrében. M. Kultúra. II. 48—51., 71—73., 87—90. l.
Nagy Tibor. „Magyar radikalizmus” — avagy írói álhősiesség? Jelenkor. 1. sz.
Nagy Zoltán. Ponyva és irodalom. Nyugat. 576—578. l.
Nagypál István. Irodalmi kisplasztika. Nyugat. 118—119. l.
 U. az. Ponyva és irodalom. Nyugat. 448—454. l.
N. B. Önéletrajzok. M. Nemzet. 78. sz.

- Németh László.** Beolvadók — visszaolvadók. Kelet Népe. 1. sz.
 U. az. Dráma és legenda. M. Élet. 9. sz.
 U. az. Dramaturgiai babonák. Hid. 7. sz.
 U. az. Egy műfaj haldoklása. M. Élet. 4. sz.
 U. az. Janus arccal. M. Élet. 10. sz.
 U. az. A magyar drámáért. Hid. 27. sz.
 U. az. A magyar Film. Hid. 53. sz.
 U. az. Magyar ritmus. — Ism. Herceg János. Kalangya. 189—190.
1. — L. I. A Cél. 2. sz. — Szij Gábor. M. Élet. 6. sz.
 U. az. A minőség forradalma. (Tanulmányok.) 4 köt. — Ism. Balogh László. Páztortűz. 175—177. l. — B. Z. A Cél. 1. sz.
 U. az. A Nemzeti stílusáról. Hid. 2. sz.
 U. az. A református énekeskönyv. Kelet Népe. 2. sz.
 U. az. Színészek próbája. Hid. 40. sz.
 U. az. Utószó egy színházi évhez. Hid. 26. sz.
 U. az. Ünnepek Kolozsvárott. Hid. 47. sz.
- Nógrády László.** Felvonulás az erotika védelmében. M. Kultúra. I. 150—152. l.
- Novák Sándor.** Irodalmi központok. Zempléni Fáklya. 2. sz.
- Nyisztor Zoltán.** Író és közönség. Nemzeti Ujs. 291. sz.
- Ortutay Gyula.** Fedics Mihály mesél. 410 l. — Ism. Danczi Vil-lebald. Kat. Szemle. 180—181. l. — Baróti Dezső. Cselekvés Iskolája. 9. köt. 62—64. l. — Halász. Piarista Öregdiák. 12. l.
 U. az. Jelentés az Új Magyar Népköltészeti Gyűjtemény munká-latairól. A Budapesti Kir. Magy. Pázmány Péter-Tudományegyetem Bölcsészeti Kar Magyarságtudományi Intézetének működése az 1940/41. tanévben. 19—25. l.
 U. az. Kis magyar néprajz. 208 l. — Ism. Kiss István. M. Kul-túra. I. 178. l. — Horváth Károly. Prot. Tanügyi Szemle. 68—69. l. — Szimon Andor. Keresk. Szakokt. 48. köt. 121—122. l. — Nouv. Rev. de Hongr. 64. köt. 191. l.
 U. az. Népköltészet és műköltészet. Ur és paraszt. 161—181. l.
 U. az. Székely népballadák. Buday György fametszeteivel. 2. bőv. kiad. 344 l. — Ism. Marót Károly. Társadalomtudomány. 348—349. l.
 U. az. Újabb néprajzi irodalom. M. Szemle. 41. köt. 255—263. l.
 U. az. Ungarische Volkskunde auf Schallplatten. Ungarn. 368—374. l.
- Otrokocsi Nagy Gábor.** A költői élmény és műalkotás viszonyá-nak szemléltetése. Prot. Tanügyi Szemle. 331—336. l.
 U. az. Református kollégiumi diák-irodalom a felvilágosodás ko-rában. Debrecen. 88 l.
- Ottó Ilona.** Erdélyi írók katolikus szempontból. Sophianum leány-gimn. évk. 10—15. l.
- (Or.)** A Nyugat halálára. Koszorú. 8. köt. 35—38. l.
- Ósz János.** A csudatáska. Eredeti székely népmesék. Kovács László bevezetőjével. — Ism. Ortutay Gyula. Nyugat. 573. l. — Bor-bély László. M. Prot. Lapja. 80. l. — Böződi György. Kelet Népe. 16. sz. — Nagy Miklós. M. Kultúra. II. 159. l. — (N—ő.) Egyedül vagyunk. 7. sz. — Pesthy János. Ország Útja. 383—384. l. — Csuka Zoltán. Láthatár. 207—208. l. — Parajdi Incze Lajos. Erd. Helikon. 473—475. l. — T. G. Élet. 897. l. — Büjti László. Új Élet. 335. l. — —y. P. Lloyd. 227. reggeli sz. — Nemz. Ujs. 226. sz. — Ujs. 217. sz. — Esti Kurir 231. sz.
- Páldy Róbert.** Az ifjúság az új magyar irodalomban. M. Lélek 260—263. l.
- Pálfi István.** A magyar irodalom — és irodalmi válság. Fiatal Magyarság. 41—42. sz.

Pap Károly. A négyszázéves Debreceni Kollégium. Koszorú. 7. köt. 193—215. l.

Papp Antal. „A színház válsága”. M. Nemzet. 236. sz.

U. az. Témahiány és irodalmi „osztályharc”. M. Nemzet. 86. sz.

Pataky Mária. Egykori és újabb kurucdalok. M. Dal. 3. sz.

Pénzes Balduin. Stíluselemzés. M. Középiskola. 3—8. l.

Péterfi Károly. A vizsgálódó filozófiának systemája. 3. rész. Izléstudománya vagy esztétika. Erdélyi Ritkaságok. 2. Sajtó alá rendezte és előszót írt hozzá: **Kristóf György**, Kolozsvár. 136 l. — **Ism. Szinnyei Ferenc**, IK. 398. l. — **Simon Károly**, Prot. Tanügyi Szemle. 110—112. l.

Petró Sándor. A magyarnyelvű egyházi ének középkori emlékei. EPhK. 270—285. l.

Pillér Ernő Achilles. Népiség és irodalom. Fiatal Magyarság. 6—7. sz.

Pintér Géza. A magyar írók magatartása. Népszava. 208. sz.

Pintér Jenő. A magyar irodalom története. VIII. kötet (1—2.) 1420 l. — **Ism. Kristóf György**, Keleti Ujs. XII. 30. sz. — **Baráth Ferenc**, Magyarország. XII. 27. sz. — **Karl Sebestyén**, P. Lloyd. XII. 20. sz.

Pintér József, Z. Munkásság és irodalom. Népszava. 183. sz.

Pinzger Ferenc. Régi jezsuiták Pécsen. Jézus Társasága Pécsi Pius gimn. évkönyve.

P. I. Az elaprózott Nemzeti Színház. Új Magyarság. 148. sz.

Pogány Ö. Gábor. A beavatottak. Vigília. 287—290. l.

Polgár Béla. Történelmi utcatáblák. Tükör. 388—390. l.

Pukánszky Béla. Német polgárság magyar földön. (1940.) 217 l. — **Ism. Lám Frigyes**, Irodört. 116—118. l. — **Hungarus Viator**, Debreceni Szemle. 240. l. — **Koszó János**, Sorsunk. 155—158. l. — **Szabó Imre**, Jelenkor. 8. sz. — **Lám Frigyes**, M. Kultúra. I. 126. l. — **Tóth László**, M. Szemle. 41. köt. 135—139. l. — **Kardeván Károly**, Orsz. Középisk. Tanáregyes. Közl. 74. köt. 229—230. l. — **A. Fr. Christian Wirthoven**, Deutsche Forschungen in Ungarn. 127—131. l. — **Kösa János**, EPhK. 81—83. l. — **Csuka Zoltán**, Láthatár. 19—20. l. — **Csapláros István**, Erd. Helikon. 547—549. l. — **(L. H.) Ung. Jahrb.** 264. l. — **Batizi László**, Keresk. Szakokt. 48. köt. 158—159. l. — **Krammer Jenő**, Új Élet. 123—124. l. — **Nouv. Revue de Hongr.** 64. köt. 93—94. l. — **Esti Kurír**, 45. sz.

U. az. Magyar-szász művelődési kapcsolatok. Erd. Helikon. 363—372. l.

U. az. Die Aufnahme deutscher Denker in Ungarn. Ungarn. 193—207. l.

Pukánszky Béláné: Az Országos Levéltár színészettörténeti forrásanyaga. Levéltári Közlemények. 456—467. l.

Radó Polikárp. A magyar középkor kótás kézíratai. Zenei Szemle. 93—101. l.

U. az. A nemzeti gondolat középkori liturgiánkban. Kat. Szemle. 431—438. l.

Rass Károly. A mi regényirodalmunk. Kolozsvár. 31 l. — **Ism. (B. Sz.) Ung. Jahrb.** 266. l.

Rédey Tivadar. Egy év magyar drámatermelése. Bpti Szemle. 261. köt. 364—371. l.

U. az. Hat év magyar színművészete. Jelentés az 1939. évi Greguss-jutalom tárgyában. A Kisfaludy-Társ. Évlapjai. Új folyam. 60. köt. 349—360. l.

U. az. Jelentés az 1941. évi Vojnits-jutalomról. Akad. Ért. 313—322. l.

U. az. Jelentés a M. Tud. Akadémia által felajánlott kritikai

- Berzeviczy-jutalomról. A Kisfaludy-Társ. Évl. Új folyam. 60. köt. 363—367. l.
- U. az. Színművészek, filmművészek. Bpesti Szemle. 260. köt. 428—433. l.
- U. az. Színkritika vagy színházi riport? M. Csillag. 207—209. l.
- U. az. Titkári jelentés. A Kisfaludy-Társ. Évlapjai. Új folyam. 60. köt. 49—54. l.
- Réhelyi Oszkár.** Az irodalmi művek helyes szemléletére nevelés. Orsz. Polg. isk. Tanáregyes. Közl. 46. köt. 114—118. l.
- Rehorovszky Jenő.** Magyar színházi napok. Pozsony. — Ism. M. L. M. Album. 4. köt. 121. l.
- Reményi József.** Az olvasás esztétikai jelentősége. M. Album. 5. köt. 9—13. l.
- Reményik Sándor.** Fialat kritikusok szívéhez. Pásztortűz. 111. l.
- U. az. Levele a Magyar Lapok szerkesztőségének. Pásztortűz. 44—45. l.
- Révész Ferenc.** A költő és a sorsharag. Népszava. 208. sz.
- Rexa Dezső.** A hazafi. M. Lélek. 290—292. l.
- Rónay György.** Forradalom vagy klasszicizmus. (Jegyzetek a regényről.) Nyugat. 211—214. l.
- U. az. Globális történeteszemlélet. M. Kultúra. I. 112—114. l.
- U. az. Monostori szellem a román korban. Kat. Szemle. 325—330. l.
- U. az. Stílus és lélek. (A modern magyar irodalom története.) M. Kultúrszemle. 1—4., 7. sz.
- Rosenauer Miklós.** Az olvasó közbeszól. M. Nemzet. 172. sz.
- Rozmán Erik.** A török kérdés a magyar irodalomban. Pannonthalma. 74 l. — Ism. —an— Pannonth. Szemle. 387. l. — Pénzes Balduin. Kat. Szemle. 63. l.
- (-r. -ő.) Népszerű magyar klasszikusok. Koszorú. 8. köt. 40—42. l.
- Rubinyi Mózes.** Költő a filmen. Irod. tört. 86—87. l.
- Ruffi Péter.** Megszűnt az Erdélyi Helikon. Ujs. 74. sz.
- Salacz Gábor.** Arpádházi Boldog Margit Tössi Legendája. A szentgalleni kézirat alapján, az überlingeni figyelembevételével. Pécs. IX., 57 l. — Ism. Lovas Elemér. Pannonth. Szemle. 71—72. l. — U. az. Kat. Szemle. 186. l.
- Sándor István.** A költő és a menyország. Kat. Szemle. 353—363. l.
- Sárkány Oszkár.** Bűnügyi regény és irodalmi disznótor. Prot. Szemle. 209—214. l.
- U. az. Diákok modern irodalmáról. M. Csillag. 127—128. l.
- U. az. Könyveink formája. Diárium. 7—10. l.
- U. az. Magyar Lämminkäinenek. Diárium. 167—169. l.
- U. az. Az olvasók árulása. Aggódó írástudók, a ponyva és egy népi könyvsorozat terve. Ország Útja. 326—331. l.
- Sashegyi Oszkár.** A Felső Magyarországi Minerva. M. Könyvszemle. 374—380. l.
- Sass Irén.** Írók, színészek és zsidó kultúra. Múlt és Jövő. 181—182. l.
- Scheidl Venánt.** Gondolatok egy új magyar irodalom tanításához. Esztergomi szentbenedekrendi kat. Szt. István gimn. Évkönyve.
- Schöpfung Aladár.** A délvidéki magyar írók. Nyugat. 502—503. l.
- U. az. Egy színházi évad. Nyugat. 508—509. l.
- U. az. Magyar Csillag. M. Csillag. 2—3. l.
- U. az. Színházi szünet. Tükör. 392—393. l.
- U. az. Színházi tükör. Tükör. 318—319. l.
- Sebestyén Károly.** Munkák és napok. (Válogatott tanulmányok.) 396 l. — Ism. rtr. Irod. tört. 121—122. l. — —yi. Bpti Szemle. 260. köt.

434—436. l. — M. Nemzet. 131. sz. — Herczeg Ferenc. Új Idők. I. 757. l. — Kohn Zoltán. Libanon. 92—93. l. — Nemzeti Ujs. 182. sz. — Új Nemzedék. 125. sz. — Esti Kurír. 115. sz. — —i —l. Pest. 122. sz.

Sik Sándor. Irodalom és katolicizmus. Katolikus írók Új Magyar Kalauza. 290—348. l. — Ism. Kollár Gedeon. Pannonh. Szemle. 141—142. l.

U. az. Katolikus irodalmunk kérdései. Jelenkor. 2. sz.

Simándi Béla. A klasszikusok. Jelenkor. 17. sz.

U. az. Nemes ponyva? Kelet Népe. 5. sz.

Somló István. Színész és kritika. Ujs. 33. sz.

Somody István. Séta Kolozsvar színháztörténeti emlékei között. Magyarság. 240. sz.

Sós Endre. Asszimiláció vagy cionizmus? Mult és Jövő. 85—86. l.

Sötér István. Francia-magyar művelődési kapcsolatok. 80 l.

U. az. Francia szellem a régi Magyarországon. 43 l., 32 képmell.

— Ism. H. A. Irodört. 126. l. — Somlyó György. Nyugat. 180—181. l. — Kelemen János. Kelet Népe. 6. sz. — EPhK. 240. l. — Gál István. Külügyi Szemle. 518. l. — Nouv. Rev. de Hongr. 64. köt. 94. l.

U. az. Latin Dunántúl. Sorsunk. 188—198. l.

Spectator. Irodalmunk gyorsfényképe. M. Nemzet. 21. sz.

U. az. Irodalmunk sorsfordulata. M. Nemzet. 15. sz.

U. az. Tündérország. M. Nemzet. 280. sz.

Staud Géza. Dramaturgiai vázlatok. 113 l. — Ism. Vajthó László. Prot. Szemle. 140—141. l.

U. az. A színházi évad tanulságai. M. Szemle. 41. köt. 122—130. l.

Stób Zoltán. Írók a filmvásznon. Ujs. 107. sz.

Sütő Nagy László. Az erdélyi magyarság húsz esztendeje. Kolozsvar. — Ism. D. I. M. Album. 1. köt. 102. l.

Szabó T. Attila. Erdélyi tudománypolitika kérdéséhez. Hitel. 183—189. l.

U. az. Két népdalunk szövegének forrása. Erdélyi Múzeum. 259—264. l.

U. az. Újabb adatok és pótlások kézíratos énekeskönyveink és verses kézírataink könyvészetéhez. Erdélyi Múzeum. 51—70. l.

Szabó Géza. Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555—1613. Halle a/S. 158 l. — Ism. Kulcsár Béla. IK. 310—311. l. — Harsányi András. M. Könyvszemle. 195—197. l. — Ungarn. 507—508. l. — Gyulai Ágost. M. Paedagogia. 103—106. l. — Szabó Gábor. Teológiai Szemle. 61—62. l. — Papp Ferenc. Ref. Élet. 42. sz.

Szabó István. A nemzeti ponyva. M. Nemzet. 50. sz.

Szabó László, Cs. Mérleg. Nyugat. 475—489. l.

U. az. A székekelyek. M. Csillag. 10—15. l. — Szentimrei Jenő hozzászólása. U. o., 111—116. l. — Cs. Szabó László válasza. U. o., 116. l.

Szabó Lőrinc. A költészet dicsérete. Új Idők. I. 181—182. l.

Szabó, Lorenz. Neue ungarische Dichtung. (Geist und Stil.) Ungarn. 261—273. l.

Szabó Pál, vitéz. A m. kir. Erzsébet-tudományegyetem és irodalmi munkássága. Pécs. 1940. 290 l., 1104 hasáb. — Ism. V. B. Irodört. 123—124. l. — Kozocsa Sándor. IK. 408. l. — U. az. Kat. Szemle. 153. l. — Gyulai Ágost. M. Paedagogia. 89—90. l.

Szabó Zoltán. Die Bácska in der ungarischen Literatur. P. Lloyd. 89. reggeli sz.

U. az. A hazai kritika különféle válfajai. Jelenkor. 9. sz.

U. az. Könyv mellett. M. Nemzet. 165. sz.

U. az. Könyv mellett. Jelenkor. 3. sz.

U. az. „Népiesség”, városiasság.” Jelenkor. 23. sz.

- U. az. Az olvasás válsága. Jelenkor. 7. sz.
- Szabolcs Ferenc.** A nemzeti játékszín eszméje. 102 l. — Ism. (L. S.) Ung. Jahrb. 266. l.
- Szarvasi Margit.** Magánkönyvtáraink a XVIII. században. (Főpapok és főurak, nemesek és polgárok gyűjteményei.) (1939.) 130 l. — Ism. Kerekes Emil. IK. 312. l. — (L. H.) Ung. Jahrb. 265. l.
- Szász Károly.** Kaméliás hölgyek. (Színházi emlékeimből.) Tükör. 213—216. l.
- Szécsi Ferenc.** Hogyan született meg a Vígszínház? M. Nemzet. 99. sz.
- Szekfü Gyula.** Az Akadémia körül. M. Nemzet. 39. sz.
- U. az. Az erdélyi magyar irodalom kérdése. Pásztortűz. 108—110. l.
- U. az. Erdélyi szellem, múlt és jelen. M. Nemzet. 187. sz.
- Szemző Piroska.** A Pester Zeitung története. M. Könyvszemle. 50—68. l.
- Szentimrei Jenő.** Erdélyi irodalom 1941-ben. M. Nemzet. 296. sz.
- U. az. Az erdélyi irodalom múltja. M. Album. 2. köt. 19—27.
- U. az. Jó munkát a kolozsvári Nemzeti Színháznak. M. Nemzet. 256. sz.
- Szerb Antal.** „...a hölgyben összpontosul.” Új Idők. I. 105. l.
- U. az. Az író mint üzletember. Új Idők. II. 651. l.
- U. az. A tudós munkája. Új Idők. I. 186—187. l.
- Szif Rezső.** A százéves pápai képzőtársulat. M. Út. 20. sz.
- U. az. Új magyar könyvkiadás. M. Út. 24. sz.
- Sziklay János.** Magyar sajtó az abszolutizmusban. Sajtó. 1. sz.
- U. az. Sajtó és nemzetnevelés. Sajtó 3, 5—6. sz.
- Sziklay László.** Költők a hegyek árnyékában. M. Album. 1. köt. 8—14. l.
- Szilágyi Béla.** A debreceni színészet és színház története. 1796—1880. Debrecen. (1938.) 62 l. — Ism. M. Császár Edit. Századok. 318—319. l.
- Szinnyei Ferenc.** Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban. II. köt. 748 l. — Ism. Baránszky-Jób László. Irodört. 171—172. l.
- Zsigmond Ferenc. IK. 301—303. l. — Császár Ernő. Bpti Szemle. 261. köt. 254—256. l. — Török Pál. Századok. 321—323. l. — Sándor István. M. Kultúra. II. 146. l. — Kósa János. Ország Útja. 286—287. l. — I. K. P. Lloyd. 156. esti sz.
- Szobotka Tibor.** A detektívregény korunk könyve. M. Nemzet. 145. sz.
- Szöllősi Zsigmond.** Az író világa. Ujs. 89. sz.
- Sz. Z.** Könyvek és könyvnapok. M. Nemzet. 146. sz.
- T.** A novella kiírtása. M. Út. 4. sz.
- Tamás Ernő.** „A Pesti Hírlap és kora.” Sajtó. 9. sz.
- U. az. A színész alkotása. P. Hírl. 205. sz.
- Tamási Aron.** Erdélyi jelentés a magyar szellem küzködéséről. Hírl. 323—334. l.
- Tápay-Szabó László.** Kritika vagy deres? Ujs. 75. sz.
- (te.)** A Pesti Hírlap és kora. P. Hírl. 120. sz.
- Terjék László.** Költői műfajok szemelvényekben. Szeged. — Ism. Kajdi László. Nevelésügyi Szemle. 135—136. l.
- Tolnai Gábor.** Régi magyar főurak. 176 l., 26 t. — Ism. Kardos Tibor. Századok. 207—210. l. és Diárium. 100. l.
- Tóth-Bagi István.** A jugoszláviai magyarság nagy tervei. Láthatár. 57—59. l.
- Tóth Béla.** Fővárosi és vidéki irodalom. Szabolcsi Szemle. 13—23 l. és M. Út. 19. sz.
- U. az. A nép és a könyv. M. Élet. 3. sz.

- U. az. A regény válsága. Diárium. 27—29. l.
- Tóth László.** Arcélek az ujságpapíron. (Tanulmányok.) — *Ism. Nyisztor Zoltán. M. Kultúra. II. 92. l. — Kézai Béla. Kat. Szemle. 408—409. l. — Fényi András. Diárium. 223. l. — Thurzó Gábor. Élet. 460. l. — 8 Órai Ujs. 124. sz. — (—ozs.) Új Nemzedék. 132. sz. — (m-y.) Esti Kurír. 127. sz.*
- U. az. Színház és szellem. *Nemz. Ujs. 186. sz.*
- Tóth B. Zoltán.** A gyermek és az irodalom. Cselekvés Iskolája. 9. köt. 13—21. l.
- Török Sándor.** Bírálát vagy deres? *Ujs. 89. sz.*
- U. az. Író és politika. *Ujs. 4. sz.*
- U. az. „Paraszt-írók.” *Ujs. 95. sz.*
- Transsilvaniensis.** Erdélyi mozaik. *Jelenkor. 15. sz.*
- Trencsényi-Waldapfel Imre.** Erasmus és magyar barátai. 111 l. — *Ism. Halász Gábor. Nyugat. 506—507. l. — k. j. Kelet Népe. 11. sz. — Benedek Marcell. Új Idők. I. 706. l. — M. Szemle. 41. köt. 336. l. — Ujs. 145. sz. — Esti Kurír. 139. sz.*
- Trócsányi Zoltán.** A fordítások történetéhez. *M. Könyvszemle. 270—278. l.*
- U. az. Hírlaptárak jelentősége. *Sajtó. 12. sz.*
- U. az. A XVIII. század magyar könyveinek olvasóközönsége. *M. Könyvszemle. 22—37. l.*
- Turóczi-Trostler József.** Fenékkal fölfordult világ. *Libanon. 1—7, 33—44. l.*
- U. az. Kegyesre serkentő, szíveket vidámító, elmét mulattató históriák és mesés fabulák. *Gyoma. 104 l. — Ism. Kerpel Jenő. M. Prot. Lapja. 54. l. — Népszava. 4. sz.*
- U. L. Klasszikusok a ponyván. *Fiatalkor. 23. sz.*
- Vág Sándor.** Rachel és a magyar dráma története. *Libanon. 52—54. l.*
- Vajda Endre.** A Kalevala és a magyarság. *Vigilia. 90—96. l.*
- Vajtai István.** Alkalmi szemlélődés íróink népszemlélete körül. *M. Kultúra. I. 135—137., 152—154. l.*
- Vajthó László.** Halhatatlan magyar irodalom. 318 l. — *Ism. Szabolcsi Szemle. 81. l. — Módy Dezső. Sorsunk. 300—302. l. — Zimándi Pius. M. Kultúra. II. 63. l. — Kelemen János. Kelet Népe. 14. sz. — Varsagh János. Új Idők II. 219. l. — Győri Szemle. 215. l. — M. Szemle. 41. köt. 224. l. — P. Szalóczi Pelbárt. Kat. Szemle. 315—316. l. — (V—ó.) Egyedül vagyunk. 7. sz. — Prot. Tanügyi Szemle. 7. sz. — Csapláros István. Láthatár. 210. l. — Baránszky-Jób László. Diárium. 140—142. l. — Rubinyi Mózes. Keresk. Szakokt. 49. köt. 63. l. — Gyulai Ágost. M. Paedagogia. 224—226. l. — Büjti László. Új Élet. 336. l. — (—a —n.) Népszava. 123. sz. — 8 Órai Ujs. 124. sz. — Esti Kurír. 122. sz. — f. Ref. Élet. 27. sz. — Pest. 123. sz.*
- Valentini Antal.** Románia magyar irodalmának bibliográfiája. 1937. év. Kolozsvár. 22 l. — *Ism. (L. S.) Ung. Jahrb. 264. l.*
- Valjavec, Fritz.** Der deutsche Kultureinfluss im nahen Südosten. München. XV, 456 l. — *Ism. Kósa János. EPhK. 214—229. l.*
- U. az. Der deutsche Kultureinfluss in Südeuropa. *Ung. Jahrb. 5—18. l.*
- Valló István.** Irodalom és a háború. Hét esztendő. 115—119. l.
- Várkonyi Nándor.** A Dunántúl történeti hivatása. *Sorsunk. 179—188. l.*
- U. az. Magyar katonaköltők. Pécs. (1940.) 232 l. — *Ism. Angyal Endre. Irod. tört. 75—76. l. — Makay Gusztáv. Jelenkor. 15. sz. — M. L. Pannonh. Szemle. 68—69. l. — (B. N. J.) Dunántúli Szemle. 246—247. l. — V. Kat. Szemle. 27—28. l. — Kováts Tibor. Élet. 337. l.*
- U. az. *Sorsunk. Sorsunk. 3—5. l.*

- Városi István. Felelősség és irodalom. M. Kultúra. II. 83—84. l.
 U. az. Író elmélkedők és elmélkedő írók. M. Kultúra. I. 133—
135. l.
 U. az. Mélység és írás. M. Kultúra. II. 10—11. l.
 U. az. Szemérem és nyomdafesték. M. Kultúra. I. 69—70. l.
 U. az. Történelmünk és irodalmunk. M. Kultúra. II. 182—183. l.
 U. az. Törvény és író. M. Kultúra. I. 4—5. l.
 Vass Jenő. Ifjúságunk és az új magyar írók. Új Élet. 78—81. l.
 Vass Klára. A szellemtudományok magyar bibliográfiája. 1935.
 (1938.) 225 l. — Ism. Zádor Anna. Bpti Szemle. 261. köt. 63—64. l.
 Vass László. Az európai magyar irodalom kezdete. Új Élet. 172—
175. l.
 U. az. Írói perpatvar. Új Élet. 144—147. l.
 U. az. Erdélyi fiatalok a hazatérés után. Új Élet. 97—100. l.
 U. az. A virrasztók. Új Élet. 21—25. l.
 Veres Péter. Ember és írás. (Tanulmányok.) 176 l. — Ism. Zimándi Pius. M. Kultúra. II. 25. l. — Parajdi Incze Lajos. Pásztortűz. 383. l. — Fiatal Magyarság. 27. sz. — rf. Kat. Szemle. 315. l. — (—szj.—) Egyedül Vagyunk. 7. sz. — B. Z. A Cél. 9. sz. — Pogány Ö. Gábor. Diárium. 224. l. — Szij Gábor. M. Élet. 9. sz. — K. H. G. Népszava. 128. sz.
 U. az. Feljegyzések a mai magyar munkáirodalomról. Kelet Népe. 2. sz.
 U. az. Az író és az írás. M. Út. 17. sz.
 U. az. Jegyzetek az író lélektanához. M. Élet. 1. sz.
 U. az. Őrségváltás után. M. Út. 33. sz.
 U. az. Szépirodalom vagy publicisztika. M. Út. 12. sz.
 U. az. Van-e hát munkáirodalom? Kelet Népe. 8. sz.
 Veress Endre. Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai. CIX, 703 l. — Ism. Gerézy Rabán. Irodört. 177—179. l.
 Veress Sándor. Székely népballadák változatai Moldvában. Néprajzi Múz. Értesítője. 159—169. l.
 Vicsay Lajos. Világnézetnevelés a magyar irodalom tanításában. Orsz. Polg. isk. Tanáregyes. Közl. 46. köt. 16—21. l.
 Vincze László. Biedermeier és irodalom. Pásztortűz. 300—303. l.
 U. az. Erdélyi irodalom. Ujs. 79. sz.
 U. az. Jegyzetek az új népiességről. M. Nemzet. 182. sz.
 U. az. Két háború közt. Ujs. 176. sz.
 Vita Zsigmond. Kolozsvár a múlt század első felében. Erd. Helikon. 597—606. l.
 Voínovich Géza. Emlékezzünk régiekről. A Kisfaludy-Társ. Évlapjai. Új folyam. 60. köt. 44—49. l.
 U. az. Az ifjúsági irodalomról. Ifjúsági irodalmi Figyelő. 1—2. sz.
 U. az. Az irodalom mai helyzete. A Kisfaludy-Társ. Évlapjai. Új folyam. 60. köt. 86—90. l.
 U. az. A regényről. A Kisfaludy-Társ. Évl. Új folyam. 60. köt. 124—128. l.
 U. az. A tömeg-irodalomról. Bpti Szemle. 260. köt. 183—186. l.
 Volly István. Milyen a régi és az új katonanóta. M. Lélek. 344—
347. l.
 Vozáry Pál. Montesquieu és Magyarország. Tükör. 187—190. l.
 Weöres Sándor. A gyermekek költészete. Diárium. 119—122. l.
 —y. Siebenbürgische Memoiren. P. Lloyd. 262. reggeli sz.
 Zilahy Lajos. Főpróbán a Nemzetiben. Híd. 37. sz.
 Zimándi Pius. Apróságok színészetünk hőskorából. Élet. 250—
251. l.
 U. az. Meghasonlott lelkek. Tükör. 74—76. l.

Zolnai Béla. A magyar biedermeier. (1940.) 198 l. — *Ism. Angyal Endre.* Irodört. 115—116. l. — *Hungarus Viator.* Debreceni Szemle. 241—242. l. — *Kunszery Gyula.* Jelenkor. 5. sz. — *Füsi József.* Vigília. 423. l. — *Tóth László.* M. Szemle. 41. köt. 135—139. l. — *Gácsér Imre.* Pannonh. Szemle. 387. l. — *Rozványi Vilmos.* M. Kultúra. I. 32. l. — *Kelemen János.* Kelet Népe. 1. sz. — *Pénzes Balduin.* Kat. Szemle. 138—139. l. — *Molter Károly.* Erd. Helikon. 419—420. l. — *Ungarn.* 508—509. l. — *Haraszthy Gyula.* Diárium. 44. l. — *Gerézi Rabán.* Élet. 362. l. — *Batizi László.* Keresk. Szakokt. 48. köt. 220—221. l. — *Koczogh Ákos.* Prot. Szemle. 135—136. l. — *Nouv. Rev. de Hongr.* 64. köt. 191. l. — *Cs. Gárdonyi Klára.* Századok. 459—460. l.

U. az. Mindig lesz szív, mely Biedermeiert áhít. (Levél Szász Károlyhoz.) M. Nemzet. 115. sz.

Zsigmond Ede. A „Nyugat” első kötetéről. Népszava. 220. sz.

Zsigmond Ferenc. A debreceni Kollégium és a magyar irodalom. Debrecen. 200 l. — *Ism. Tóth Béla.* Láthatár. 63—64. l. és M. Ut. 8. sz.

U. az. A magyar irodalom története kérdésekben és feleletekben. — *Ism. P. L. M. Középiskola.* 46—47. l.

Zsoldos Jenő. Magyar irodalmi adatok Rachel művészetéről. Libanon. 54—56. l.

Ararát Magyar Zsidó Évkönyv. Szerk. **Komlós Aladár.** 1941. év. 164 l. — *Ism. Szabó Géza.* Múlt és Jövő. 16. l.

Ararát Magyar-zsidó évkönyv az 1942. évre. Szerk. **Komlós Aladár.** 170 l. — *Ism. Gervai Sándor.* Múlt és Jövő. 191—192. l.

Attila és hűnjai. Szerk.: **Németh Gyula.** 330 l., 22 mell. — *Ism. Gábel Asztrik.* Irodört. 77—78. l. — *Györffy György.* M. Nyelv. 54—56. l. — *x—* Debreceni Szemle. 171. l. — *László Gyula.* Századok. 288—291. l. — *r—i—c.* Györi Szemle. 44. l. — *Rezek S. Román.* Pannonh. Szemle. 396. l. — *Halasi Kun Tibor.* Nép és Nyelv. 28—31. l. — *Ifj. Horváth János.* EPhK. 204—209. l. — *Ladislao Bóka.* Corvina. 53—55. l. — *Tükör.* 73. l. — *Visy József.* Szellem és Élet. 238—241. l. — *P. Hirl.* 59. sz.

Bácskai Magyar Írók. Tükör. 232. l.

Baranyai Magyar Néphagyományok. Szerk. és gyűjtötte: **Berze Nagy János.** Pécs. 1940. XXVIII, 802, II, 623, III, 415 l. — *Ism. Jánosy Zoltán.* Irodört. 76. l. — *Incze János.* IK. 308—310. l. — *Ortutay Gyula.* Nyugat. 177. l. — *Korompay Bertalan.* M. Nyelv. 286—287. l. — *Gunda Béla.* Sorsunk. 283—287. l. — *Beke Ödön.* Dunántúli Szemle. 175—176. l. — *y.* Orsz. Középisk. Tanáregyes. Közl. 74. köt. 231—232. l. — *Danczi Villebald.* Kat. Szemle. 216—217. l. — *Bálint Sándor.* EPhK. 199—201. l. — *Harza László.* M. Ut. 25. sz.

Bibliografia Italo-Ungherese. Corvina. 750—753. l.

Debreceni Képes Kalendárium. 1940—1941. Szerk.: **Sőregi János.** Debrecen. 233, 176 l. — *Ism. Kulcsár Béla.* IK. 198—199. l.

Erdély lelke. Szerk.: **Ignác Rózsa.** — *Ism. t. t. P. Lloyd.* 1. reggeli sz.

Erdélyi elbeszélők. 265 l. — *Ism. (V—ó.) Egyedül Vagyunk.* 1. sz. — *Borbély László.* M. Prot. Lapja. 64. l. — *Mérő Mihály.* M. Kultúra. I. 62. l. — *M. Szemle.* 40. köt. 111. l. — *S. K. Kat. Szemle.* 91. l. — *Kiss Jenő.* Erd. Helikon. 82—83. l. — *B. L. Prot. Szemle.* 384. l.

Erdélyi könyvakió. Irodört. 191. l.
Folyóiratok szemléje. Irodört. 25—26., 81—83., 127—130., 182—183. l.

Folyóiratok szemléje. M. Kultúrszemle. 8. sz.

A Franklin-Társulat olcsó klasszikusai. Irodört. 89. l.

Hamlet. Szerk.: **Paku Imre.** Szeged. — *Ism. K. Gy. Jelenkor.* 15. sz.

Hét esztendő. A Győri Kisfaludy Irodalmi Kör negyedik évkönyve. 1934—1940. Szerkesztették: **Ujlaki Géza** és **Jenei Ferenc**. Győr. 170 l. — *Ism.* Csizmadia Andor. Győri Szemle. 214. l.

Az I. r. Magyar Irodalmi Társulat évkönyve. 1941. év. Szerk.: **Szemere Samu**. — *Ism.* Komlós Ottó. Múlt és Jövő. 136. l. — *K. Gy.* Libanon. 91—92. l. — *Ujs.* 241. sz.

Junius. Költői antológia. [Ambrózy Ágoston, Békeffy Gábor, Doboz Imre, Pusztai Sándor, Rolla Margit, cserei Szász László, Turbék Gyula és Taksonyi Pál versei.] 80 l. — *Ism.* (—szj—) Egyedül Vagyunk. 7. sz. — *Élet.* 626. l.

Katolikus írók Új Magyar Kalauza. Szerk.: **Almásy József**. 539 l. — *Ism.* E. G. Jelenkor. 3. sz. — Borbély István. *M. Kultúra.* 1. 120—121. l. — Kollár Gedeon. Pannonh. Szemle. 139—144. l. — *Centralista.* 2. sz. — Váth János. A fehér barát. 1. sz. — (ny. zs.) *Nemz. Ujs.* 68. sz.

A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. 60. kötet. 1937—1940. 448 l. — *Ism.* Kulcsár Béla. *IK.* 404—405. l.

A kolozsvári Nemzeti Színház új megnyitották. Jelenkor 23. sz. Ködlovagok. Írói arcképek. Szerk.: **Thurzó Gábor**. **Márai Sándor** előszavával. 348 l.

Költészet. Verses antológia. — *Ism.* *Esti Kurír.* 242. sz. — *Pest.* 126. sz.

„Literalische Seltenheiten.“ P. Lloyd. 68. esti sz.

Magvető. Szerk.: **Móricz Zsigmond**. — *Ism.* *M. Nemzet.* 85. sz.

Magyar Asszonyok Versei. — *Ism.* R. I. Kelet Népe. 17. sz. — Zimándi Pius. *M. Kultúra.* II. 146. l. — F. Kovács Gizella. Egyedül Vagyunk. 12. sz. — Semetkay József. *Diárium.* 220—221. l. — *Élet.* 626. l. — *Nemz. Ujs.* 140. sz. — Gl. P. Lloyd. 152. esti sz. — *Új Nemzedék.* 124. sz.

Magyar irodalmi almanach az 1941. évre. **Janovits István** rajzaival. 206 l. — *Ism.* Szerb Antal. *Nyugat.* 232. l. — Gerézdi Rabán. Pannonh. Szemle. 228. l. — Sziklaházy László. Szabolcsi Szemle. 86—87. l. — Gönczy Gábor. *Prot.* Szemle. 256. l. — Kósa János. *Ország Utja.* 254—255. l. — *Diárium.* 69. l. — Makay Gusztáv. *Élet.* 38—39. l. — P. Lloyd. 10. reggeli sz. — Sz. M. Magyarság. 11. sz. — *Esti Kurír.* 5. sz.

A magyar irodalom Pantheonja. 48 portré és életrajz. A bev. tanulmányt írta: Laczkó Géza. — *Ism.* Lukács Gáspár. *Diárium.* 215. l. — y. P. Lloyd. 119. esti sz. — *Ujs.* 115. sz. — *Magyarság.* 108. sz. — 8 Órai *Ujs.* 124. sz. — *Esti Kurír.* 121. sz. — *M. M. Ref. Élet.* 27. sz.

A magyar katona a magyar katonadalban. *M. Ut.* 41. sz.

Magyar Klasszikusok. Irodört. 30. l.

Magyar Könyvészet. 1936. XIX, 514 l. — *Ism.* y. s. Pannonh. Szemle. 66. l.

Magyar Könyvészet. 1937. 609. l. — *Ism.* Niklay Péter. *M. Könyvszemle.* 407—413. l.

Magyar Művelődéstörténet. Szerk. Domanovszky Sándor. 1—4. köt. — *Ism.* t. P. Lloyd. 245. reggeli sz.

Magyar óshírlapok. Irodört. 30. l.

Mai magyar költők. (Antológia.) Összeállította: Vajthó László. 4°. 188 l. — *Ism.* Szerb Antal. *M. Csillag.* 218—219. l. — Jankovich Ferenc. Kelet Népe. 23. sz. — D. v. Keresztury. P. Lloyd. 274. reggeli sz. — *Magyarság.* 270. sz. — 8 Órai *Ujs.* 274. sz. — *Ujs.* 273. sz. — *Új Nemzedék.* 290. sz. — *Új Magyarság.* 274. sz.

Modern Irodalmi Műveltség Kézikönyve. Szerk.: Ábel Olga. — *Ism.* Szabó Irén. *M. Nemzet.* 285. sz.

- Nagyasszonyunk a magyar irodalomban. Bpti Szt. Margit-nevelő-intézet leánygimn. évk. 16—25. l.
- A Nemzeti Színház Frankfurtban. Ujs. 116. sz.
- „Összes versek.” Irodört. 138. l.
- Ötven esztendő. IK. 329—335. l.
- A Pesti Hírlap és kora. Irodört. 138—139. l.
- A sajtó és a magyar nyelv. Sajtó. 11. sz.
- A sajtó nemzeti hivatása. Sajtó. 2. sz.
- Séta bölcsőhelyem körül. Szerk.: Kovács László. 214 l. — Ism.
- Nouv. Rev. de Hongr.. 64. köt. 96. l.
- Száz jezsuita arcél. Szerk.: P. Gyenis András S. J. 516, 548, 504 l.
- Tanítóírók és költők bokréta. Szerk.: Kiss József és Könnnyű László. Jászberény. — Ism. V. J. A fehér barát. 1. sz. — Hankiss János. M. Lélek. 144. l.
- Társasági ügyek. Irodört. 44—48. l.
- Tilinkó. (Költői antológia.) — Ism. Gábris István. Pest. 283. sz.
- A Toldy-kör irodalmi évkönyve. Szerk.: Császár István. Pozsony. — Ism. Mártonvölgyi László. M. Album. 5. köt. 123—125. l.
- Új Aurora. (Fiatal költők antológiája.) — Ism. Gerezdí Rabán. Pannonh. Szemle. 228. l.
- Újra megjelenik az Erdélyi Helikon. Ujs. 90. sz.
- Újság és könyv. Sajtó. 7. sz.
- Úr és paraszt a magyar élet egységében. Szerk.: Eckhardt Sándor 222 l. — Ism. Sándor István. M. Kultúra. I. 178. l. — —r. Kat. Szemle. 256. l. — Ladislao Bóka. Corvina. 211—213. l. — Tükör. 194. l. — P. S. Élet. 606. l. — Balla Antal. P. Hírl. 122. sz. — Népszava. 68. sz. — Esti Kurír. 126. sz.
- Ünnepi könyv. (Antológia.) Marosvásárhely. 320 l. — Ism. Kelet Népe. 10. sz. — B. M. Új Idők. II. 22. l.
- Versekben tündöklő Erdély. (Antológia.) Egybeszedte: Szentimrei Jenő. Kolozsvár. 342 l. — Ism. Cs. Szabó László. Nyugat. 564—565. l. — Kardos Albert. Debrecen. VIII. 31. sz. — Bodor Aladár. M. Nemzet. 123. sz. — Jócsik Lajos. Kelet Népe. 15. sz. — Bözödi György. Egyedül Vagyunk. 11. sz. — Csuka Zoltán. Láthatár. 182. l.
- A veszprémi piarista gimnázium tanárai. (1721—1730) Veszprémi kegyestanítórendi gimn. Évkönyve.
- A vezércikk. Sajtó 6. sz.

Összeállította: **Kozocsa Sándor.**